

Tom Kemp

Teorier om imperialismen

Originalalets titel: *Theories of Imperialism* (1967)

Svensk utgåva 1972

Översättning: Olle Moberg (översättningen här något reviderad)

Innehåll

Förord	1
1. Teorier om imperialismen	2
2. Marx och teorin om imperialismen	6
3. Hobson och den radikala demokratiska kritiken av imperialismen	21
4. Kapitalackumulation och imperialism: Rosa Luxemburg	32
5. Lenin och kapitalismens motsättningar	45
6. Schumpeter: kapitalism kontra imperialism	62
7. Leninepigoner och 'ortodox' marxism	76
8. Imperialismen som ett rent politiskt fenomen	96
9. Teorier om imperialismen: en sammanfattning	108

Förord

Denna bok består av en serie studier av några av de viktigaste teorierna om imperialismen från marxistiska utgångspunkter. Eftersom det bara finns ett fåtal arbeten som närmare analyserar dessa teorier och gör dem till föremål för jämförande studier, hoppas vi att den kan vara av intresse även för dem som inte accepterar författarens teoretiska inställning. Andra marxister kommer utan tvivel att finna ståndpunkter som de inte delar och betrakta analyserna av en del svåra problem som otillfredsställande. Men denna bok bör åtminstone möjliggöra en friare och fullständigare marxistisk diskussion av omstridda teoretiska frågor.

En del avsnitt i boken kräver oundvikligen förtrogenhet med den marxistiska politiska ekonomins elementa för att kunna förstås. Så vitt möjligt har nödvändiga förklaringar av de tekniska frågorna lämnats, men i vissa fall har det varit nödvändigt att referera till andra arbeten för att argumentationen skall kunna bedömas. Samtidigt kan denna bok kanske vara till nytta för dem som vill studera den marxistiska politiska ekonomin eftersom den tar upp många frågor som har en vidare syftning än imperialismen. En mångfald kontroversiella områden har behandlats. Jag har exempelvis försökt förklara och försvara den materialistiska historieuppfattningen och jag har tagit upp olika metodologiska problem för att åtminstone på det sättet undvika en trång specialistvinkling.

Detta är inte en 'akademisk' bok i vanlig mening, men den är inte heller en politisk propagandapamflett. Den kan beskrivas som en stridsskrift mot diverse andra trender och tankelinjer både inom politiken och den akademiska världen. Jag har försökt vetenskapligt dissekera dessa teorier, avslöja deras fel och förklara deras bakgrund i stället för att skymfa deras upphovsmän.

Det finns många uppenbara svagheter i denna bok. Föga har exempelvis sagts om de tyska marxister i Andra internationalen som var samtida med Lenin och Luxemburg. Det har inte heller varit möjligt att i detalj täcka bidragen på ryska och andra språk. Dessvärre – men kanske signifikativt nog – har en del intressanta arbeten på främmande språk inte översatts till engelska, antagligen på grund av den anglosaxiska allmänhetens likgiltighet. Världshändelserna har lett till ett ökat intresse för teorier av det slag som diskuteras i denna bok, och så småningom kanske flera översättningar blir tillgängliga. När det gäller översättningar av Marx, Engels och Lenin är vi nu huvudsakligen hänvisade till Förlaget för litteratur på främmande språk i Moskva, men en del viktiga verk av dem har ännu inte översatts. Detta förslag har hittills inte producerat många färska ryska ekonomiska arbeten på engelska. Av dem som publicerats framgår det tydligt att ämnet för närvarande är alltför flytande för att tillåta adekvata studier av den moderna kapitalistiska ekonomin.

Många svagheter i denna bok härrör naturligtvis från författarens egen teoretiska och analytiska otillräcklighet. Uppenbarast av allt är att en historisk analys av imperialismen saknas och att boken bara innehåller ett utkast till en positiv teori. Dessa luckor betingas dels av ett medvetet urval, dels av omständigheterna. De uppgifter som studiet av imperialismen för med sig både när det gäller historia och teori kan inte en enda person påta sig. Genom en retrospektiv undersökning av vad andra har utträttat huvudsakligen på det teoretiska fältet har jag försökt bereda väg för andra mera positiva studier. Hur som helst skulle ett försök att konstruera en teori som förklarar imperialismens ekonomiska och politiska utvecklingslinjer under detta århundrade kräva åtminstone en bok till, och den insamling av data och den analys av dem som en sådan bok skulle föra med sig kräver tid och resurser som inte står till mitt förfogande. Men att det är ett arbete som är värt att göra hoppas jag framgår av denna bok, som är tänkt som ett diskussionsbidrag och inte som det sista ordet.

1. Teorier om imperialismen

Inledning

Att försöka sig på en definition av imperialismen innebär redan det att ta ställning och lägga grundvalen för en teori. På grund av de motsatta ideologiska utgångspunkterna i dagens samhällsvetenskap och politik finns det inte någon allmänt accepterad teori. Precis som i fråga om andra nyckeltermerna som används på dessa områden uppkommer därför oundvikligen kontroverser och meningsmotsättningar. Som vi skall visa senare kan man inte ge en kortfattad och samtidigt adekvat definition av imperialismen, men det är ingen anledning till att inte använda termen. Det finns emellertid forskare som generat undviker den och som deklarerar att det inte finns plats för den i vetenskapliga arbeten på grund av dess emotionella och politiska övertoner. Men motivet bakom den inställningen är inte fri från partitagande. Genom att förkasta en term på grund av dessa så kallade politiska övertoner försvarar man de politiska målsättningar, de stater och intressen som de som använder termen inkluderar i sin analys. Det hävdas att ordet är pejorativt och att man därför på förhand tar ställning till problemen; det resonemanget leder bara till en förhandsbedömning av annat slag. Ett avvisande av det samlande begreppet imperialism resulterar också i ett slags intellektuell upplösning av det fenomen som vanligen inkluderas i begreppet. Detta fenomen hänförs sedan till diverse förment separata kategorier som hör hemma i olika akademiska discipliner. Påståendet att termen 'imperialism' inte är ett vetenskapligt begrepp utan ett radikalt slagord, som står i vägen för objektiviteten, härrör ur en överkänslighet för kritik av fenomenet i fråga och en önskan att undvika diskussion. Samma öde har drabbat andra ord som används i samhällsvetenskaperna, t.ex. 'kapitalism', 'klass', 'utsugning' och 'industriell revolution', som somliga forskare har velat utesluta på grund av det förmenta partitagande som de anses förknippade med.

Det mesta man kan räkna med när man slutat upp med att försöka komma fram till en hycklad enighet om termer och därmed till en ouppnåelig 'objektivitet', är att de som begagnar termen skall förstå dess olika innebörder, noggrant definiera den innebörd de avser i varje sammanhang och konsekvent använda den hela tiden. Därigenom skulle man åtminstone kunna undvika missförstånd och onödig polemik, även om detta uppenbarligen inte kommer att tillfredsställa dem som helt och hållet vill bannlysa ordet. Som de arbeten vi skall studera visar har termen 'imperialism' under det senaste seklet avlägsnat sig från sitt etymologiska ursprung och blivit en teknisk term som beskriver vissa fenomen och processer. Dess berättigande ligger huvudsakligen i behovet av en sådan specialterm. Alla de författare som skall diskuteras här är medvetna om dess förbindelse med politiska imperier, med den ena statens dominans över den andra, men Marx själv använde inte alls termen i dess moderna betydelse. I skalans andra ände har vissa författare utvidgat definitionen av termen bortom alla rimliga gränser, så att den täcker nästan alla dominans- och beroendeförhållanden och varje utvidgning av makt- och inflytelsesfärer. Om det beror på en perverterad önskan att eliminera betydelsefulla skillnader eller på ett torftigt ordförråd är inte klart. Även om det är vanligt att imperialism förknippas med vissa former av politisk dominans och i synnerhet med den form som bäst beskrivs som 'kolonialism', begagnar de författare vi skall syssla med ordet imperialism när de beskriver vissa ekonomiska utvecklingslinjer i de industrialiserade länderna och deras intressen av att utveckla handeln med och investeringarna i u-länderna, huvudsakligen från och med de sista decennierna av 1800-talet. Men man behöver inte utgå från att det bara finns ett slags imperialism eller att den inte existerade i någon form före den tiden. Den form som studeras här är uteslutande den som involverade de framskridna kapitalistländerna i modern tid. Det kan diskuteras om andra former av vad som med rätta kan kallas imperialism och som har associerats med andra sociala system

och tidigare historiska utvecklingsperioder kan införlivas i ett enda mönster för vilket man kan finna en gemensam teoretisk förklaring. Svaret beror huvudsakligen på den vikt man lägger vid den politiska maktfaktorn i den moderna imperialismen. Men även när man erkänner eller understryker överensstämmande drag, accepterar man så gott som allmänt att det fenomen som av bekvämlighetsskäl betecknas som 'modern imperialism' åtföljdes av så många nya faktorer – i synnerhet av ett ekonomiskt system som i hög grad skilde sig från det tidigare – att analysen kräver tillägg till gamla teorier eller helt nya. Marxisterna utvecklade och utvidgade följaktligen sin egen teori. Ickemarxisterna använde också i mycket stor utsträckning termen och gav den ett ekonomiskt innehåll, vilket visade en likartad insikt om att något i grunden nytt, som måste förklaras, hade framträtt.

Det är naturligtvis riktigt att 'imperialism' blev ett skammens ord, särskilt bland de folk som haft erfarenhet av främlingsvälde, och att det har missbrukats i den politiska polemiken. Detta irriterar väl dem som vill försvara stormakternas kolonialpolitik eller dem som söker frita kapitalismen från anklagelserna för kolonial expansion. Politiska ställningstaganden kan inte uteslutas ur samhällsvetenskaperna, och följden blir oundvikligen kontroverser, ressentiment, apologetik och missbruk av termer. I denna bok skall vi inte ta ställning till imperialismens relationer till de folk som tvingats in under dess ok och vi skall inte heller uttala oss om den europeiska expansionen och kolonisationen i allmänhet.

Vad vi skall syssla med är *teorier* om imperialismen, d.v.s. med allmänna förklaringar och analyser av de fenomen som författaren i fråga eller, i Marx fall hans efterföljare, anser ingå i imperialismen. Vi har valt sådana författare som har försökt beskriva och analysera fenomenet, eller en signifikant del av det, som en social och ekonomisk process som kräver en förklaring. Det finns många apologier för kolonialpolitiken, det finns en enorm mängd arbeten som är välvilligt inställda till eller som försvarar 'imperialismen' och ännu fler som, genom att ta de fenomen som är förknippade med den för givna, är implicit positiva. Den litteraturen är en givande källa för studier om man vill förstå imperialismens yttringar, den är mindre givande om man försöker urskilja dess drivkrafter. Imperialismens förkämpar kunde inte kosta på sig den uppriktighet som krävs för en fullt utvecklad teori, vad de uppnådde var ett ideologiskt försvar även om det maskerades under objektivitetens täckmantel. Följaktligen är det nästan enbart imperialismens kritiker som har analyserat och beskrivit den i sin helhet och utarbetat teorierna. Därför kommer vi på sätt och vis att studera antiimperialismens teorier, och de valda författarna är alla kritiska även om studieobjekten och eventuella politiska slutsatser skiftar. Och eftersom de viktigaste författarna – Marx, Hobson, Luxemburg, Lenin och Schumpeter – skrev under imperialismens högkonjunktur ligger deras inflytande på händelseutvecklingen i den roll de kan ha spelat för skapandet av en motrörelse.

Den kritiska redovisningen av dessa teorier om imperialismen företas utifrån en speciell synvinkel som påverkat både detta val och analysmetoden. Även om denna ståndpunkt utvecklas i hela boken kan det vara lika bra att redan från början redogöra för dess teoretiska grundvalar. Som framgår av kapitlet om Marx baseras den på den materialistiska historieuppfattningen, på Marx politiska ekonomi och på Lenins definition av imperialismen, även om Lenins behandling av frågan innehåller luckor och bristfälligheter. Men i det sammanhanget vill vi påpeka att vi inte utgår från att Lenin eller någon annan har försett oss med en komplett teori om imperialismen. Lenin såg mycket försiktigare och fördomsfriare på sin egen definition än epigonerna gjorde. Det är beklagligt att Lenins teori om imperialismen förstenades till en rigid doktrin i vilken valda delar betonades alltefter Sovjethärskarnas växlande behov. Det måste beklagas om inte för annat så för att denna process så markant avviker från de vetenskapliga normer som Lenin själv höll

stvt på och förväntade sig av andra. Bristen på reella bidrag till teorin om imperialismen och för den delen till alla andra sektioner av den politiska ekonomin från Sovjetekonomernas sida har tenderat att misskreditera marxismen bland många forskare som i annat fall, på grund av de rivaliserande teoriernas brister, kanske varit beredda att ägna den ett allvarligt studium. De har betraktat marxismen som en uppsättning dogmer, och de 'ortodoxa' marxisternas ständiga upprepning av Lenins definition av och – noggrant utvalda – uttalanden om imperialismen har lett till omfattande missförstånd eller underskattning av hans insatser. Lenin var åtminstone klar över att imperialismen var ett komplicerat, föränderligt och motsägelsefullt fenomen som krävde en kontinuerlig noggrann analys och undersökning. I *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* initierade han detta studium och lyfte upp vad som redan hade gjorts i den samtida socialistiska rörelsen, eller utanför den, till ett högre plan. Dessvärre har han haft få efterföljare.

Men syftet med detta arbete är inte att fortsätta eller att komplettera Lenins arbete om imperialismen utan att klargöra problem och uppgifter genom en analys av valda delar av den relevanta litteraturen. Mycket kan läras av tidigare författares försök att förstå imperialismen även när deras verk är ofullständiga eller baseras på felaktiga teoretiska metoder. Detta gäller både icke-marxister som Hobson och Schumpeter och de marxister som tillsammans med sina verk överantvordades till glömskan därför att de kom i kollision med Stalin.

Vi hoppas att denna bok ska bidra till ett fullständigare studium av de berörda författarna. De frågor de sysslade med är vitala för den nuvarande generationen som bevittnar hur de imperialistiska staterna försöker anpassa sig till den koloniala revolutionen och till ett allt mäktigare icke-kapitalistiskt block. De tidigare kolonialländernas politiska oberoende har lett till att många missuppfattningar om imperialismen har vunnit gehör. En förnyad analys av teorierna om imperialismen kan förhoppningsvis sätta in den koloniala befrielse rörelsens ännu så länge villkorliga och partiella framgångar i deras rätta perspektiv. Som framgår av de följande kapitlen utgör emellertid inte imperialismen ett vattentätt helt. Det är omöjligt att behandla den utan att ta hänsyn till en hel skala av brännande aktuella ekonomiska och politiska problem. Hela frågan om den kapitalistiska utvecklingens natur är uppenbarligen involverad i teorin om imperialismen, och därför har ett studium av en del av teorierna på detta område varit oundvikliga. Diskussionen av de ledande icke-marxistiska teorierna aktualiserar relationerna mellan ekonomiska processer och politisk makt som uppenbarligen måste studeras mera detaljerat. Man kan inte ta upp de marxistiska teorierna utan att referera till de faktorer som har tenderat att misskreditera dem under de senaste två eller tre decennierna. En diskussion av imperialismens teoretiska problem inkluderar därför politisk ekonomi, sociologi, historieskrivning och så vidare. Ett studium av imperialismens alla aspekter skulle kräva ett helt forskarlags insatser, speciellt om tonvikten läggs på insamlandet av empiriska data och en fullständigare analys av den historiska utvecklingen.

Det material som finns tillgängligt för teoretikern på detta område har ännu inte insamlats. Litteraturen om imperialismens teori är inte särskilt stor. Detta är ett av de farliga områden som både de 'ortodoxa' marxisterna och de akademiskt ortodoxa har skyggat för. Där Lenin är sakrosankt och har sagt sista ordet återstår föga att göra. Den moderna nyklassiska ekonomin har inte känt något behov av en speciell teori om imperialismen och har sökt ignorera de fenomen som är förknippade med den. Den politiska teorin, sociologin och antropologin har antingen tigit eller, medvetet eller omedvetet, gjort drängtjänst åt den imperialistiska politiken och därför inte insett eller avvisat behovet av speciella teorier. Den stora historiska litteraturen är oftare apologetisk än explikativ. Det finns utan tvivel undantag från dessa generaliseringar, men det råder inga tvivel om den kroniska bristen på adekvata studier.

I England hade Hobson ingen värdig efterträdare. Han inspirerade en del socialistiska och

radikala skrifter och kampanjer – men de teoretiska resultaten har inte något större värde. De tyskspråkiga marxisterna före 1914 som, bortsett från Rosa Luxemburg, inte behandlats ingående här, spelade en viktig roll när det gällde att spåra sambandet mellan förändringarna i kapitalismens struktur och dess utåtriktade expansion. De praktiska resultaten av den socialdemokratiska politiken i Tyskland och Österrike hindrade möjligheterna för vidare teoretisk utveckling. Den enda vitala tendens som överlevde härrörde från Luxemburg snarare än från Hilferding, men på grund av nederlaget och stalinismen tynade också denna tendens bort. Redan innan dess hade det väsentliga arvet efter 1800-talsmarxismen övergått till ryssarna som ensamma förde en politik som överensstämde med Andra internationalens antiimperialistiska (och antikrigs-) resolutioner före 1914. Lenin, som var den drivande kraften tillsammans med Bucharin och Zinovjev, försökte utveckla och politiskt tillämpa en speciell teori om imperialismen som på basis av en marxistisk analys försökte förklara kapitalismens dåtida utveckling. Detta teoretiska arbete låg ännu i sin linda när det ersattes av revolutionär praxis, och det fortsattes aldrig längs de linjer som Lenin uppenbarligen hade tänkt sig. I och med Sovjetstatens och den internationella kommunismens urartning efter Lenins död förvandlades teorin från en levande produkt av det mänskliga tänkandet, som måste prövas och formas i praktiken, till en livlös ideologi som kopplades samman med målsättningar som fastställts av härskarna i Sovjet. De följer detta hade för teorin om imperialismen skall behandlas utförligt senare i boken.

Trots den moderna ‘marxistiska’ teorins brister banade sig vissa från Marx hämtade begrepp under intryck av 1900-talets krig, revolutioner och kriser in i den akademiska litteraturen, speciellt den historiska. Även om de flesta historiker som var medvetet påverkade av Marx uttryckte reservationer betraktade säkert många den marxistiska teorin om imperialismen som den enda sammanhängande på detta område. Bortsett från de teorier som totalt vill utradera begreppet imperialism finns det bara en annan teori som är lika mångsidig och övertygande, nämligen den som Schumpeter lade fram i sin avhandling, ‘Imperialismens sociologi’. Den tillförsäkrar detta arbete fortsatt livskraft och berättigar den uppmärksamhet vi har ägnat det här. Schumpeter kan inräknas bland de värdiga motståndare till marxismen som den europeiska sociologin lyfte fram i början av detta sekel, t.ex. Weber, Mosca och Michels. Även i deras fall verkar det som om epigonerna är huvudet kortare än mästarna.

Men i övrigt förnekar icke-marxisterna behovet av en teori om imperialismen – genom att inte använda någon, genom att undvika termen eller genom att utvidga den så att den blir meningslös. Eller också använder de en eklektisk teori baserad på en kombination av politiska och ekonomiska ‘faktorer’. Men ingen kan förneka att sådana teorier har haft och fortfarande har en enorm betydelse och därför är värda en mera omfattande analys. Sådana analyser har också varit sällsynta; imperialismens ideologi har ägnats större uppmärksamhet än teorierna, och den enda viktiga teorin under senare år baserades på en ståndpunkt som är diametralt motsatt den som intas här. Vi hoppas därför att även de som inte övertygas av argumentationen i denna bok inte kommer att betrakta den som överflödig.

2. Marx och teorin om imperialismen

De flesta av de teorier om imperialismen som skall analyseras i denna bok är antingen hämtade från Marx eller, explicit eller implicit, riktade mot vad som presumeras vara den marxistiska teorin om imperialismen. Vi måste därför redogöra för de delar av Marx tänkande som hans efterföljare införlivade i teorier om imperialismen. Den uppgiften är ingalunda lätt eftersom Marx inte använde termen 'imperialism' i dess moderna betydelse utan i den betydelse den hade under slutet av 1800-talet då den var synonym med enmansdiktatur i Napoleon III:s stil.¹ Men olika delar av Marx teorier är direkt relevanta för de problem som efter hans tid har kommit att ingå i de moderna teorierna om imperialismen.

I

Den första och fundamentala insatsen på detta område liksom på andra som har att göra med den samhälleliga utvecklingen är den materialistiska historieuppfattning som Marx utvecklade. En del av den förvirring som uppkommer vid behandlingen av imperialismen härrör dels från populära framställningar av personer som tror att de uttolkar denna teori, dels från kritikernas genuina eller avsiktliga missförstånd. Att ta upp en ingående diskussion av den materialistiska historieuppfattningen skulle innebära en mycket lång utvikning från ämnet, och det finns många arbeten man kan referera till i detta sammanhang. Det anmärkningsvärda är att Marx inte ägnade mera utrymme åt denna teori; i hans samlade produktion utgör den en blygsam del. Det berodde på att han inte var primärt intresserad av den abstrakta diskussionen av metodologiska problem, hans metodik utvecklas i nära samband med den teoretiska behandlingen av aktuella historiska situationer. Denna teori är alltså inte en abstrakt formel med vars hjälp alla historiska problem kan lösas; för att förstå den måste man studera Marx historiska skrifter och använda och ständigt förfinas och skärpa analysinstrumenten vid tacklingen av historiska eller samtida data. Att försöka sig på en kortfattad definition av Marx historiska metod är därför riskabelt och skapar lätt missförstånd.

Även om Marx hade många föregångare utgick de förhärskande samhällsteorierna på 1800-talet från att de drivande krafterna bakom det mänskliga handlandet och de sociala förändringarna låg i idéerna och de ideologiska konstruktionerna som förutsattes ha en självständig existens. Mänsklighetens historia ansågs därför vara resultatet av stora mäns agerande, av religiösa och filosofiska doktriners inflytande, av starka viljors kollisioner i maktkampen o.s.v. För att tolka historien eller samhället räckte det därför att studera människornas handlingar i ljuset av vad de själva sade om dem eller att tillskriva dem vissa subjektiva motiv eller att betrakta dem som ett förverkligande av något övernaturligt syfte. Den materialistiska tolkningen av samhällsutvecklingen innebär att alla aspekter av mänskligt handlande och tänkande betraktas som ett interrelaterat helt, vilket i sin tur måste ses som resultatet av en utvecklingsprocess som bara kan förstås genom att man tar reda på dess rötter i den ursprungligaste formen av mänsklig aktivitet – produktionen och reproduktionen av existensmedlen. På denna grundval, som själv ständigt förändrades, restes hela överbyggnaden av lagar, idéer och politiska system som i sin tur påverkade den. I det ofta citerade förordet till *Zur Kritik der politischen ökonomie* [Till Kritiken av den Politiska Ekonomin] lade Marx fram kärnan i sin materialistiska historieuppfattning.² Den utvecklades och

¹ Det var i den meningen som termen användes av Marx i *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* och på 1860-talet av tidningar som *The Economist*.

² 'I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en

förfinades i en rad arbeten, och i en del av dem samarbetade han med Engels – som i vissa fall gjorde det litterära grovjobbet och som i ett antal viktiga brev, skrivna efter Marx död, behandlade de missförstånd och förvrängningar som teorin hade blivit föremål för.³

Till stor del på grund av marxismens indirekta och vanligen icke erkända inflytande har historiker och samhällsvetare naturligtvis kommit att acceptera de materiella krafterna eller de ekonomiska faktorernas relevans. Det accepteras nu allmänt att inget begripligt arbete på dessa områden kan underlåta att ta hänsyn till den ekonomiska bakgrunden till socialt och politiskt tänkande och handlande. Men samtidigt finns det en tendens att begå ett av två motsatta misstag – eller bäggedera. Det första beror på att man betraktar historien som resultatet av en rad likvärdiga 'faktorer' – sociala, politiska, filosofiska, ekonomiska.⁴ Följaktligen dras ibland slutsatsen att en av dessa faktorer är dominant eller också betraktas de som separata, praktiskt taget vattentäta rum utan inbördes kommunikation. Därvid utgår man från att samhällslivets fenomen kan skiljas åt, vilket bara är teoretiskt möjligt, och förbiser dessa relationers totalitet.

Det andra misstaget består i att man antar att den materialistiska tolkningen av historien är en 'ekonomisk' tolkning av ett enkelt mekaniskt slag. Man utgår alltså från att när marxisterna studerar t.ex. en politisk strid eller uppkomsten av en ny teori så förknippar de dem omedelbart med något ekonomiskt intresse eller betraktar dem som manifestationer av uppenbara ekonomiska motiv. Denna vulgarisering av den materialistiska historieuppfattningen är en vanlig polemisk taktik bland teorins motståndare. Till och med ansedda forskare tillåter sig friheter mot Marx och marxismen som allvarligt skulle skada deras anseende om de betedde sig på samma sätt mot sina egna kolleger! Om det beror på okunnighet eller illvilja är inte alltid klart, men när dessa forskare inte har utgått från Marx och Engels skrifter utan från en del av deras popularisatorer och vulgarisatorer finns det åtminstone någon grund för deras beteende. Marxismen har naturligtvis inte varit immun mot de skador som åstadkommit av dem som kastat sig över en del av dess principer och använt dem på ett ensidigt eller förenklat sätt. Som Franz Mehring en gång så träffande formulerade saken:

Man kan anföra fall där den historiska materialismen har missbrukats och andra fall där den reducerats till banaliteter – och detta har lett till förvrängningar vilket alltid blir fallet när studiet av historien banaliseras. Och även i de fall där den materialistiska historieuppfattningen används korrekt som en metod att analysera historien beror mycket på talangen och utbildningen hos dem som använder denna metod, mycket beror också på kvantiteten och naturen hos det material som står till deras förfogande.⁵

Det är lätt att torpedera en vulgärversion av den historiska materialismen. Och som Mehring visar tar inte talesmännen för denna teori för givet att alla som påstår sig tolka den är genier! Snarare tvärtom: många som har påstått sig vara marxister har antingen inte behärskat den historiska materialismens metod eller också har de låtit det kritiska omdöme med vilket den måste användas färgas av ovidkommande hänsyn, vilket inte minst är fallet med de sovjetiska 'marxisterna'. Man kan inte jämföra den historiska materialismen med en enkel reduktion av all historia till ekonomiska orsaker, vilket även en flyktig genomläsning av Marx egna skrifter visar. En del av de problem som uppkommer på grund av missuppfattningar eller missbruk diskuterades av

juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget. Det är inte människornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande...'

³ Se speciellt, Engels till Conrad Schmidt, 27 oktober 1890, till J. Bloch, 21 september 1890, till Heinz Starkenburg och till Franz Mehring.

⁴ En hård kritik av denna historiesyn finns i Plechanovs, *The Materialist Conception of History* (London 1940).

⁵ Citat i *Fourth International*, april 1942.

Engels i den redan nämnda korrespondensen. I ett brev till Conrad Schmidt skriver Engels:

Om Barth föreställer sig att vi förnekar att den ekonomiska utvecklingens politiska etc. reflexer har några som helst återverkningar på denna utveckling *slåss han helt enkelt mot väderkvarnar*. Han borde åtminstone kasta ett öga på Marx' 18. *Brumaire*, som nästan uteslutande behandlar den speciella roll som politiska strider och händelser spelar, naturligtvis inom sfären för deras allmänna beroende av de ekonomiska förhållanden. Eller på *Kapitalet*, t.ex. avsnittet om arbetsdagen där lagstiftningen, som förvisso är en politisk handling, är av så avgörande betydelse. Eller på avsnitten om bourgeoisins historia (kap. 24). Eller varför skulle vi kämpa för proletariats politiska diktatur om den politiska makten inte har några ekonomiska effekter? Våldet (d.v.s. statsmakten) är också en ekonomisk makt!

Vad dessa herrar saknar är dialektik. Det enda de ser är orsak här och verkan där. De förstår inte alls att detta är en ren abstraktion, att i den verkliga världen sådana metafysiska polära motsatser endast existerar vid kriser, att hela den stora processen utvecklas i form av en växelverkan mellan, förvisso, mycket olika krafter, av vilka den ekonomiska utvecklingen är den ojämförligt starkaste, primäraste och mest avgörande. De förstår inte att här är allting relativt och ingenting absolut. För dem har Hegel aldrig existerat. (Engels till Conrad Schmidt, 27 oktober 1890)

Det är nödvändigt att poängtera dessa elementära marxistiska principer eftersom den marxistiska teorin om imperialismen är en tillämpning av den historiska materialismen på utvecklingen under 1800-talet. Dessutom har både motståndare och de som trodde att de var Marx lärjungar stundom betraktat den uteslutande som ett ekonomiskt fenomen. På samma sätt har även imperialismens ideologi missförstått och feltolkats, och några ord om Marx' syn på ideologin är därför nödvändigt.

För att formulera det så enkelt som möjligt så tar inte den historiska materialismen för kontant de skäl som människorna anger för sina handlingar och sina trosföreställningar. Den söker efter de materiella rötterna. Men även om den accepterar att 'det inte är människornas medvetande som bestämmer deras vara utan tvärtom deras samhälleliga vara som bestämmer deras medvetande' så betraktar den inte detta som ett enkelt rätlinjigt förhållande mellan vissa intressen och ett idé- eller dogmsystem. I varje konkret fall är det den dialektiska rikedom och komplexiteten i förhållandet som måste utforskas och förstås. Marxismen förnekar inte tidigare existerande idéers inflytande på en given teori, den förnekar inte att idéerna så att säga har ett eget liv. Vad den säger är att om inte idéerna har några rötter i samhället kommer de till sist att dö. Även om idéerna har ett 'materiellt' ursprung innebär det inte att alla idéer alltid och överallt kan spåras till bestämda ekonomiska intressen och motiv. Eftersom människornas handlingar kan betingas av tankar, trosföreställningar och idéer kan deras samband med produktionsförhållanden och klasstrukturen vara avlägset – men det finns där i alla fall.

Den framväxande imperialismen frambringade en massa ideologer, men det var ofta akademiker, politiker eller journalister som inte hade några aktiva ekonomiska intressen i den och som uppriktigt trodde att de vädjade till fina mänskliga egenskaper som hängivenhet, plikttrohet och så vidare. Detta är helt i överensstämmelse med den marxistiska teorin om ideologin, som inte alls hävdar att ideologen har något eget intresse i de idéer han framlägger. I ett annat brev påpekade Engels detta samtidigt som han medgav att felaktiga slutsatser hade dragits ur Marx' teori, därför att under dess utveckling huvudvikten hade måst läggas vid politiska, juridiska och andra ideologiska föreställningars härledning ur fundamentala ekonomiska fakta. 'Följaktligen försummade vi den formella sidan, d.v.s. det sätt på vilket dessa idéer uppkom, och lade tonvikten vid innehållet.' Sedan skisserar Engels teorin om ideologin på följande sätt:

Ideologin är en process som naturligtvis är beroende av den så kallade tänkarens medvetande, men detta medvetande är ett falskt medvetande. Han är omedveten om de verkliga drivkrafter som påverkar

honom, i annat fall skulle det inte vara fråga om en ideologisk process. Han förutsätter därför felaktiga eller skenbara drivkrafter. Eftersom det är fråga om en tankeprocess härleder han dess innehåll och form från egna eller andras tankar. Han arbetar med ett rent begrepps-material som han tror är en produkt av tänkandet och undersöker därför inte dess relationer till en process som är oberoende av tänkandet. Och detta förefaller honom självklart, ty han tror att all aktivitet har sin grund i tänkandet – eftersom det *förmedlas* av tänkandet. (Engels till Franz Mehring, 14 juli 1893)

Många av dem som bidrog till de tankeströmningar som under slutet av 1800-talet blev positivt inställda till den koloniala expansionen i England, Frankrike och Tyskland var ideologer i denna mening. Imperialismens ideologi utarbetades i dessa länder vid denna tid på grund av materiella nödvändigheter förknippade med kapitalismens utveckling som dess talesmän sannolikt inte har några individuella intressen i och som de kanske var omedvetna om. Men det var inte idéerna som gav upphov till den koloniala expansionen utan den kapitalistiska utvecklingens behov, till vilka dessa idéer var relaterade på många komplicerade sätt. Vad som gäller ideologerna gäller också handlingens män. Soldater, administratörer, missionärer och andra som var aktivt engagerade i den moderna kolonialismens utveckling hade inte nödvändigtvis direkta ekonomiska eller administrativa intressen i den. Här krävs återigen vissa förklaringar för att inte den materialistiska historieuppfattningen på detta område skall missförstås eller missbrukas. Att hävda att den koloniala expansionen, som en sida av imperialismen, har ekonomiska rötter kan vara välgrundat i allmänhet utan att för den skull vara riktigt i speciella fall, men erövringen av territorier genomfördes ofta av människor vars relationer till den kapitalistiska företagsamheten var ytterligt indirekta eller till och med fientliga. I sin bok *War and the Private Investor* studerar Staley ett stort antal erövringar av territorier och diplomatiska aktioner och visar att även om privata kapitalintressen ibland har legat bakom sådana aktioner har initiativet i andra fall kommit från politiker eller militärer. Hans egen allmänna slutsats är negativ mot en 'ekonomisk' tolkning. Han skriver: 'Där investeringarna kan betraktas som ekonomisk hjälp till etablerade grenar av utrikespolitiken stöds de mycket energiskt. Investeringarna får ringa politiskt stöd där de inte i något avseende är instrument för den nationella politiken eller där de går stick i stäv med den.'⁶ Staley erkänner själv att han inte avser att kritisera vad han kallar för 'den ekonomiska tolkningen av historien', d.v.s. han studerar inte vilka krafter som formar den 'nationella politiken' som han betraktar som en kausativ faktor. Å andra sidan erkänner han att de ekonomiska intressena var primära i vissa fall eller att de lämnat viktiga bidrag till den koloniala expansionen. I själva verket vederlägger Staley vad han själv kallar för 'en grov eller naiv form av den ekonomiska tolkningen av historien som ibland används för att förklara friktioner mellan kapitalexporterande länder ...'⁷

Dessa självpålagda gränser innebär att Staleys tolkning av en hel del av de data han undersöker kan rymmas inom den materialistiska historieuppfattningen. Även om det inte finns något tvivel om att han är starkt negativ mot denna teori kan man dela hans kritik av de forskare som har stött grova ekonomiska tolkningar genom oförsiktiga uttalanden, t.ex. H. J. Laski i det avsnitt som Staley citerar.⁸ Men även om statens politik sådan den kommer till uttryck i dess diplomati kan uppnå en viss autonomi i förhållande till privata intressen eller genomföra åtgärder som dessa intressen ogillar, så vederlägger detta förhållande inte det faktum att den själv är förankrad i

⁶ Staley, E., *War and the Private Investor* (New York 1935), s. 387.

⁷ Staley, op. cit., s. 419.

⁸ Svagheten i Laskis 'marxism' förtjänar uppmärksamhet inte minst därför att han länge betraktades som marxist. Ett av de avsnitt som Staley återger är värt att citeras: 'Människorna har sökt en speciellt lönsam investeringskälla. De har kunnat utnyttja regeringen för att skydda sina intressen. Och till sist identifierar sig regeringen i så hög grad med investeringarna att ett angrepp på deras profiter jämställs med ett hot mot den nationella äran. Under sådana omständigheter blir statens väpnade styrkor det vapen de använder för att skydda sina privilegier' (ur ett bidrag i *The Intelligent Man's Way to Prevent War*, London 1933, s. 508).

klassrelationerna i det samhälle över vilket den står, klassrelationer som i sin tur formas av produktionsförhållandena. Det kan noteras här att den praktiskt taget enda viktiga kritiken av den marxistiska teorin om imperialismen utgår från att politiken eller staten eller militarismen eller någon kombination av dessa faktorer är de primära drivkrafterna bakom imperialismen.

Även om Marx historiska metod kan missbrukas ligger dess stora styrka i det dialektiska samspel som den ser i de sociala och historiska fenomenen – dess förmåga att förstå hela strukturers utveckling – samtidigt som den visar att de materiella produktivkrafterna är drivkrafterna bakom de sociala förändringarna. Föreställningen att Marx teorier utgick från att ekonomiska eller materialistiska motiv dominerar det mänskliga beteendet är seglivad, trots att den inte har minsta stöd i hans skrifter. Det var inte Marx utan en del populärframställningar av den klassiska nationalekonomin som hävdade att egennytta är den enda drivkraften bakom människans handlande. Marx utgick inte ifrån den 'ekonomiska människan' utan från människor med en mångfald psykologiska motiv som inte kunde överskrida de lagar som samhällets ekonomiska struktur påtvingade dem. Marx lade kortfattat fram sina grundläggande teser i företalet till *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.

När Engels återvände till samma tema efter Marx död påpekade han att även om ingenting händer i samhället utan medvetna syften eller avsiktliga målsättningar 'blott i sällsynta fall sker det avsedda, i de flesta fall kommer det till kollisioner och motsättningar mellan människornas olika syften, eller också visar sig dessa vara omöjliga att realisera dels på grund av deras egen natur, dels på grund av bristen på medel att realisera dem'. Han säger i fortsättningen att 'handlingarna har ett avsett syfte, men de resultat, som i verkligheten följer av dessa handlingar, är inte de avsedda'.⁹ Vad som är viktigt är därför inte de 'tillfälliga' händelserna på ytan utan drivkrafterna under ytan. Individernas motiv kan ha sekundär betydelse när man försöker förstå de slutliga resultaten av deras handlingar, även om detta inte innebär att de är betydelselösa eller att studiet av dem är betydelselöst. Vad människorna betraktar som drivkrafter eller motiv är inte historiens verkliga drivkrafter 'Allt som sätter människorna i rörelse', skriver Engels, 'måste passera genom deras huvud; men vilken form det antar i detta huvud är i hög grad beroende av omständigheterna.'¹⁰ En sådan omständighet är kännedomen om de materiella produktionsförhållandena. Även om profitbegäret inte är affärsmannens enda motivation, även om han kanske tror att andra hänsynstaganden är viktigare för honom kan han inte slingra sig undan marknadslagarna såvida han inte vill göra konkurs. Men i framskridna samhällen med en komplicerad arbetsfördelning tycks medvetandets ekonomiska innehåll ha försvunnit mer eller mindre fullständigt inom politik, juridik, kultur och religion. Beträffande filosofi och religion skrev Engels att 'här blir sambandet mellan föreställningarna och deras materiella existensbetingelser ännu mera invecklat, ännu mera fördunklat av mellanled. Men det finns där.'¹¹ Detta samband måste sökas i materiella fakta och människornas handlande sedda i relation till den objektiva situation i vilken de befinner sig. Först på så sätt kan historiens verkliga drivkrafter avslöjas.

II

Vad Marx själv skrivit om kolonialismen är ett praktiskt exempel på hur hans historiska metod tillämpades på en del av det område som senare skulle innefattas i de marxistiska teorierna om imperialismen. Det kan exempelvis noteras att i de artiklar som han skrev i New York Daily Tribune och som handlade om det engelska väldet i Indien och kolonialsystemet på 1850-talet

⁹ Engels, F., *Ludwig Feuerbach och den klassiska tyska filosofins slut*, i Karl Marx, 'Selected Works' (utg. Adoratsky) bd I, s. 457.

¹⁰ Ibid., s. 459

¹¹ Ibid., s. 464

förutsätter han ingalunda något direkt samband mellan de privata intressena och den statliga politiken. Vi ska inte här befatta oss med det engelska väldet i Indien, som Marx omsorgsfullt analyserade, utan i stället med de allmänna orsakerna till att framskridna länder tvingade sig på världens utvecklade länder.

Det stod klart för Marx att den stora kommersiella och industriella utvecklingen under 1700-talet hade framkallat förändringar inom den engelska härskande klassen när den trädde fram ur 1600-talets revolutioner. De gamla feudala godsden blev borgerliga egendomar – varigenom arbetskraft blev tillgänglig för industrin och handeln – och godsägarklassen utvecklades längs linjer som 'inte var antagonistiska mot, utan snarare helt överensstämmande med, bourgeoisins levnadsförhållanden ... Det var anledningen till deras gemensamma intressen med bourgeoisin och till deras förbund med den'.¹² Men när industrin började utvecklas uppkom en ny bourgeois som försökte revidera detta förbund för att tillgodose sina egna intressen, en bourgeois som själv var splittrad i vissa politiska frågor. Det fanns sålunda en jordägarbourgeois, 'som skilde sig från den andra bourgeoisin på samma sätt som jordräntan skiljer sig från kommersiell och industriell profit'. Den var konservativ, nationell och anglikansk och representerades politiskt av torypartiet. Även godsägarna var splittrade eftersom en del av dem under 1600-talets revolutioner hade blivit 'de aristokratiska representanterna för den industriella och kommersiella medelklassen' under den perioden. Det var de stora whiggodsägarna, den ärorika revolutionens garanter. I utbyte mot politisk makt gick de med på 'alla de eftergifter som under den sociala och politiska utvecklingens lopp har visat sig vara oundvikliga och omöjliga att uppskjuta'.¹³ Den nyare bourgeoisin som växte fram under 1700-talet var inte heller homogen. Vid sidan av fabriksägarna fanns 'bankokratin'. Den politiska utvecklingen var resultatet av skiftande allianser och konflikter inom bourgeoisin på basis av ett mycket dynamiskt och expansivt ekonomiskt system som konfronterades med en växande arbetarklass.

En av de frågor som dessa olika sektioner av den härskande klassen tvistade om var Indien, som Ostindiska kompaniet lagt beslag på under 1700-talet och härskade över. Ostindiska kompaniet representerade den gamla typen av handelskapital, det var monopolistiskt till sin natur och i hög grad beroende av sina privilegierade relationer till staten. Industrialiseringen i England ändrade relationerna till Indien: från att ha varit en råvarukälla och en outtömlig skattkista som hänsynslöst plundrades blev Indien allt nödvändigare som marknad för industriprodukter. Denna övergång ägde rum medan Indien styrdes av Ostindiska kompaniets tjänstemän. Fram till 1850 hade de olika sektionerna av bourgeoisin haft gemensamma intressen i Indien. Som Marx formulerade det:

Till dess hade penningaristokratin som hade förvandlat Indien till sina jordagods, oligarkin som hade erövrat det med sina arméer och fabriksägarna som hade översvämmat det med sina tyger gått hand i hand. Men ju mer industriintressena blev beroende av den indiska marknaden desto större kände de behovet av att skapa nya produktivkrafter i Indien sedan de ruinerat den inhemska industrin.¹⁴

Detta resulterade i att Indien blev 'slagfältet i striden mellan industriintressena å ena sidan och penningaristokraterna och oligarkin å den andra'. Stridsfrågan var naturligtvis Ostindiska kompaniets privilegierade ställning, som i början av 1850-talet hade utsatts för allt hårdare angrepp

¹² Ur en recension av Guizots bok om den engelska revolutionen i *Marx and Engels On Britain* (Moskva 1953), s. 347.

¹³ 'The Elections in England', 1852, *ibid.*, s. 353

¹⁴ 'The East India Company - Its History and Results', artikel i *New York Daily Tribune*, 11 juli 1853. Denna artikel och andra om Indien och kolonialismen i allmänhet har samlats i en volym med titeln *Marx and Engels on Colonialism* (Moskva 1960). Citatet finns på s. 48.

från den industriella och kommersiella bourgeoisin. Denna fråga blev på sitt sätt lika viktig för den engelska kapitalismens utveckling som striden om spannmålstullarna under det föregående decenniet. Och striden om Ostindiska kompaniet var inte i första hand en politisk strid – även om den nödvändigtvis utkämpades på det politiska planet. Som Marx förklarade 1853:

De härskande klasserna i Storbritannien har hittills bara haft ett tillfälligt, övergående och flyktigt intresse för utvecklingen i Indien. Aristokratin ville erövra det, penningmatadorerna plundra ut det och fabriksägarna konkurrera ut det. Men nu har bladet vänt sig. Fabriksägarna har upptäckt att Indiens omvandling till ett producerande land har blivit av vital betydelse för dem och att det därför är nödvändigt att framför allt förse det med bevakningsanordningar och kommunikationsmedel.¹⁵

Följden blev att järnvägar byggdes i Indien och att England garanterade utdelning på det investerade kapitalet. Marx betraktade detta som 'en förelöpare till den moderna industrin' och räknade med att denna utveckling skulle bryta sönder de indiska byarnas självhushållning och upplösa den gamla ärftliga arbetsfördelningen och därmed kastsystemet. De följande åren skulle bli avgörande i Indiens moderna historia. Det ökade intresset för handel med och investeringar i Orienten påskyndade förändringarna i Indien och ledde till sepoyupproret, som i sin tur ledde till att Ostindiska kompaniet upplöstes och ersattes med det moderna brittiska väldet som skulle vara till 5947. Följden blev ett mera energiskt järnvägsbyggande och en kraftfullare investeringsdrive, som påskyndades av det amerikanska inbördeskriget som minskade råbomullsleveranserna från Nordamerika. Marx följde händelserna på 1850-talet mycket noga som New York Daily Tribunes Londonkorrespondent och analyserade också de engelska intressena i Indien på den tiden. Dessa artiklar vederlägger uppfattningen att han nöjde sig med en rent 'ekonomisk' syn på historien. De visar emellertid att han betraktade de ekonomiskt avancerade ländernas tillfälliga dominans över de mindre utvecklade som en oundviklig och nödvändig utveckling. Denna slutsats hade naturligtvis ingenting att göra med hans bedömning av den 'moraliska' sidan av saken.

Som vi snart skall se utvecklade de framskridna kapitalist-länderna krafter som ledde till en expansion i global skala. I denna process kom de tekniskt och ekonomiskt mindre utvecklade länderna nödvändigtvis att betraktas som exploateringsobjekt i en eller annan form, och de kunde inte göra något åt hotet utifrån. Den indiska samhällsorganisationens oförmåga att skapa en stark centralregering inbjöd till erövring. Men innan engelsmännen kom hade sådana erövrare 'genom en evig historisk lag själva erövrats av de underkuvades överlägsna civilisation. Engelsmännen var de första erövrarna som var överlägsna och därför oemottagliga för den hinduiska civilisationen. De krossade den genom att bryta sönder de inföddas kollektiv, genom att rycka upp de inföddas hantverk med rötterna och genom att utplåna allt som var stort och upphöjt i de inföddas samhälle.'¹⁶ Det indiska samhället kunde därför inte välja mellan självständighet och erövring utan mellan erövrare: 'Indien ... kunde inte undgå ödet att bli erövrat.' Det gav England ett dubbelt uppdrag i Indien: 'tillintetgörandet av det gamla asiatiska samhället och läggandet av de materiella grundvalarna för ett västerländskt samhälle i Asien.' Om denna process' följdfeomen skrev Marx:

Allt den engelska bourgeoisin kan bli tvingad att göra kommer varken att emancipera folkets massa eller att materiellt förbättra deras sociala villkor som inte bara är beroende av produktivkrafternas utveckling utan också av att folket tillägnar sig dem. Men vad de inte kan låta bli att göra är att lägga de materiella grundvalarna för bäggedera. Har bourgeoisin någonsin gjort mera? Har den någonsin skapat framsteg utan att släpa individer och folk genom blod och smuts, genom elände och förnedring?¹⁷

¹⁵ Artikeln 'The Future Results of the British Rule in India', *ibid.*, s. 78

¹⁶ *Ibid.*, s. 77

¹⁷ *Ibid.*, s.80, jfr ss. 81-82

Det allmänna synsättet här överensstämmer med Marx värdering av kapitalismens utveckling i England: han anser att den både spelade en destruktiv roll, som resulterade i mycket mänskligt elände, och en konstruktiv roll (i Indiens fall kallar han den 'regenerativ') därför att den möjliggör en utveckling av människans produktivkrafter och ett större förverkligande av människan än som kunde äga rum innanför de gamla samhällsformernas snäva gränser. Han skriver:

Den borgerliga perioden av historien ... måste skapa den materiella grundvalen för den nya världen – å ena sidan det universella handelsutbytet, som grundas på människornas ömsesidiga beroende av varandra, och medlen för detta utbyte, å andra sidan utvecklingen av människans produktivkrafter och den materiella produktionens omvandling till ett vetenskapligt behärskande av naturkrafterna. Den borgerliga industrin och handeln skapar dessa materiella villkor för en ny värld på samma sätt som geologiska omvälvningar har skapat jordytan.

Men den fulla innebörden av denna konklusion framgår bara om den ställs i relation till Marx analys av den kapitalistiska utvecklingen, och det är den vi nu måste ta upp.

III

Kapitalismen utvecklades inte i isolerade slutna samhällen utan var i stor utsträckning ett resultat av européernas allt livligare kontakter med andra delar av världen. 'Kapitalistisk produktion kan överhuvudtaget inte existera utan utrikeshandel', säger Marx.¹⁸ Utrikeshandeln stöddes av handelskapitalet innan kapitalismen blev den dominerande produktionsformen i de ledande europeiska länderna. Det var under dess auspicier som nya kontinenter öppnades för handeln under 1500- och 1600-talen.

Det råder inget tvivel om – och det är just detta förhållande som har lett till helt felaktiga uppfattningar – att de stora omvälvningar som på 1500- och 1600-talen ägde rum inom handeln i och med de geografiska upptäckterna och som påskyndade handelskapitalets utveckling är en av de faktorer som främst befrämjat övergången från det feodala till det kapitalistiska produktionssättet. Världsmarknadens plötsliga expansion, mångfaldigandet av de cirkulerande varorna, de europeiska ländernas konkurrensbetingade iver att sätta sig i besittning av Asiens produkter och Afrikas skatter samt kolonialsystemet – allt detta bidrog till att spränga produktionens feodala fjättrar.¹⁹

Under denna period var utrikeshandeln oskiljaktigt förenad med plundring och våld. Vad Marx kallade för 'den ursprungliga ackumulationen' – d.v.s. 'en ackumulation som inte är ett resultat av det kapitalistiska produktionssättet utan dess utgångspunkt' kunde inte uppnås utan tvångsmetoder. Dessa metoder – beskattning, protektionism, böndernas skiljande från jorden och kolonialsystemet – utnyttjar alla statsmakten, samhällets koncentrerade och organiserade våld, för att drivhusmässigt omforma det feodala produktionssättet till det kapitalistiska och för att förkorta övergången'.²⁰ Inflödet av guld och silver från Sydamerika, utplundringen av Ostindien och slavhandeln var enligt Marx några av de krafter som bidrog till att skapa förutsättningarna för den kapitalistiska utvecklingen.²¹

På så sätt uppkom världsmarknaden. Från de länder i vilka kapitalismen utvecklades spreds

¹⁸ *Kapitalet*, bd II, s. 470 (Förlaget för litteratur på främmande språk, [FLFS], Moskva, eng. uppl.)

¹⁹ *Kapitalet*, bd III, s. 327 (FLFS, eng. uppl.)

²⁰ *Kapitalet*, bd I, s. 736 (eng. uppl.)

²¹ *Kapitalet*, bd I, s. 776 (eng. uppl.)

varuproduktionen till ständigt nya områden.²² Industrikapitalets tillväxt åtföljdes alltså av djupgående förändringar i de delar av världen som drogs in i världsmarknaden. Oberoende av produktionssystemet i dessa områden drogs de in i det varuutbyte som dominerades av industrikapitalet. Industrikapitalet kunde kort sagt inte existera utan världsmarknaden.

Hela denna process kännetecknades globalt sett av en stor ojämnhet. Detta förhållande framgår klart hos Marx även om han inte utvecklar det närmare. Han hade tänkt ägna ett band av *Kapitalet* åt världsmarknaden, men första bandet och de ofullbordade manuskript som bildade andra och tredje banden innehåller föga mer än några väsentliga men icke förty fragmentariska uttalanden om denna ojämnhet. Den kapitalistiska expansionen resulterade i att en allt större del av världsproduktionen förvandlades till varuproduktion. Till följd därav 'uppkommer en ny, internationell arbetsdelning som är anpassad till den moderna industrins krav och som förvandlar en del av världen till ett huvudsakligen agrikulturellt produktionsområde som betjänar den andra delen som huvudsakligen sysslar med industriproduktion'.²³ Den kapitalistiska produktionens tendens att utvidga produktionsskalan tvingade industrikapitalisterna att söka efter nya marknader; följden blev en penetration av dessa områden, som huvudsakligen förblev leverantörer av råvaror till världsmarknaden och därigenom hämmades i sin utveckling, vilket är ett utmärkande drag i den moderna imperialismen.

Även om Marx inte använde termen 'imperialism' och även om han inte systematiskt analyserade de olika sidorna hos den kapitalistiska utveckling han beskriver, gjorde han upp grundritningen till en mera omfattande teori som kunde förklara den avancerade kapitalismens senare yttringar. Det gällde både världsmarknaden och de andra processer som är inneboende i kapitalismen. När Marx skrev dominerade i stort sett konkurrensen den ekonomiska miljön i England, det land där det kapitalistiska produktionssättet hade utvecklats längst. De gamla formerna av monopol som var beroende av statens stöd hade motarbetats och krossats därför att de stod i vägen för den fria kapitalistiska utveckling som den nya bourgeoisin stödde. Men även om industrikapitalet var fientligt inställt till de gamla formerna av monopol, skapade det självt monopolistiska tendenser, vilket Marx klart insåg. Hans analys av kapitalismen visade att konkurrensen på grund av själva sin natur bara kunde vara en instabil och övergående fas. Den så kallade fria konkurrensen drev fram sin egen motsats.²⁴ Till skillnad från tidigare produktionssätt påtvungade kapitalismen samhället en oavbruten teknisk revolution och tvingade både arbetare och kapitalister att anpassa sig till den. Detta förhållande och det faktum att den kapitalistiska produktionens drivande kraft är ackumuleringen – d.v.s. mervärdets omvandling till produktionsmedel, vilket pressar industrikapitalisterna att skaffa sig större marknader för sina varor – ledde till en oavbruten tillväxt av produktionen. Slaget vanns av dem som kunde sälja till de lägsta priserna vilket under i övrigt likartade förhållanden betingades 'av arbetskraftens produktivitet och produktionens omfattning'. Det fanns därför en tendens till en koncentrations- och fusionsprocess som resulterade i att varje bransch dominerades av ett litet antal stora företag. Den fulla omfattningen och innebörden av dessa sidor av kapitalismen kunde knappast fastställas vid den tid då Marx skrev: men han hade den ovärderliga förmågan att se de inneboende tendenser som ledde till den situation som den ortodoxa ekonomin på allvar började analysera först på 1900-talet, långt efter det den hade blivit förhärskande på många områden.

Den växande produktionsskalan innebär att det startkapital som behövs blir mycket stort i många branscher. Detta leder också till en utveckling av kreditsystemet, som placerar stora penning-

²² *Kapitalet*, bd II, s. 110 (eng. uppl.)

²³ *Kapitalet*, bd I, s. 454 (eng. uppl.)

²⁴ Se *Kapitalet*, bd I, ss. 635-42 (eng. uppl.)

summor i händerna på bankirer och finansiärer och till en spridning av aktiebolagsformen. Marx genomför en stor del av analysen av de fundamentala dragen i kapitalismen genom att från de komplexa realiteterna abstrahera de speciella aspekter eller relationer som han ville studera i detalj för att komma fram till deras kärna. Man har därför stundom förhastat hävdad att Marx analyserade en form av kapitalism som redan höll på att försvinna och att de rörelselagar som han urskilde i denna produktionsform saknade relevans för det sena 1800-talets och 1900-talets mera komplexa kapitalism.²⁵ Med de begränsningar som betingades av hans egen utsiktspunkt i tiden kunde faktiskt Marx i de manuskript som infördes i tredje bandet av *Kapitalet* skissera de flesta av de viktiga dragen i denna senare utveckling. Den kapitalistiska utvecklingen innebar enligt Marx ett 'församhälleligande' av produktionsprocessen, vilket medförde en ökad specialisering i hela samhället. En viktig sida av detta var att *Kapitalet* självt, i betydelsen av en relation mellan människor som etablerats genom det privata ägandet av produktionsmedlen och genom att det stora flertalet producenter avskilts från ägandet, blev föremål för arbetsdelning. När Marx analyserade värdelagen i första bandet av *Kapitalet* utgick han från att fabriksägaren var sin egen direktör och kapitalist. Vad som var viktigt för Marx var att denne 'personifierade' kapitalet i denna sociala relation. Men de funktioner som han utförde kunde mycket väl utföras av olika personer – och detta avspeglade bara den differentiering av funktionerna som den ökade komplexiteten i det kapitalistiska produktionssystemet nödvändiggjorde i hela samhället. När Marx behandlar aktiebolagens tillväxt skriver han:

Aktiebolagen – som utvecklats med kreditsystemet – har en ökande tendens att skilja företagsledningen som funktion från ägandet av kapitalet, vare sig det är självägt eller lånat. Precis som det borgerliga samhället bevitnade hur domarnas och administratörernas funktioner skildes från jordägandet. Men eftersom å ena sidan kapitalägaren, penningkapitalisten, utmanövreras av den fungerande kapitalisten då penningkapitalet antar en samhällelig karaktär genom kreditsystemets frammarsch, varvid det koncentreras i banker och lånas ut av dem i stället för av de ursprungliga ägarna, och eftersom å andra sidan företagsledaren, som inte har någon som helst rätt till kapitalet vare sig genom att han lånat det eller på annat sätt, fullgör alla de funktioner som tillkommer den fungerande kapitalisten som sådan, återstår bara företagsledaren, och kapitalisten försvinner som överflödig från produktionsprocessen.²⁶

De senaste decenniernas teorier om uppkomsten av en ny klass av direktörer och byråkrater, om 'kapitalets upplösning' och om kapitalismens undergång har sannolikt sitt ursprung i sådana uttalanden. Men det bör noteras att Marx under hela sitt studium av det kapitalistiska produktionssättet betonade dess 'församhälleligande' effekter. Det sammanförde inte bara tidigare isolerade producenter i större enheter med en långt driven arbetsdelning vid produktionen av varor för avlägsna marknader, utan själva de profiter som kapitalisten tog in motsvarade inte det mervärde som han pressade ut ur sin egen arbetsstyrka. På grund av profitemnas utjämning representerade de hans andel av det totala mervärdet och var beroende av det kapital han satt in i sitt företag.²⁷ Som ovanstående citat visar tillhandahöll bankerna i allt större utsträckning det kapital som investerades, och 'kapitalisten' *per se* blev överflödig, 'kapitalet som *privategendom* avskaffades inom den kapitalistiska produktionens ram'²⁸ (min kursivering). Men kapitalismens väsentliga relationer bevaras, ja utvecklas till en högre form, när lönearbetet konfronteras med det koncentrerade 'anonyma' kapitalet i de stora företagen som är 'samhälleliga' till formen men där

²⁵ Detta har upprepats så ofta i litteraturen att det har blivit en uttröskad dogm och detaljerade referenser är därför överflödiga.

²⁶ *Kapitalet*, bd III, s. 380 (eng. uppl.)

²⁷ *Ibid.*, s. 191 och 193

²⁸ *Ibid.*, s. 427

ägandet förblir privat.²⁹

Marx tankegång implicerar också – och utvecklas av honom och Engels i andra arbeten – att den samhälleliga arbetsdelningen framkallar en alltmera komplicerad differentiering inom den härskande klassen och bland dem som fungerar som dess ombud. Professionaliseringen av de statliga funktionerna, statens ökande tvångsmakt, det ökande antalet yrken som kräver akademiska studier eller yrkesutbildning frambringar sådana sociala grupper som byråkratin, yrkesmilitärerna, privat anställda tjänstemän, intelligentsian. Dessa grupper är inte distinkta klasser men intar sin plats i det system av klassrelationer som är en följd av den existerande kapitalistiska produktionsformen eller definieras i relation till den. Dessutom finns naturligtvis kapitalismens grundläggande klassrelation – relationen mellan dem som personifierar kapitalet och arbetarklassen – samt kvarlevorna från det förkapitalistiska samhället, t.ex. bönder, jordägare, småföretagare.³⁰ Alla moderna kapitalistiska samhällen uppvisar därför en brokig klasstruktur. Betydelsen av detta för diskussionen av imperialismen är att sådana klasser påverkas av eller spelar en roll i olika aspekter av dess utveckling. I exempelvis Storbritanniens fall noterade vi att den koloniala expansionens aktiva krafter mycket väl kan komma från militären eller jordägarna och uppnå en viss autonomi i förhållande till kapitalismen: de kan agera mot starka kapitalistintressen eller de kan – kanske oavsiktligt – bana väg för senare kapitalistisk expansion. Hur som helst bör den komplicerade samhällsstruktur som uppkommer under kapitalismen och den stora mångfalden sociala och politiska mönster som kan förekomma inom den vara en varning för överförenklingar när man sysslar med imperialismen och med andra sociala och politiska fenomen.

IV

Även om Marx inte efterlämnade någon utarbetad teori om imperialismen kunde många delar av hans teorier utnyttjas för en sådan teori. Men eftersom hans arbete var ofullbordat vid hans död, har de exakta relationer han tänkte fastställa mellan de olika aspekter av kapitalismen, som han arbetat med i de manuskript som utgavs av Engels, blivit föremål för skilda tolkningar. Som vi skall se utarbetades ett antal teorier om imperialismen som delvis skilde sig från varandra därför att de baserades på olika sidor av Marx analys av kapitalismen. I detta avseende finns det ingen 'ortodox' teori om imperialismen som kan härledas direkt och 'auktoritativt' från hans arbeten. En teoris värde betingas inte av dess trohet mot vissa texter eller av en viss texttolkning utan av dess förmåga att bidra till förståelse av den materiella verkligheten, och den måste dessutom enligt Marx egna kriterier inte bara vara ett medel att förstå världen utan också att förändra den. Vad metoden beträffar måste en sådan teori ta hänsyn till den sociala utvecklingens mångsidiga totalitet, och när den, precis som Marx, studerar varje aspekt och dess inneboende lagar får den inte förlora ur sikte att denna aspekt, i den verkliga världen, samspelar med andra aspekter på ett sätt som framkallar andra resultat än dem man kunde vänta sig om dessa lagar fick verka fritt och obehindrat, vilket kan tillåtas i den abstrakta modellen. Det är nödvändigt att understryka detta eftersom somliga marxistiska författare ur Marx politiska ekonomi har extraherat en sådan lag eller en aspekt och byggt upp ett allt förklarande teoretiskt system på den. Ibland har de då för att backa upp sina egna anspråk på ofelbarhet hävdats att Marx hade fel i ett eller annat avseende. Rosa Luxemburg är ett av de bättre exemplen på detta. Ett liknande misstag begås ofta, medvetet eller ej må vara osagt, av marxismens kritiker. När de exempelvis behandlar teorierna om imperialismen vederlägger de vad de betraktar som den marxistiska teorin genom hänvisningar till någon av Marx tankegångar.

²⁹ Ibid., s. 259

³⁰ Ibid., s. 772

Eftersom Marx själv i *Kapitalet* använde abstraktionsmetoden inte bara när det gällde speciella relationer inom det kapitalistiska produktionssystemet utan också när han bortsåg från (fast naturligtvis inte helt) de politiska och sociala sammanhangen, finns det en tendens hos Marx lärjungar att ignorera eller förbise det förhållandet att de ekonomiska lagarnas och tendensernas effekter modifieras, inte bara när de reagerar på varandra utan också när de påverkas av den sociala, politiska och ideologiska 'överbyggnaden'. Eftersom vissa intressen eller sociala grupper som har att göra med överbyggnaden kan uppnå en viss autonomi, kan som vi har sett deras handlingar och beslut framkalla störningar som återverkar på samhällets materiella grundvalar och påverkar de ekonomiska lagarna. Av den anledningen får man alltså inte vänta sig att dessa lagar utvecklas i ren form i verklighetens värld, ingen teoretisk modell av kapitalismen kan närma sig den levande organismens rikedom och mångfald. Ett förbiseende av detta faktum har framkallat en rad anmärkningsvärda men rätt döda teoretiska kontroverser, av vilka en del skall behandlas senare.

Det finns två andra utvecklingar av Marx tankar som för oss till hjärtat av hans analys av kapitalismen och som hans anhängare betraktat som en oundgänglig del av teorin om imperialismen. Den första är 'realisationsproblemet' som behandlas i andra delen av *Kapitalet* där Marx studerar kapitalets cirkulationsprocess. Den andra är profitkvotens tendens att sjunka, som tas upp i tredje bandet.

I första delen av *Kapitalet* visar Marx att under produktionsprocessen utvinns ägaren av produktionsmedlen mervärde från de lönarbetare han sysselsätter: mervärdet är det obetalda arbete som tillfaller honom som personifieringen av *Kapitalet*. Detta mervärde existerar bara för honom som en del av de pengar han får när de varor i vilka det är inneslutet säljes på marknaden. Industrikapitalisten behåller naturligtvis inte hela detta mervärde, han betalar ut en del som arrende till jordägarna, som ränta till finanskapitalisterna, som skatter till staten o.s.v. En del av vad som återstår behöver han för sin egen konsumtion. Men om företaget skall utvidgas och om systemet som helhet skall utvecklas måste någon del ackumuleras, d.v.s. förvandlas till kapital. Under konkurrensförhållanden är ackumulationen i själva verket en tvingande nödvändighet för kapitalisten. Kapitalbildningen innefattar vanligen inte bara en addition av produktionsenheter av det gamla slaget utan också en kvalitativ förbättring av produktionstekniken och en ökad produktivitet hos den mänskliga arbetskraften. En sådan teknisk förbättring medför att det konstanta kapitalet ökar i förhållande till den arbetskraft som används i produktionen. Den lön som betalas till arbetarna för att de ska kunna reproducera sig och sina familjer kallas i Marx ekvationer 'variabelt kapital'. Tillväxten av det konstanta kapitalet ('c') i förhållande till det variabla kapitalet ('v') utgör vad han kallar kapitalets stigande organiska sammansättning.

Nu gäller det först att förklara hur de tre komponenterna i den samhällseliga produkten, konstant kapital ('c'), variabelt kapital ('v') och mervärde ('m') förvandlas till pengar, eller realiserar under varucirkulationen. Det är den situation som Marx kallar 'enkel reproduktion'. Det andra och mera komplicerade problemet är att förklara hur mervärdet används för att bygga upp ytterligare produktionsmedel och för att sysselsätta mera arbetskraft så att systemet som helhet kan expandera. Som ett viktigt steg i denna förklaring indelar Marx den totala produktionen i två stora avdelningar: avdelning I som producerar produktionsmedel och avdelning II som producerar konsumtionsvaror. Den enkla reproduktionen och ännu mer 'den utvidgade reproduktionen' involverar komplicerade relationer mellan de tre komponenter (c, v och m) som förekommer i dem.

Det är i andra bandet av *Kapitalet* som Marx studerar dessa relationer. Detta innebär en analys av konsekvenserna av användningen av pengar och kredit och de eventuella störningar eller

begränsningar som realiserandet av mervärde kan utsättas för till följd därav. Med andra ord, på detta stadium börjar frågan både om cykliska konjunkturväxlingar och om kapitalismens framtidsutsikter på lång sikt att studeras som en del av teorin. Därigenom blir den mera komplicerad, och eftersom den är ofullbordad och inte alltid kristallklar, föremål för olika tolkningar. Det står emellertid klart att Marx visade att kapitalismen inte kunde utvecklas utan störningar, fluktuationer och disproportioner som väsentligen var en följd av att reproduktionsprocessen (omvandlingen av mervärde till kapital) var beroende av realiserandet av mervärde. Eller för att formulera saken på ett annat sätt, tillväxten ('den utvidgade reproduktionen') kunde inte äga rum om man inte fick tag i marknader för de varor i vilka mervärdet var inneslutet eftersom utvinningen av mervärde inte kunde fortgå om inte mervärdet kunde realiseras. Marx hävdade inte att kapitalismen inte kunde växa, han försökte i stället utröna förutsättningarna för dess tillväxt. Och han stakade inte heller ut ett visst begränsat antal vägar längs vilka tillväxten kunde äga rum, en tillväxt som naturligtvis var beroende av att systemet som helhet kunde realisera mervärde och på så sätt upprätthålla en utvidgad reproduktion. Om det fanns ett stort antal teoretiska möjligheter mångdubblades antalet naturligtvis i verklighetens värld. En del av hans lärjungar som stödde sig på vissa avsnitt av *Kapitalet* trodde därför att kapitalismen kunde expandera i det oändliga. Men andra drog slutsatsen att eftersom kapitalismen innehöll sina egna begränsningar när det gällde att realisera mervärde så skulle en tid komma då den oundvikligen bröt samman.³¹

Nu arbetade Marx på en abstraktionsnivå som gör att det är felaktigt att dra slutsatsen att han försökte ge en fullständig bild av den verkliga världen eller profetera om den framtida utvecklingen. I slutkapiteln av andra bandet av *Kapitalet* exempelvis arbetar han med vissa förenklade förutsättningar och utan att föra in i bilden en del av de andra komponenterna i sin teori om den kapitalistiska utvecklingen. Vad vi kan lära av denna del av hans analys tycks vara att kapitalismens tillväxttakt var beroende av möjligheten att realisera mervärde och av att den nödvändiga graden av harmoni mellan systemets olika, nära förbundna, delar upprätthölls, att systemets dynamik tenderade att förbruka möjligheter som en gång upptäckts och att dess ökande komplexitet och beroende av kreditmekanismen tenderade att öka påfrestningarna.

På denna punkt ligger analysens relevans för teorin om imperialismen i det förhållandet att kapitalismen inte utvecklades i isolerade samhällen utan som ett världssystem. Dess avancerade centra bröt in i och dominerade mindre utvecklade samhällen. Dessa samhällen kunde bli marknader och sålunda spela en roll i hela reproduktionsprocessen och därigenom öka expansionsmöjligheterna och uppskjuta den tidpunkt då man stötte på de immanenta hindren för ett ytterligare realiserande av mervärde.

Men det skulle vara ett misstag att isolera vad Marx har att säga om denna sida av den kapitalistiska utvecklingen från andra delar av hans verk. I tredje bandet av *Kapitalet* behandlar han utförligare och från en annan utgångspunkt kapitalismens expansionsmöjligheter och begränsningar. Men han ger inga slutgiltiga lösningar på de problem som tas upp där.

Den viktigaste nya fråga som togs upp i tredje bandet av *Kapitalet*, bortsett från omvandlingen av värden till priser, som fullbordade Marx värdeteori, var den sjunkande profitkvoten. Marx beräknade profitkvoten som ett förhållande mellan mervärdet och det totala använda kapitalet. Kapitalets växande organiska sammansättning – som betingas av de tekniska framstegen och framtvings av konkurrensen – tenderar alltså att minska profitkvoten även om de totala pro-

³¹ Se kap. 4

fiterna sannolikt växer på grund av den växande produktionen.³² Rent teoretiskt tenderar profitkvoten att sjunka så länge kapitalets organiska sammansättning fortsätter att växa. Men Marx formulering av denna lag måste ställas i relation till hans analyser av andra processer som pågår inom kapitalismen. För honom är den en tendens, d.v.s. samtidigt som han betraktar den som oskiljaktig från kapitalismen manifesterar den sig inte nödvändigtvis som en mätbar minskning av profitkvoten. Han skriver: 'Om vi studerar ... den enorma mängd bundet kapital, bortsett från maskinerna, som ingår i den samhälleliga produktionsprocessen som helhet, ersätts den svårighet som hittills har bekymrat ekonomerna, nämligen svårigheten att förklara den sjunkande profitkvoten, av sin motsats, nämligen svårigheten att förklara varför denna minskning inte är större och snabbare.'³³ Hans egen allmänna förklaring var att 'det måste finnas vissa neutraliserande inflytanden som motverkar och annullerar den allmänna lagens effekter och som gör den enbart till en tendens. Av den anledningen har vi i samband med den allmänna profitkvotens minskning talat om dess tendens att minska.'³⁴ Han räknar sedan upp sex inflytanden som kan ha haft sådana neutraliserande effekter. Hela processen är uppenbarligen ytterligt komplicerad och den kan bara ofullständigt framläggas i en teori. Men det är uppenbart att Marx betraktade profitkvotens tendens att sjunka som en lag även om den under perioder av kapitalistisk expansion maskerades av motverkande krafter. Men dessa krafter ger inte själva upphov till lagar och är delvis ett resultat av kapitalisternas ansträngningar att undvika konsekvenserna av den sjunkande profitkvoten.

Det viktigaste neutraliserande inflytande som Marx behandlade och som har relevans för teorin om imperialismen är utrikeshandeln. Marx påpekar att denna handel skapar en växande marknad (som möjliggör realiserande av mervärde i en omfattning som annars inte vore möjlig) och att vissa varor kan säljas till överpriser tack vare den. Men det måste medges att Marx diskussion på denna punkt är tvekan och ofullständig, och det verkar som om han inte hade avslutat sina analyser i denna fråga. Tillgängliga empiriska undersökningar tycks visa att profitkvoten inte har uppvisat någon tendens att sjunka på lång sikt bortsett från korta depressionsperioder.³⁵ Vi måste därför, om vi delar Marx uppfattning om den sjunkande profitkvoten, anta att de neutraliserande inflytandena har förstärkts och mångfaldigats under rätt långa perioder. Om vi exempelvis tar de senaste hundra åren kan det hävdas att de starkt ökade möjligheterna att investera kapital i global skala (d.v.s. kapitalexporten från länder i vilka en faktisk minskning av profitkvoten har ägt rum) har hjälpt till att hålla profitkvoten uppe. Detta kunde ske inte bara därför att kapitalets organiska sammansättning var lägre i de icke utvecklade områdena utan också därför att kapital flyttades från områden där det skulle ha sänkt profitkvoten. Men vi måste komma ihåg att det exporterade kapitalet genom sin förmåga att utvinna mervärde ur lönarbete i mindre utvecklade länder även skapade mer kapital som måste investeras. Under kapitalismens globala expansion det senaste århundradet har dessa problem gett upphov till depressioner och även perioder med relativ stagnation, men de har funnit sin viktigaste lösning i imperialismen. En annan viktig faktor är tillväxten av monopolen som har gjort det möjligt för de större och kraftfullare kapitalistiska företagen att tillägna sig en del av det totala mervärdet som är större än deras andel av det totala

³² Profitkvoten är förhållandet mellan mervärde (m) och det totala insatta kapitalet som bryts ner i konstant kapital (c) och variabelt kapital (v). Vi får alltså formeln:

$$\text{profitkvoten } (P_1) = m/(c+v)$$

Men det är bara det variabla kapitalet – arbetskraften – som ger mervärde. När kapitalets organiska sammansättning stiger ökar c i förhållande till v. Om exploateringsgraden och förhållandet mellan s och v inte ändras och om andra förhållanden är likartade blir därför P_{ii} lägre än P_i .

³³ *Kapitalet*, bd III, s. 227 (engl. uppl.)

³⁴ Ibid.

³⁵ Se Gillman, Joseph M., *The Falling Rate of Profit* (London 1957)

samhälleliga kapitalet. Det har skett på svagare och mera konkurrensinriktade industrier och på den offentliga sektorns bekostnad. En liknande funktion har fyllts av den tekniska utvecklingen, som har gett upphov till nya industrier, och av rustningarna i den mån de har möjliggjort realiserande av mervärde i stor skala. Även om dessa utvecklingslinjer endast delvis förutsågs av Marx och även om de har förlängt kapitalismens liv utöver hans förutsägelser kan de förklaras inom ramen för hans analys av kapitalismen.

V

Vi har nu kommit fram till den period och de problem som både marxister och icke-marxister har behandlat i sina teorier om imperialismen och som vi skall ta upp i de följande kapitlen. Det är uppenbart omöjligt att bedöma vad exempelvis Rosa Luxemburg och Lenin försökte göra utan att hänvisa till Marx egna skrifter. Det är omöjligt att bedöma giltigheten hos den kritik som riktas mot vad som stundom kallas den marxistiska teorin (eller teorierna) om imperialismen innan man har försökt sätta sig in i Marx egna tankar på basis av en studie av hans skrifter.³⁶

Även om Marx teorier är ofullständiga och även om det oundvikligen finns skilda meningar om hur de skall tolkas och utvidgas, råder det inget tvivel om att ingen annan ekonom under 1800-talet gjorde så mycket för att bana väg för en djupare analys av imperialismens epok. Även de som avskyr termen och som tar avstånd från de idéer som Marx efterföljare framlägger i sina skrifter måste ta hänsyn till dem (kanske i en förvrängd form) även om de senare vederlägger dem.

I denna korta redogörelse har vi bara kunnat antyda hur Marx teorier kan hjälpa oss att förstå imperialismen och att de fortfarande är relevanta. Det är speciellt nödvändigt att få upp ögonen för mångsidigheten i hans tankar och den metod han utvecklade för att tränga in i de sociala fenomenens innersta hemligheter. Marx hade ingen färdigsydd teori om imperialismen därför att utvecklingen inte hade nått den punkt där fenomenen hade antagit en igenkännbar form, men hans metod och hans analys av kapitalismen lade (även om de var ofullständiga) en grundval för förståelsen av dess natur och innebörd.

³⁶ Det finns en kort kritisk genomgång av de marxistiska teorierna om imperialismen av Court, W. H. B. i ett tillägg till *Survey of British Commonwealth Affairs*, bd II, del I, *Problems of Economic Policy 1918-19*, ed. Hancock (London 1939), som bär titeln 'Communist Doctrines of Empire'.

3. Hobson och den radikala demokratiska kritiken av imperialismen

Hobsons bok, *Imperialism: A Study*, skrevs under direkt inflytande av boerkriget och mot en bakgrund av uppiskad chauvinism och imperialism, som han diskuterar så sarkastiskt.¹ Den var en vädjan till förnuftet i Cobdens och Mills efterföljd men trots det öppet fientlig mot det dåvarande liberala partiets officiella politik. Även om det är en överdrift att påstå att 'marxisterna har rättat sig efter'² denna bok, utövade den stort inflytande på både den socialistiska och icke-socialistiska vänstern i England, och genom Lenin blev den internationellt känd.

Lenin imponerades av arbetets djup och insikt och bortsett från att han noterade att Hobson som 'socialliberal' inte kunde väntas inse att imperialismens motsättningar bara kan lösas genom arbetarklassens revolution avhöll han sig från detaljerad kritik.³ Även om det otvivelaktigt finns vissa överensstämmelser mellan Hobsons diagnos av imperialismens drivkrafter och en del marxisters, finns det stora skillnader mellan Hobson och de flesta av Marx efterföljare både i den ekonomiska analysen och i de politiska recepten. På sin tid betraktades Hobson som en ekonomisk kättare, men på 1930-talet erkändes hans roll som föregångare till den 'nya ekonomin' av Keynes själv. Man kan alltså säga att Hobson påverkade både den marxistiska synen på imperialismen och Keynes teori om sysselsättningen. Vilka brister han än hade, hade han en fylligare och mer kritisk syn på 1900-talets kapitalism än många samtida ekonomer.

I

Man kan säga att fram till andra världskriget hade inget arbete på engelska gett en så fullständig och riktig beskrivning av imperialismens fenomen som Hobsons *Imperialism*. Den kom ut första gången 1902 men en reviderad upplaga med ett nytt tjugosidigt förord publicerades 1938, då dess tolkning av imperialismen fortfarande hade kvar' en hel del av sin giltighet. Som Hobson skrev i sitt förord: 'Även om de risker och störningar som är förknippade med dagens aggressiva nationalism uppenbarligen förvärrades och accelererades av världskriget och den dåliga freden, kunde man urskilja dem för en generation sedan och finna deras ekonomiska, politiska och moraliska rötter i de utvecklade industriländernas utrikespolitik.'⁴ Hobson försöker sig inte på någon uttömmande definition av 'imperialismen'. Han skriver: 'Problemen i samband med termens moderna innebörd löser man bäst genom en hänvisning till konkreta fakta under de senaste sextio årens historia.'⁵ Hans bok är en omfattande kommenterande undersökning av dessa fakta, men ur argumentationen kan man härleda vad han betraktade som imperialismens huvudkomponenter.

Imperialismen manifesterade sig i kampen om och den politiska och ekonomiska absorptionen av länder som beboddes av de 'lägre raserna', och dess 'ekonomiska pårot' var den avancerade

¹ Hobson, J. A., *Imperialism: A Study* kom ut första gången 1902. En tredje reviderad upplaga med ny inledning kom ut i London 1938.

² Semmel, B., *Imperialism and Social Reform* (London 1960), s. 14. Enligt Semmel upprepade 'Lenin Hobsons och nymarxisternas doktriner och tillade några ord om socialimperialismen', s. 16.

³ Lenin säger om Hobson att han 'företräder den borgerliga socialreformismens och pacifismens ståndpunkt', och att han 'gav en utomordentlig och utförlig beskrivning av imperialismens grundläggande ekonomiska och politiska särdrag'. *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium* (London 1939) s. 15 och s. 92. I *Imperialismen och splittringen inom socialismen* säger Lenin att Hobson ger 'en betydligt djupare definition av imperialismen och blottar dess motsättningar' än Kautsky (*Selected Works*, London 1936-38, bd XI, s. 751).

⁴ Inledningen, s. V

⁵ Hobson, op. cit., s. 15

kapitalismens behov av marknader för varor och kapital som inte kunde användas hemma. Den enrullade i sin tjänst de tidigare existerande nationalistiska och militaristiska krafterna, skapade sina egna ideologiska hjälptrupper och ekonomiska intressen och kunde 'vädja till det förvärvs-begär och den lust att härska med våld som levde kvar i nationen från den animala existenskampens tidiga sekler.'⁶ Hobson (andra också naturligtvis) tenderar att använda termen 'imperialism' utan åtskillnad om dessa olika aspekter, men det finns ingen tvekan om att han ansåg att dess ursprung var den avancerade kapitalismens behov av nya marknader medan 'det nya hos den moderna imperialismen huvudsakligen består i att flera länder har blivit imperialistiska.'⁷

Hobson är en radikal demokrat. Han försvarar frihandeln i Cobdens efterföljd – även om han ansåg att den infördes 'för tidigt'. Han är motståndare till godsägarna, militären och byråkratin. Hans syn på nationalismen påminner om Mazzinis – det är fråga om en idealistisk nationalism som respekterar andras länders nationella identitet och som finner sin fullbordan i internationa-lismen. Han är anhängare av 1800-talets fredsrörelse. Han vädjar till den rationella, upplysta opinionen, d.v.s. medelklassen, och hoppas att fackföreningarna också kommer att bli naturliga allierade i kampen mot imperialismen. Hans ideal är en reformerad parlamentarisk demokrati som rensats från det fördärliga inflytande, som utövas av 'intressena' och deras tidningar och en internationell ordning som avspeglar 1800-talsradikalismens blåögda förhoppningar. Kontrasten mellan dessa ideal och imperialismens mäktiga flodvåg, som representerade allt det som Hobson ogillade mest, skapar bokens inre dramatik och avspeglar begränsningarna i Hobsons ståndpunkt. För vad än Hobsons vädjan till förnuftet var värd fanns det ingen urskiljbar kraft som mäktade kasta om denna ström. Även om Hobson inte förlorade tron på förnuftets övertygande kraft när det kopplades till hans liberaldemokratiska strävanden, är den tavla han målar icke förty pessimistisk. Den ekonomiska makten hos de intressen som var förbundna med imperialismen korrumpade det offentliga livet, motverkade de parlamentariska institutionerna, sträckte ut sina tentakler över de viktigaste informationskällorna och – det visste Hobson av egen erfarenhet – besmittade till och med den högre bildningens centra.

Det tycks inte finns någon bro mellan verkligheten och idealen, bara en obeveklig process i vilken de imperialistiska parasiterna skulle atrofieras och slutligen förintas sedan de fört mänskligheten tillbaka till ett nytt barbari. En del av de avslutande avsnitten i boken, bland annat skildringen av en västeuropeisk federation som parasiterar på de koloniala länderna i Afrika och Asien – citerad av Lenin – har en apokalyptisk ton som ökade deras effekt, även om Hobson medgav att en sådan utveckling inte var särskilt sannolik.

II

Hobson gör sig stort besvär med att visa att kolonialhandelns kommersiella värde har överskattats i England och att handeln inte följde flaggan. Här finns en speciell syn på utrikeshandelns roll i den kapitalistiska ekonomin som förtjänar en närmare granskning. Hobson var kanske en av de första ekonomerna som påpekade att allt eftersom per capita-inkomsten steg i de utvecklade samhällena så skulle en större del av den ekonomiska aktiviteten utgöras av tjänster, transporter och distribution – kort sagt vad som nu kallas 'tertiära' industrier. Som ett led i denna process skulle också utrikeshandelns andel av den totala ekonomin tendera att minska. Även om han erkände att vissa utländska marknader var ekonomiskt nödvändig för Storbritannien, ansåg han att det skulle innebära en definitiv vinst om utrikeshandeln blev mindre betydelsefull. Det skulle inte bara vara en teoretisk vinst, Hobson trodde att det var en praktisk möjlighet. I ljuset av denna

⁶ Ibid., s. 368

⁷ Ibid., s. 6

analys var den speciella historiska utveckling som ägt rum i England och som gjort landet så totalt beroende av världsmarknaden ett misstag. Följande avsnitt som sammanfattar Hobsons inställning i denna fråga är värt att citera:

Det är inte nödvändigt att öppna nya utländska marknader, hemmamarknaderna kan expandera i det oändliga. Allt som produceras i England kan konsumeras i England förutsatt att inkomsten eller köpkraften fördelas på ett riktigt sätt. Att detta verkar oriktigt beror bara på den onaturliga och osunda specialiseringen i detta land, en specialisering som baseras på en dålig fördelning av de ekonomiska resurserna och som har lett till en överutveckling av vissa industrigrenar i det bestämda syftet att effektuera försäljningar utomlands. Om den industriella revolutionen i England hade grundats på alla klassers lika tillgång till jord, utbildning och lagstiftning skulle specialiseringen inom industrin inte ha gått så långt ... utrikeshandeln skulle ha varit mindre betydelsefull men stabilare, levnadsstandarden för alla skikt av befolkningen skulle ha varit hög och den nuvarande konsumtionsnivån skulle sannolikt ha givit full, konstant och lönsam sysselsättning åt ett mycket större privat och offentligt kapital än nu.⁸

Det första felet med denna hypotes ligger i antagandet att den industriella revolutionen kunde ha ägt rum i England utan en kapitalbildning som medförde att kapitalet koncentrerades på ett fåtal händer och att ett proletariat samtidigt uppkom. Om alla 'klasser' hade haft lika tillgång till jorden (det är inte klart vad detta skulle ha inneburit i praktiken) skulle det knappast ha existerat någon grundval för industrialiseringen, och den genomsnittliga inkomstnivån, i rent materiella termer, skulle inte ha närmat sig ens den nivå som fanns på Hobsons tid. England skulle ha förblivit ett huvudsakligen agrart land med olika hypotetiska konsekvenser för folkökningen, levnadsstandarden och den mänskliga lyckan som vi inte behöver gå in på. Även om Hobson är frihandlare i Cobdens efterföljd tror han att det både är önskvärt och möjligt att minska beroendet av den internationella arbetsdelningen och att en större självförsörjningsgrad kan uppnås genom en jordreform och en genomgripande industriell reorganisation. Ingenting mindre än en revolution kunde ha åstadkommit en omvandling av det tvivelaktiga slaget.

Hobsons tro på möjligheten av en återgång till en mera balanserad ekonomi som var mindre beroende av världsmarknaden härrörde ur hans tro att bara en minoritet hade verklig nytta av utrikeshandeln, vilket i sin tur avspeglar den dåliga inkomstfördelningen. Imperialismen betingades av detta förhållande. De kapitalistiska ländernas produktionsförmåga tenderade oavslutligt att överstiga konsumtionens tillväxt, det producerades så mycket varor att de inte kunde säljas med förtjänst och det bildades så mycket kapital att det inte kunde investeras på ett lönsamt sätt. Men, 'Om den konsumerande allmänheten ... höjde konsumtionsnivån så att den höll jämna steg med produktionsökningen skulle det inte finnas något överskott på varor eller kapital som högljutt ropade på imperialismen för att få marknader ...'⁹

Det är svårt att hålla i sär Hobsons diagnos från hans botemedel eftersom han vanligen behandlar dem tillsammans. De är också vanligen genomsyrade av ett starkt moraliskt inslag vilket utan tvivel bidrog till att ekonomerna på 1900-talet hade svårt att acceptera hans teorier. Hans tes att det under den rådande kapitalismen fanns en tendens till underkonsumtion gick dessutom stick i stäv med den ortodoxa ekonomins teorier som fortfarande utan diskussion accepterade SAYS lag att produktionen skapar sin egen efterfrågan.¹⁰ Enligt Hobson berodde denna underkonsumtion på att 'innehavarna av konsumtionskraften' vägrade att använda den som effektiv efterfrågan på varor. Om denna 'konsumtionskraft' sparades, d.v.s. bidrog till produktionen av varor som sedan kunde konsumeras, låg det inget anstötligt i att enskilda tillägnade sig den. Den blev bara anstöt-

⁸ Ibid., ss. 88-89

⁹ Ibid., s. 81

¹⁰ Till och med Hobson skriver : 'Med allt som produceras skapas en konsumtionskraft.' Ibid., s. 81

lig när den översteg behoven, när den låg oanvänd (förmodligen som pengar på kistbotten) eller 'användes spekulativt utomlands under statens beskydd',¹¹ d.v.s. när den ledde till imperialism. Orsaken till svårigheterna låg därför i det förhållandet 'att inkomstfördelningen inte har någon bestämd relation till behoven utan bestäms av andra förhållanden som ger somliga människor en konsumtionskraft som vida överstiger deras behov medan andra saknar konsumtionskraft i en sådan utsträckning att de inte ens kan tillfredsställa kraven på fysisk prestationsförmåga'.¹² För att avlägsna imperialismens orsaker krävdes därför en omfördelning av konsumtionsförmågan.¹³ Den skulle åstadkommas genom 'att de besuttna klassernas oförtjänta inkomstökningar avlägsnades och adderades till de arbetande klassernas löneinkomster eller till de offentliga inkomsterna och användas för att höja konsumtionsnivån'.¹⁴ Detta tycks förutsätta att löneinkomsternas andel av totalprodukten, utan någon förändring av de bestående ägandeförhållandena, kunde växa på förmögenhetsinkomsternas bekostnad och att de återstående 'oförtjänta' inkomstökningarna skulle dras in genom beskattning tills det inte längre existerade något underkonsumtionsproblem.¹⁵ Vad Hobson kritiserade var alltså inte kapitalismen som sådan utan vad han betraktade som en förvrängning av kapitalismen som drev den att expandera utomlands för att bli av med överskott för vilka det inte fanns några konsumenter hemma. Felet låg inte i produktionsförhållandena utan i 'den felaktiga fördelningsekonomi' som upprätthölls av en liten kontrollerande minoritet.

Om bara majoriteten av kapitalisterna fick upp ögonen för sina verkliga intressen skulle de förkasta den imperialistiska politiken och ansluta sig till det program Hobson rekommenderar. Som han formulerar det: 'konsumtionen enbart vitaliserar kapitalet och möjliggör vinst',¹⁶ varför en stigande konsumtion inte skulle påverka lönsamheten utan bara de källor från vilka vinsterna kom.¹⁷ När fördelningssystemet hade bringats i överensstämmelse med en full konsumtionsökonomi skulle förmodligen bara normala och försvarliga profiter förekomma.

Men som förhållandena var hamnade en hel del kapital hos folk som var glada att finna lönsamma investeringar utomlands och som sökte hjälp hos staten för att skydda sina investeringar när de väl var gjorda. Men investerarna var i själva verket verktyg åt de stora finansintressena vars koncentrerade ekonomiska makt gjorde dem till 'den imperialistiska politikens främsta ledare'.¹⁸ Även om storfinanserna var den ledande kraften 'utgör den inte bränslet i maskinen och den alstrar inte heller direkt energin'¹⁹ – dessa saker kom från olika källor: vissa industrier som var intresserade av utländska marknader, men också politiker, militär, pressen, kyrkorna. 'Dessa krafter framträder inte öppet. De är väsentligen parasiter på patriotismen och anpassar sig till dess skyddande färger.'²⁰

III

Hobsons ekonomiska analys av imperialismen innehåller uppenbarligen en del vägande och verkningsfulla synpunkter, men som vi redan har visat innehåller den en del felaktigheter, och vi

¹¹ Ibid., s. 82

¹² Ibid., s. 83

¹³ Ibid., s. 85

¹⁴ Ibid., s. 89

¹⁵ Ibid., s. 87

¹⁶ Ibid., s. 89

¹⁷ Han erkände att omsvängningen från en utländsk marknad till hemmamarknaden kunde innebära minskade profiter, jfr s. 29.

¹⁸ Ibid., s. 59

¹⁹ Ibid., s. 59

²⁰ Ibid., s. 6 i

måste nu ta upp dess kapitala misstag, underkonsumtionsteorin och den därav betingade tron att ett botemedel kan finnas inom kapitalismens ram. I *Imperialismen* behandlar inte Hobson de kapitalistiska produktionsförhållandena, han koncentrerar sin kritik på inkomstfördelningen och hoppas kunna ändra den genom lämpliga fiskala och sociala åtgärder. Men han inser inte att inkomstfördelningen härrör ur den kapitalistiska processen. Marx skriver: 'de så kallade fördelningsförhållandena ... motsvarar och härrör ur historiskt betingade specifika samhälleliga former för produktionsprocessen och ur ömsesidiga relationer mellan människorna i det mänskliga livets reproduktionsprocess.'²¹ I det kapitalistiska systemet 'producerar kapitalet väsentligen kapital och gör det endast i den mån det producerar mervärde'.²²

Hobson vill förändra de fördelningsförhållanden som råder under kapitalismen, men samtidigt har han inga invändningar mot produktionsförhållandena som sådana och kan därför inte förkasta de fördelningslagar som de betingar. Det implicita godtagandet av profiten och andra inkomster av privategendom leder sålunda till en motsägelse som bara kan lösas genom en moralisk vädjan om en reform av kapitalismen. Och denna vädjan förlorar all kraft eftersom den görs inom kapitalismens ram: den kommer att ignoreras av anhängarna av det system som den främst riktar sig till, och den pekar inte på någon samhällelig kraft som kan realisera de målsättningar han strävar efter. Samtidigt har Hobson ögonen öppna för, ja poängterar, den växande styrkan hos alla de krafter som han innefattar under termen 'imperialism' medan de krafter som han hoppas skall åstadkomma en pånyttfödelse försvagas.

Det påstås stundom att Hobsons underkonsumtionsteori förde honom nära marxismen, men det är bara ett ytligt intryck. Trots att en del av Marx lärjungar påstår motsatsen var Marx själv mycket kritisk mot sin tids underkonsumtionsteorier som skilde sig mycket litet från Hobsons. När Marx behandlar kristeorin skriver han:

Det är en ren tautologi att säga att kriser förorsakas av brist på effektiv konsumtion eller effektiva konsumenter. Det kapitalistiska systemet känner bara till effektiva konsumtionssätt, med undantag för bedragarens och fattiglappens. Att varor är osäljbara betyder bara att man inte har fått tag på några köpare av dem, d.v.s. konsumenter (eftersom varor köps för produktiv eller individuell konsumtion). Men om man försökte ge denna tautologi en tillstymmelse till djupare innebörd genom att hävda att arbetarklassen får en alltför liten del av sin produktion och att detta missförhållande skulle avhjälpas så snart den får en större andel och lönerna följaktligen ökar, skulle man bara kunna påpeka att kriserna alltid föregås av en period då lönerna stiger över lag och arbetarklassen faktiskt får en större andel av den årliga produktionen som är avsedd för konsumtion.²³

Av Marx analys av de kapitalistiska förhållandena i allmänhet framgår att 'efterfrågan' själv är en social produkt som fundamentalt representerar den givna klasstrukturen och därmed inkomstfördelningen. Marx noterar 'i förbigående':

Den sociala efterfrågan, d.v.s. den faktor som reglerar efterfrågan i allmänhet är i huvudsak beroende av de ömsesidiga relationerna mellan klasserna och deras respektive ekonomiska ställning och därför framför allt av i) förhållandet mellan totalt mervärde och löner och 2) förhållandet mellan de olika delar i vilka mervärdet delas upp (profit, ränta, skatter etc.). Och detta visar alltså än en gång att man inte kan förklara någonting med förhållandet mellan tillgång och efterfrågan innan man har fastställt vilken grundval detta förhållande vilar på.²⁴

Frågan är om den sociala efterfrågan, som styrs av produktionsförhållandena, kan omfördelas på

²¹ Marx, *Kapitalet* bd III, s. 861 (eng. uppl.)

²² *Ibid.*, s. 858

²³ Marx, *Kapitalet*, bd II, ss. 410-4 i 1 (eng. uppl.)

²⁴ *Kapitalet*, bd III, s. 178

ett sådant sätt att kapitalägarnas överskott minskas till den hypotetiska nivå som krävs av Hobson för att jakten efter utländska marknader skall elimineras. Vad lönerna beträffar är det marxistiska svaret att det finns bestämda gränser för deras tänkbara ökning – såvida inte hela systemet expanderar – även om den övre gränsen i praktiken bestäms av arbetarnas och arbetsköparnas relativa sociala tyngd. En löneökning som exempelvis uteslutande beror på en snabbare tillväxt av kapitalet kan nå en punkt där det inte längre lönar sig för kapitalisterna att fortsätta att investera. 'Löneökningen är därför inspärriad inom gränser som inte bara lämnar det kapitalistiska systemets grundvalar intakta utan också säkrar dess reproduktion i utvidgad skala.'²⁵ Detta ligger i kapitalismens hela natur, dess målsättning är inte att sörja för sociala behov utan fortsatt kapitalbildning. Det är därför inte underkonsumtionen i betydelsen av en avhjälpbar brist på efterfrågan av konsumtionsartiklar inom kapitalismens ram, som är problemet. Kapitalismen måste skaffa avsättning för det mervärde som utvunnits ur lönarbetarna – men den kan inte, på grund av själva sin natur, göra det genom att sälja tillbaka varorna till dem, av den enkla anledningen att den inte har gett dem tillräcklig köpkraft för ändamålet. En del av detta mervärde måste avsättas på nya marknader på grund av den existerande pressen på profitkvoten på hemmamarknaden, ett problem som Hobson knappast uppmärksammar. Problemets kärna är för Marx inte underkonsumtion utan det kapitalistiska produktionssystemets inneboende motsättning som 'just ligger i dess tendens till en absolut utveckling av produktivkrafterna som oavslått kommer i konflikt med de specifika produktionsförhållanden i vilka kapitalet är verksamt och bara kan vara verksamt'. Dessa produktionsförhållanden är en absolut betingelse för det. Det är anledningen till Marx retoriska fråga: 'Hur skulle det annars kunna föreligga en bristande efterfrågan på just de varor som folkets massa saknar, och hur skulle det annars vara möjligt att man söker denna efterfrågan utomlands, på utländska marknader, medan *arbetarna hemma nödortfikt håller sig vid liv på sin lön?* (min kursivering T.K.). Det är möjligt bara därför att i denna speciella kapitalistiska situation merprodukten antar en form i vilken dess ägare inte kan utbjuda den till konsumtion såvida den inte först omvandlas till kapital för honom.'²⁶ Detta kastar inom parentes mycket ljus över det problem som Hobson försöker lösa: det visar den oundvikliga relationen mellan kapitalism och utländska marknader – dessa marknader medger nämligen en omvandling av mervärde till kapital på ett helt annat sätt än massförsäljning till konsumenterna på hemmamarknaden medger.

Det kan hävdas att vad Marx säger på andra ställen står i överensstämmelse med underkonsumtionsteorin och därför kommer närmare Hobson. Men det oftast citerade avsnittet talar bara om massornas fattigdom och begränsade konsumtion som den *yttre* anledningen till kriserna, och om den kapitalistiska *produktionens* tendens att utveckla produktivkrafter som om det inte fanns någon sådan gräns.²⁷ Anhängarna av underkonsumtionsteorin, t.ex. Hobson, betraktar begränsningen av den effektiva efterfrågan som den främsta och enda orsaken till både kriser och imperialism och antar att ett harmoniskt förhållande – som kommer att eliminera bäggedera – kan upprättas mellan produktion och konsumtion, ett påstående som det återstår att bevisa empiriskt. Underkonsumtionsargumentet i deras händer förklarar ingenting av kapitalismens mekanismer, på sin höjd beskriver det en av dess inneboende motsättningar.

Det var utan tvivel en stor bedrift av Hobson, som gick emot huvudströmmen i sin samtids ekonomiska tänkande, att avslöja en del av dessa motsättningar i *Imperialism*. Men han kunde inte frigöra sig från sina egna hypoteser, och det gör hans analys ofullständig, ensidig och direkt

²⁵ *Kapitalet*, bd I, s. 634

²⁶ *Kapitalet*, bd III, s. 252

²⁷ *Ibid.*, ss. 472-473

vilseledande när han kom till de botemedel som följde ur analysen. I sina senare skrifter utvidgade Hobson avsevärt tillämpningen av sin teori och utarbetade den ytterligare, men hans grundläggande syn förändrades inte, och i inledningen till den nya upplagan 1938 upprepar han samma tema: profiterna ökar fortare än lönerna, produktionen springer förbi konsumtionen etc. Vid den tiden tycktes han hellre tala om översparande än om underkonsumtion, som i följande nyckelpassus:

Det är min övertygelse att det produktions- och fördelningssystem som är förhärskande i alla utvecklade länder har nått ett stadium där dess produktivkrafter hålls tillbaka av den ojämna fördelningen. Den överdrivet stora del som går till profiler och räntor tvingar fram ett kroniskt översparande i den meningen att man försöker öka produktivkrafterna utan en motsvarande avsättning av konsumtionsvaror. Denna tendens till översparande hålls tillbaka av detta sparandes oförmåga att finna en lönsam användning i flera fabriker och annat kapital. Men det söker också utnyttja den politiska makten för att skaffa sig utländska marknader och eftersom utländska oberoende marknader är stängda eller begränsade blir förvärvandet av kolonier, protektorat och andra områden för en imperialistisk utveckling en allt mera angelägen och medveten nationell politik.²⁸

Man kan därför med rätta säga att Hobson inte modifierade den inställning han intog när *Imperialism* kom ut första gången. Han var och förblev en helhjärtad anhängare av underkonsumtionsteorin. En svällande konsumtion som möjliggörs av en omfördelning av inkomsterna betraktas fortfarande som det viktigaste motgiftet mot imperialismen. Det är bara de trångsynta intressen som tjänar på imperialismen som står i vägen för denna utveckling.

IV

De allvarliga invändningar man kan rikta mot Hobsons ekonomiska förklaring av imperialismen får inte förringa värdet och betydelsen av hans bidrag. Han är effektiv när han bekämpar de argument som framfördes av imperialismens ideologer i slutet av 1800-talet, när han påvisar imperialismens vidsträckta förgreningar, framför allt dess nära samband med sociala och politiska förändringar och när han beskriver dess effekter i kolonialländerna. Men hans största svaghet ligger i hans tendens att begränsa termen till relationerna mellan industriländerna och deras underlydande länder – framför allt i tropikerna och de subtropiska regionerna. Han förbiser på så sätt 'det informella imperiet' som nästan uteslutande bygger på investeringar. Men hans styrka ligger i att han visar sambandet mellan ekonomiska och politiska krafter och påvisar den stora mångfald ideal, känslor och energier som skickligt mobiliserats i imperialismens tjänst.

Det stora problemet för en rationell liberal var hur folkets stora massa i en parlamentarisk demokrati har kunnat förmås att ge sitt stöd eller samtycke till en politik som, enligt honom, går stick i stäv med deras intressen. Hobson svarade inte att det förekom en medveten manipulering: de imperialistiska affärsmännen, politikerna och soldaterna trodde verkligen på de höga motiv de tillskrev sina aktiviteter. De utnyttjade religiösa känslor, nationalism och andra 'moraliska och sentimentala faktorer', 'de lägger beslag på alla starka och äkta och upphöjda känslor som de underblåser och piskar upp och utnyttjar för sina syften.'²⁹ Det fanns vanligen en blandning av 'starka själviska och svaga osjälviska krafter' i de argument de använde.³⁰ Imperialismen levde på 'maskerade ord' (termen är Ruskin) – d.v.s. värdeladdade och emotionella ord – 'en fraseologi avsedd att dölja övergreppen' som ersatte diplomatins gamla verbala trick.³¹ I England underlättades detta av 'kompromissandan' som hade lett till den politiska intelligensens

²⁸ *Imperialism*, 1928 Inledningen, ss. XII-XIII

²⁹ *Ibid.*, s. 197

³⁰ *Ibid.*, s. 200

³¹ *Ibid.*, s. 207-208

korruption. Det ligger utan tvivel en hel del i Hobsons beskrivning av symtomen men hans diagnos av sjukdomen är otillräcklig. Han hävdar i stort att den upplysta medelklassopinion, som han huvudsakligen räknade med som imperialismens motståndare, hade försvagats. Han skyller detta på drag i nationalkaraktären som ledde till en 'fatal självbelåtenhet'. Dessa brister utnyttjades och odlades av de finans- och affärsgrupper som var intresserade av den imperialistiska politiken. Hobson för samman de olika komponenterna, han ser vad som händer, men sedan tycks hans sociologi tvärstanna. Det är exempelvis inte svårt att invänta att liknande imperialistiska ideologier har uppkommit i länder med helt annan 'nationalkaraktär'. Även om det kan ha funnits specifikt engelska inslag i den imperialistiska ideologi som han bekämpade, fanns det andra som hade ett mera allmänt ursprung. Militarismen och chauvinismen i exempelvis England var sammanlänkade med sporten – framför allt åskådarsporterna – men i andra länder hämtade de näring ur andra källor och kunde under lämpliga förhållanden exploateras av imperialismen. Som Hobson själv visar spelade undervisningens innehåll,³² pressen och kyrkorna en viktig roll vid utformningen av de attityder och synsätt som stödde eller accepterade den imperialistiska politiken, varför Hobsons vädjan blev något av ett rop i vildmarken. Och inte bara det, imperialismens vidsträckta sociala och politiska förgreningar – som han pekar på – står i strid med hans ekonomiska argument att imperialismen inte är inneboende i kapitalismen utan en utväxt på den.

Hobson behandlar tämligen utförligt de utvecklade ländernas inflytande på vad han kallar 'de lägre raserna'. Deras intressen har ignorerats, inga verkliga försök har gjorts att utveckla deras ekonomi eller teknik på ett osjälviskt sätt, och påståendet att man förbereder dem för självstyrelse är ihåligt. Inte ens de kunskaper som samlats om de underutvecklade samhällena har utnyttjats i någon större utsträckning. Alltför ofta har de 'lägre raserna' överlämnats till 'ekonomisk exploatering av vita kolonister som använder dem som "levande redskap" och betraktar deras länder som magasin för mineral och andra lönsamma rikedomar'.³³ Behovet av billig arbetskraft har varit ett dominerande inslag i förbindelserna med de underutvecklade folken, det började med slavhandeln och sedan följde den mera 'civiliserade' fas då småbönder eller herdar förvandlades till lönarbetare i gruvor och på plantagen. Denna utveckling har ackompanjerats av en ständigt ökande efterfrågan på tropiska produkter och ett oavbrutet utflöde av kapital från de utvecklade länderna. Det omätliga behovet av arbetskraft har tillgodosetts genom 'tvångsarbete', genom att de 'lägre raserna' berövats sin ärvda jord och genom en penningbeskattning som tvingat dem att arbeta för de vita. Den koloniala administrationen har sålunda backat upp de vita nybyggarna och gruvägarna genom att skaffa dem den arbetskraft de behöver och genom att bryta sönder stammarna och förvandla deras medlemmar till ett nytt proletariat som exploaterades av det utländska kapitalet. Till följd därav blev den vita härskande klassen 'utpräglat parasitisk, den lever på de infödda, deras viktigaste arbete består i att organisera och exploatera den infödda arbetskraften'.³⁴ Denna härskande klass har grundat och upprätthållit sin ställning med våld. Hobson skriver: 'Under sådana förhållanden är teorin att de vitas styre skulle vara en garant för civilisationen ingenstades hållbar. Ingenstades har man träffat några anstalter för att garantera det underkuvade folkets intressen gentemot den inkräktande nationens, eller vanligare en del av den nationens, intressen.'³⁵

Än en gång är beskrivningen verkningsfull men analysen ofullständig. Hobson jämför

³² Ibid., s. 218

³³ Ibid., s. 246

³⁴ Ibid., s. 282

³⁵ Ibid., s. 283

exempelvis rekryteringen av arbetskraft i kolonierna med den likartade process som åtföljde industrins tillväxt i de utvecklade länderna. Och eftersom han inte diskuterar någon löneteori är det, fränsett tvångsinslagen i arbetskontrakten inte klart om arbetarna från de 'lägre raserna' verkligen exploateras. Hobson tror att västerlandet fyller en progressiv uppgift i de underutvecklade länderna, om 'garantier' mot missbruk kan skapas. Han säger rentav att 'våldet i sig självt inte är något botemedel och tvånget ingen uppfostran, men att de kan vara förutsättningen för de uppfostrande krafterna'.³⁶ De 'lägre raserna' måste uppfostras. 'Analogin med barnets uppfostran är vid första påseendet sund och kullkastas inte av de farliga missbruken i praktiken.'³⁷ Eftersom kontakten med de vita raserna inte kan undvikas bör den hellre ledas av 'regeringar i civiliserade länder' än av 'privat kommersialism' och hellre av dessa krafter i samarbete än i konkurrens.³⁸ Senare pekade Hobson på vilka faror det skulle innebära om ett västeuropeiskt konsortium exploaterade de underutvecklade länderna.³⁹ Han tycks inte inse att hans eget recept innebär ett utopiskt språng. Kunde de regeringar som fanns 1902 eller 1938 styra de 'lägre raserna' i civilisationens intressen och höja dem moraliskt? Vilka normer skulle fastställas av någon representation för den civiliserade mänskligheten? Hobson tror uppenbarligen att åtgärder bör vidtas för att befrämja självstyrelsen, men hans inställning är klart paternalistisk. Det står också klart att han gärna går med på att de 'lägre raserna' bland annat uppfostras att acceptera marknadslagarna i sina relationer med varandra och med den övriga världen. Han inser inte heller att de ekonomiska förändringarna i de underutvecklade områdena kommer att framkalla likadana klasstrukturer som i väster även om de kommer att påverkas av de speciella inflytanden som härrör från de vita kolonisterna, de utländska företagen och den koloniala ställningen.

Hobson visar en viss aktning för de indiska och kinesiska kulturerna och är mycket kritisk mot västerlandets destruktiva roll i Fjärran Östern. Det engelska våldet i Indien har inte höjt folkets materiella nivå och har framtvingat industriella förändringar som har förstört gamla sedvänjor utan att 'i gengäld' skapa en 'folklig befrielse- och självstyrelse' rörelse.⁴⁰ Hobson skrev naturligtvis detta innan den indiska nationalkongressen framträdde som en sådan massrörelse.⁴¹ Han tycks ha trott att kolonialländernas reaktion mot imperialismen måste komma i form av en blind revolt mot de vita herrarna. Bäst är Hobson när han demaskerar imperialisternas hycklande försäkringar om européernas civilisatoriska uppdrag i Asien och dess framhävande av den 'psykologiska klyftan' mellan den härskande kasten i det underkuvade landet och det bildade toppskiktet. Det är sant att han i allt för hög grad hänför denna till radikala skillnader i människonaturen. Men han är klar över att kolonialismen behöver och uppammar tron på raslig överlägsenhet.

Kina var i hög grad en okänd storhet när Hobson skrev sin bok, men utsikterna till stora förtjänster, boxarupproret och fruktan för 'den gula faran' hade allt mera riktat västerlandets uppmärksamhet mot landet. Han skriver: 'De europeiska stormakternas uppträdande mot Kina är det klaraste avslöjandet av imperialismens natur'⁴² – en kaotisk vild rusning efter arrenden, koncessioner, hamnar och intressesfärer. 'Imperialismen i Fjärran Östern har nästan inga andra motiv och metoder än de rent kommersiella',⁴³ är Hobsons centrala uttalande om de europeiska

³⁶ Ibid., s. 229

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid., s. 230 f

³⁹ Ibid., s. 364

⁴⁰ Ibid., s. 292

⁴¹ Men i en fotnot på s. 302 förutspår han uppkomsten av ett nationellt självmedvetande som kommer att 'resa kravet "Indien åt indierna" ...'

⁴² Ibid., s. 306

⁴³ Ibid., s. 307

stormakternas huggsexa i Kina. Han trodde att Kina kanske 'kunde ta revansch på de västerländska industrinationerna och kasta om den tidigare investeringsprocessen tills landet gradvis skaffade sig ekonomisk kontroll över sina tidigare herrar och civilisatörer'.⁴⁴

En anledning till denna optimism var att han trodde att 'kineserna av alla de "lägre raserna" är lämpligast för industriell exploatering därför att arbetskraften ger störst avkastning i förhållande till underhållskostnaderna'.⁴⁵

Vad beträffar det allmänna uttalandet om Kina som industriland skulle profetian ha varit riktig om den applicerats på Japan. Men han trodde att Japan skulle spela en imperialistisk roll i Fjärran Östern och framför allt i Kina. Med tanke på Hobsons förkärlek för profetior kan det vara värt att citera en annan profetia om Kina, fast av negativt slag: 'Föreställningen att Kina skulle sätta upp en armé på sex miljoner man under någon stor general och driva ut de utländska djävlarerna ur landet eller rentav själva sätta igång en invasions- och erövringspolitik förbiser de viktigaste sociala och psykologiska faktorerna i Kina. Hur som helst är detta den minst troliga utvecklingen i Fjärran Östern inom den närmaste framtiden.'⁴⁶ Det är riktigt att den kinesiska revolutionen 1912 inte framkallade en sådan radikal förändring, men man kan nog utan överdrift säga att Hobson inte hade ögonen öppna för de dynamiska antiimperialistiska krafter som imperialismen bidrog att framkalla hos de folk som drabbades av den.

V

Hobson var speciellt känslig för den koloniala expansionens inverkan på det imperialistiska landets politik. Den koloniala expansionen som ackompanjerats av ständiga krig – 'Pax Britannica som alltid varit en oblyg lögn har blivit ett groteskt monstret av skenhelighet'⁴⁷ – stegrar spänningen mellan stormakterna och ökar rustningsbördorna och militarismens inflytande. Hobson beskriver en förfallsprocess i vilken bland annat den förment sunda affärsmoralen besudlas av den militära etiken, och han blir värtalig när han brännmärker de krafter som framkallat den. Han betraktar imperialism och sociala reformer som antitetiska och som konkurrenter om de offentliga resurserna. I detta sammanhang tycks Hobson än en gång felbedöma både den kapitalistiska politiken och den kapitalistiska ekonomin. Han tar knappast hänsyn till att den utveckling han beskriver både gör det möjligt och lämpligt att genomföra sociala reformer.⁴⁸ Oberoende av om nationalinkomsten kunde ha blivit högre utan 'imperialism' kunde man tack vare dess oavbrutna ökning både bestrida de utgifter som var förbundna med den och betala sociala reformer (vilket Joseph Chamberlain kallade 'lösen'). Och om kapitalismen åtföljdes av ett kroniskt underkonsumtionsproblem kunde rustningskostnaderna betraktas som en väg ut ur dilemmat och inte som en ovillkorlig 'belastning' på ekonomin. Hobsons emotionella reaktion både på imperialism och militarism hindrade honom kanske från att förstå deras funktionella roll i den avancerade kapitalismen. Han förfäktade att imperialismen inte oundvikligen växer fram ur kapitalismen och att, ur nationell synvinkel, imperialismens kostnader vägde mycket tyngre än de ekonomiska fördelarna. Dessa bågige synpunkter som ingår i den liberala kritiken av imperialismen har även använts som argument mot den marxistisk-leninistiska teorin om imperialismen av författare som i andra avseenden inte delar Hobsons uppfattning, vars kärnpunkt var att imperialismen hade ekonomiska rötter.

⁴⁴ Ibid., s. 309

⁴⁵ Ibid., s. 313

⁴⁶ Den senare utvecklingen utvecklingen visar hur farligt det är att basera uttiden på sådana klichéer som 'nationalkaraktär'.

⁴⁷ Ibid., s. 126 och passim

⁴⁸ Se det arbete av Semmel till vilket vi refererade i not 2.

Hobsons politiska grundsyn stod utan tvivel i vägen för en objektiv syn på imperialismen. Men hans betoning av sambandet mellan imperialism, militarism, byråkrati och politisk reaktion var sund och riktig. Med imperialismen följde en fientlig inställning till demokratin, den lagstiftande maktens underordnande under den verkställande och partimaskinernas och byråkratins växande dominans. Dessa tendenser, som liberaler och individualister stundom stämplade som smygande socialism, förekom inte bara i de komplexa industrisamhällena utan också i samhällen som hade en imperialistisk grundval och i vilka statsmakten, som opererade inom ett system av konkurrerande stater, därför tenderade att bli alltmera koncentrerad. Dessa tendenser drevs till sin spets i de fascistiska diktaturerna som upprättades i de länder som hade fått ringa eller inget byte under den tidigare imperialistiska kampen.

Men inte ens i Storbritannien, den på grund av mättnad sansade imperialismens klassiska land, fylldes den folkliga demokratin formella gjutformar med ett innehåll av äkta folklig självstyrelse efter de politiska striderna på 1800-talet. Folkligt självstyre har aldrig förekommit under någon period av den engelska historien. Med den reservationen har Hobson rätt när han skriver att 'imperialismens politik och metoder står i motsättning till den folkliga självstyrelsens institutioner och befrämjar former av politiskt tyranni och social makt som är dödsfiender till effektiv frihet och jämlikhet'.⁴⁹ Till detta måste vi tillägga att den engelska imperialismens styrka och resurser möjliggjorde stor generositet beträffande formerna liksom materiella eftergifter och reformer, vilket gav ökad stabilitet åt systemet och avväpnade kritiken från dem som till skillnad från Hobson inte var beredda att tränga under ytan.

⁴⁹ *Imperialism*, s. 152

4. Kapitalackumulation och imperialism: Rosa Luxemburg

Rosa Luxemburgs teoretiska skrifter ingick i den ideologiska kampen inom det tyska socialdemokratiska partiet – den ‘ortodoxa’ marxismens bålverk före 1914 – mellan revisionisterna och vänsterflygeln, i vilken hon var förgrundsfiguren. Bakgrunden till denna kamp som utkämpades i tunga avhandlingar likaväl som i polemiska tal och broschyrer, var de kapitalistiska ländernas och speciellt Tysklands välstånd och expansion. När Rosa Luxemburg såg tillbaka under andra världskriget beskrev hon den perioden på följande sätt:

Den blomstringsperiod som började för kapitalismen i ett nybyggt Europa efter kriget på 60- och 70-talen (och framförallt under perioden efter den långa depressionen, som satte in sedan de hektiska gründeråren* hade ebbat ut och efter den stora kraschen 1873, och som utvecklades till en exempellös högkonjunktur under 90-talet) inledde en ny och kraftfull fas för de kapitalistiska staterna i Europa: en fas kännetecknad av en febril expansion till icke kapitalistiska länder och zoner i hela världen ...

Denna snabba händelseutveckling skapade en mängd nya imperialistiska motsättningar utanför Europa ... Det var ett upprört hav av motsättningar, tillfälliga allianser, plötsliga spänningar och avspänningar. Och vart och vartannat år såg det ut som om kriget skulle bryta ut mellan de europeiska stormakterna, men faran avväjdes gång på gång ...¹

Revisionisterna ansåg att kapitalismens oavbrutna tillväxt, som medförde stigande reallöner för arbetarklassen, vederlade vad de betraktade som fundamentala delar av den marxistiska teorin och bevisade att vad de betraktade som ‘socialism’ kunde realiseras genom gradvisa reformer.² De såg med jämnmod på kartelliserings- och monopoltrenden i den tyska industrin och på kejsardömets kolonial- och utrikespolitik. Inte bara de utan en stor del av centern i det socialdemokratiska partiet var i praktiken en lojal opposition i Hohenzollrarnas absoluta kejsardöme – vars nakenhet knappast skyldes av det parlamentariska systemets fikonlov. De arbetade för reformer inom kapitalismens ram innan de under kriget reellt om än inte formellt blev ett regeringsparti.

Rosa Luxemburgs bok ‘Kapitalets ackumulation’³ ingick trots sin mycket abstrakta form i hennes motangrepp mot revisionismen: den visar hur kapitalismen kunnat fortsätta att växa och vilka konsekvenser det förde med sig, och den försvarar vad hon betraktade som en utvidgning eller förbättring av Marx teorier mot dem som i delar av Marx verk hade funnit underlag för en gynnsam prognos för kapitalismen.

‘Kapitalets ackumulation’ kom ut under en period som var rik på teoretiska skrifter. Socialdemokratin, och framför allt den tyska, var stolt över sin teori. Även de som ville frånga dess traditionella praxis måste beväpnas sig med teoretiska vapen och därigenom uppkom striden om ‘revisionismen’. Både ledarna och många vanliga partimedlemmar var därför väl hemmastadda i Marx skrifter, och det var till denna publik Rosa Luxemburg vände sig. Eftersom hon ifrågasatte vissa omhuldade idéer och utsatte sig för angrepp genom att själv ‘revidera’ Marx är det inte förvånande att boken drog ner en storm över hennes huvud.⁴

I

Utgångspunkten för Rosa Luxemburgs bok är reproduktionsproblemet som behandlas i andra

* De spekulativa bolagsbildningarna 1871-1873 efter Frankrikes nederlag, då Tyskland fick stora krigsskadestånd.

¹ Frölich, P., *Rosa Luxemburg her life and work* (London 1940) ss. 58-59 med citat ur ‘Juniusbroshyren’.

² Luxemburgs motargument presenterades framför allt i [Sociala reformer eller revolution?](#), 1899

³ *The Accumulation of Capital* (eng. övers. Agnes Schwarzschild, London 1951), den första tyska upplagan kom ut 1913. I fortsättningen *A. of C.*

⁴ Se Frölich, op. cit., ss. 185 f.

bandet av *Kapitalet*, d.v.s.

i det band som Engels redigerade på basis av Marx efterlämnade manuskript. I första bandet hade Marx inte gått närmare in på detta problem eftersom han där koncentrerat sig på den väsentligaste sociala relationen i det kapitalistiska produktionssystemet: förhållandet mellan lönarbete och kapital. Han visade att detta förhållande resulterade i att ägarna av produktionsmedlen – som ‘personifierade’ kapitalet – pressade ut mervärde ur lönarbetarna, som inte hade något annat att sälja än sin arbetskraft som därför också blev en vara. Relationerna mellan de olika producenterna och de olika produktionsgrenarna reglerades av marknaden. Produkten såldes på marknaden, mervärde realiserades och en del ackumulerades i syfte att öka produktionen. Enligt Marx var det marknadssystemet och konkurrensen som tvingade kapitalisterna att ackumulera kapital, hur ackumulationen ägde rum i systemet som helhet studerade han först senare.

För att kunna upprätthålla produktionen tillskjuter kapitalisten kapital i två former:

- a) konstant kapital, eller c , vilket är lika med utlägg för produktionsmedel, råmaterial, bränsle o.s.v. och
- b) variabelt kapital, eller y , d.v.s. löneutlägg.

Om vi utgår från att han säljer de producerade varorna till deras värde, i Marx mening, realiserar han ett mervärde, eller m , vilket är lika med arbetarnas obetalade arbete. När denna process har fullbordats finner vi därför att formeln $c+v+m$ anger värdet av de varor som har producerats och sålts. Pengar har betalats ut till dem som tillhandahåller c , vilket används för att upprätthålla produktionen, till arbetarna, som y , som används för att försörja dem och deras familjer, medan kapitalisten måste sörja för sin egen konsumtion och betala hyror och räntor och skatter o.s.v. från m . Under denna process har det ursprungliga penningkapitalet förvandlats till varor och en större penningssumma enligt formeln $P-C-P^1$.

Syftet med och drivkraften bakom den kapitalistiska produktionen är produktionen av mervärde. Men för att kunna producera mervärde måste kapitalisterna ständigt utvidga produktionen – för att förbilliga den och sänka priserna. Detta resultat av konkurrensen blir en tvingande lag för individen, men det betyder också expansion och ackumulation i systemet som helhet. Vi får en kontinuerlig process i vilken pengar förvandlas till varor, varor säljs för pengar, mervärde utvinns under produktionen och realiserar på marknaden. Allt detta äger rum genom marknadsmekanismerna och är ett resultat av ett samspel mellan många viljor och inte av social kontroll eller planering. Som Rosa Luxemburg formulerar saken:

... kapitalistens profitbegär som stegrar av konkurrensen och de automatiska effekterna av den kapitalistiska utsugningen leder till produktionen av allehanda varor, inklusive produktionsmedel, och till att ... en växande klass av proletariserade arbetare blir tillgängliga för kapitalets syften. Å andra sidan visar sig bristen på planering i detta sammanhang i det förhållandet att balansen mellan efterfrågan och tillgång på alla områden bara kan uppnås genom ständiga prisfluktuationer och genom periodiska kriser och förändringar av marknadssituationen.⁵

Rosa Luxemburg studerar inte dessa fluktuationer – hennes bok handlar inte om den industriella cykeln – utan det allmänna problemet om hur mervärde realiserar och förvandlas till kapital i systemet som helhet.

I det sammanhanget kan vi anta att formeln $c+v+m$ är lika med den totala produktionen under en given period.⁶ Det är den första abstraktionen eftersom processen är kontinuerlig. Under den

⁵ *A. of C.*, s. 46

⁶ *Ibid.*, s. 79

tiden är det nya värde som skapas lika med $v+m$: det förra representerar löner och det senare inkomster som tillfaller mervärdets mottagare, d.v.s. i första hand ägarna av de materiella produktionsmedlen, c .

Det måste alltså produceras både produktionsmedel för att ersätta förbrukat c och konsumtionsvaror för arbetare och kapitalister. Detta är grundvalen för den uppdelning av den totala samhälleliga produktionen i två avdelningar som Marx gör i andra bandet av *Kapitalet*: avdelning I som producerar produktionsmedel, och avdelning II som producerar konsumtionsmedel. Detta är också en abstrakt distinktion som kan vara svår att urskilja i praxis och som i varje fall inte isolerar ekonomiska sektorer eller industrier från varandra. Men en sådan distinktion är nödvändig för en teoretisk beskrivning av den kapitalistiska reproduktionsprocessen. Den totala produktionen i varje avdelning kan brytas ner till samma formel som användes för den enskilde kapitalistens produktion. Avd. I tillhandahåller produktionsmedel både för avd. II och för sina egna behov. Avd. II tillhandahåller konsumtionsvaror – livets nödtröskel och lyxvaror – för arbetarna och kapitalisterna i båda avdelningarna. Det finns därför ett nödvändigt och komplicerat samband mellan de bägge avdelningarna tagna som helheter och mellan alla de olika industrierna och branscherna som ryms inom dem.

I ett 'rent' kapitalistiskt samhälle, d.v.s. ett samhälle som uteslutande består av arbetare och kapitalister ryms hela produktions- och reproduktionsprocessen i formlerna:

produktionsvärde, avd.I – $v_1 + c_1 + m_1$

produktionsvärde, avd.II – $v_2 + c_2 + m_2$

Denna process består naturligtvis av ett varuutbyte som äger rum med hjälp av pengar.

För att visa innebörden av dessa relationer utan alltför många komplicerande omständigheter ägnar Marx en viss tid åt reproduktionsförhållandena under vad han kallar enkel reproduktion: d.v.s. då de existerande produktionsmedlens kvantitet inte förändras, med andra ord då det inte förekommer någon ackumulation. Vid den enkla reproduktionen ersätts alltså det förbrukade konstanta kapitalet så att $c_2 = v_1 + m_1$, resten av mervärdet konsumeras av kapitalisterna. Den enkla reproduktionen är uppenbarligen en orealistisk situation. Den kan bara förekomma som ett specialfall, eftersom kapitalismens hela historia inte har varit historien om en sluten ständigt upprepad cirkel utan om 'en spiral som stiger högre och högre som om den drevs av en naturlag'.⁷ Den stigande spiralen, som mera liknar verkligheten, och som baseras på ackumulation kallar Marx för utvidgad reproduktion. I första bandet av *Kapitalet* hade han redan diskuterat ackumulationen och visat hur den åstadkoms. Hela Marx senare diskussion utgår från arbetsvärdeteorin och kan inte förstås utan den. Dessvärre hann han aldrig avsluta sin analys av den utvidgade reproduktionen. De manuskript som ingår i andra bandet av *Kapitalet* ställde problemen, men på grund av Marx stora auktoritet betraktades dessa problemställningar ofta som problemlösningar. Hela syftet med Rosa Luxemburgs bok var att ifrågasätta detta antagande. De formler eller schemat för den utvidgade reproduktionen som finns i senare delen av andra bandet av *Kapitalet* är inte bara det centrala temat för hennes egna undersökningar, hon betraktar dem också som kärnpunkten i Marx verk. Det råder föga tvivel om att hon lade för stor vikt vid vad som mycket väl kan ha varit preliminära skisser till en 'lösning' och att hon underlät att balansera denna ensidighet med en lika minutiös undersökning av innehållet i tredje bandet av *Kapitalet*.⁸

Marx formler för den utvidgade reproduktionen illustreras med räkneexempel som visar att

⁷ Ibid., s. 117

⁸ I synnerhet de avsnitt som behandlar den sjunkande profitkvoten.

ackumuleringen fortgår i en oändlig serie. Mervärdet kapitaliseras och läggs till produktionsmedlen, och proportionella relationer mellan de bägge avdelningarna vidmakthålls.⁹

II

Rosa Luxemburgs kritik av Marx, som bara kan bedömas om man är förtrogen med huvuddragen av hans teori, rör frågan hur den växande produktionen i avdelning II avyttras. Det räcker inte med tekniska förutsättningar och en önskan om ackumulering. 'Ytterligare ett villkor behövs för att ackumuleringen skall kunna fortsätta och produktionen expandera: den effektiva efterfrågan på varor måste också öka. Var kommer denna oavslutligt stigande efterfrågan från, som i Marx diagram utgör grundvalen för en reproduktion i ständigt stigande skala?'¹⁰

Hela den ökade produktionen kan inte konsumeras av kapitalisterna. Även om de kan konsumera mera finns fortfarande de produkter som det kapitaliserade mervärdet svarar för. Arbetarna kan inte konsumera mera än det variabla kapitalet i ekvationerna, och i den 'rena' kapitalism som formeln avser kan det inte heller finnas någon 'tredje man' som köper varorna, eftersom alla inkomster uppkommer inom schemat. Eftersom man utgår från att ackumulering äger rum måste de varor som produceras genom den utvidgade produktionen säljas för pengar: bara genom formeln $P-C-P_1$ kan ackumuleringen äga rum. Slutsatsen blir därför att det måste finnas en efterfrågan utanför de bägge avdelningarna. Som Rosa Luxemburg formulerar det: 'Det måste finnas en effektiv efterfrågan utanför I och II för att mervärdet från de bägge avdelningarna skall kunna realiseras.'¹¹

I flera avsnitt hos Marx tycker hon sig finna att han är medveten om detta problem och försöker lösa det. Guldfyndigheterna diskuteras exempelvis på flera ställen i *Kapitalet* därför att guldrushen i början av 1850-talet i Kalifornien och Australien hade ett stort inflytande på den kapitalistiska utvecklingen på Marx egen tid.¹² Den del av guldproduktionen som representerar ett mervärde för producenten gör det möjligt för honom att köpa utan att sälja och på så sätt skulle överskottsproduktionen i avd. I och II kunna realiseras och en utvidgad reproduktion möjliggöras. Det är också teoretiskt tänkbart att kapitalister vid en s.k. enkel reproduktion skulle kunna bygga upp ett sparkapital som skulle möjliggöra en utvidgad reproduktion, även om den förr eller senare skulle stöta på den stora svårighet som Rosa Luxemburg påvisat, d.v.s. bristen på 'effektiv efterfrågan'. Eftersom olika investeringsformer har olika livslängd kan pengar sparas och när dessa pengar används för inköp av ytterligare produktionsmedel äger en allmän expansion rum i bägge produktionsavdelningarna. Men ett sparande i det förflutna innebär att en del av mervärdet – representerat av producerade varor – inte realiserades: problemet övervältras bara från en period och produktionsgren till andra. Om vi håller oss inom gränserna för den 'rena' kapitalismen tycks detta vara undanflykter snarare än allvarliga lösningar.

Efter att ha gått tillbaka till Marx analys av den enkla reproduktionen för att finna ledtrådar kommer Luxemburg tillbaka till samma punkt. Under den enkla reproduktionen är problemet bara att visa hur kapitalisterna köper tillbaka det skapade mervärdet, men den utvidgade reproduktionen tycks utesluta en sådan möjlighet. Den kontinuerliga expansion som Marx scheman utgår från är oriktig. Rosa Luxemburg letar uppenbarligen efter någon formel, i linje med Marx scheman, som skall visa hur den utvidgade reproduktionen, d.v.s. den obestridliga

⁹ Se de relevanta avsnitten i *Kapitalet*, bd II, Rosa Luxemburgs egen diskussion och Cliff, T., *Rosa Luxemburg* (London 1959).

¹⁰ *A. of C.*, s. 131.

¹¹ *A. of C.*, s. 137

¹² Som historiskt fenomen – som kan ha påverkat Marx – tycks guldbrytningen ha förbisett.

ackumulation som är förknippad med den kapitalistiska utvecklingen, har ägt rum. Men när hon studerar de omständigheter under vilka Marx scheman såg dagens ljus tvingas hon medge att 'i synnerhet de sista kapitlen ("Kapitalet", andra bandet) visar att de är anteckningar avsedda att klargöra författarens tankar snarare än slutgiltiga lösningar'.¹³ Men eftersom det förhåller sig så är det svårt att förstå varför hon fäster så stort avseende vid dessa anteckningar.

III

Efter en utförlig och intressant undersökning av analyserna av reproduktionen i den ekonomiska litteraturen under 1800-talet försöker Luxemburg ge sin egen lösning. I detta historiska avsnitt kritiserar hon både dem som hävdade att en fortgående ackumulation är omöjlig och dem som antog att den kunde ske harmoniskt. Hon dras oemotståndligt till Marx formler för den utvidgade reproduktionen med dess behov av nya konsumenter, vilkas existens är en omöjlighet i den 'rena' kapitalismen som bara består av arbetare och kapitalister. Det är naturligtvis inget svar att säga att kapitalismen har expanderat. Rosa Luxemburg vet det, men den faktiska kapitalismen var inte någon 'ren' kapitalism. Argument som hämtats från den faktiska kapitalismen kan inte utan vidare tillämpas på denna abstrakta, 'rena' kapitalism. Och det är inte till någon större hjälp att bygga upp en 'ren' kapitalistisk modell som kunde expandera i det oändliga, vilket Tugan-Baranovskij gjorde på basis av Marx diagram. Ackumulationen kunde, teoretiskt, äga rum genom en kontinuerlig uppbyggnad av avd. I, genom produktion för produktionens egen skull, men den faktiska kapitalismen överensstämmer inte med den bilden. Det är naturligtvis riktigt att avd. I har vuxit snabbare än avd. II under den faktiska kapitalistiska utvecklingen: det berodde på att ackumulationen ägde rum under tekniskt effektivare förhållanden vilket resulterade i kapitalets stigande organiska sammansättning. Det ingick i kapitalismens historiska mission att utveckla produktivkrafterna och i den frågan kunde Luxemburg som marxist bara ställa sig på Lenins sida mot de ryska 'narodnikerna' som förnekade detta. Även om Marx diagram hjälper till att klarlägga den utveckling som faktiskt förekom ägde den inte rum i en 'rent' kapitalistisk miljö. Vad Rosa Luxemburg förkastar är en reproduktion under 'rent' kapitalistiska förhållanden (sådana som aldrig har existerat i praxis). Tyvärr är hennes egen framställning inte fri från sammanblandningar mellan de bägge typerna av kapitalism och inte heller från missförstånd beträffande Marx metod. Om den oavbrutna expansion som förutsätts i diagrammen i slutet av andra delen av *Kapitalet* betraktades som en bild av kapitalismen skulle den stå i klar motsättning till andra avsnitt i *Kapitalet*, till exempel de som ägnas åt den sjunkande profitkvoten. Luxemburg påpekar att den skulle utesluta kriser och 'den djupa och fundamentala motsättningen mellan konsumtions- och produktionsförmågan i ett kapitalistiskt samhälle'.¹⁴ Hon vet naturligtvis att Marx metod består i att han abstraherar vissa sidor av den kapitalistiska utvecklingen från helheten för att han klarare ska kunna påvisa relationerna mellan de speciella variabler han analyserar. Hon tycker att denna metod är oriktig i samband med reproduktionsdiagrammen trots att hon har medgett att det var fråga om 'anteckningar avsedda att klargöra författarens tankar' och att de inte syftade till att 'förklara den faktiska och historiska ackumulationsprocessen'. Hon ifrågasätter Marx teoretiska metod eftersom den enligt henne inte avspeglar problemets betingelser: den utgår från att reproduktionsförhållandena för det kapitalistiska 'aggregatet' är desamma som för den enskilde kapitalisten. Medan en enskild kapitalist kan förutsättas realisera hela sitt mervärde i ett 'rent' kapitalistiskt samhälle utesluter själva hypotesen om ett 'rent' kapitalistiskt samhälle en lösning av problemet för 'det kapitalistiska aggregatets' del, och den har lett till diverse undanflykter, till exempel en 'tredje man' inom det kapitalistiska systemet.

¹³ A. of C., s. 166

¹⁴ Ibid., s. 347

Den verkliga förtjänsten med Marx diskussion ligger därför enligt Luxemburg i att hans 'lösning' är otillräcklig och att den 'pekar på något slags organisation som är mera avancerad än rent kapitalistisk produktion och ackumulation'.¹⁵ Diagrammen är med andra ord alltför abstrakta och det krävs något som ligger mera i linje med förhållandena i den verkliga världen.

Den större realism som Luxemburg tror sig tillföra diskussionen består av en 'tredje man' *utanför* det kapitalistiska systemet som köper varor och möjliggör ett realiserande av det mervärde som produceras under den utvidgade reproduktionen. Sådana icke-kapitalistiska skikt kan existera både i kapitalistiska och icke-kapitalistiska länder. Tack vare dem kan mervärdet i avdelning II realiseras och ackumuleras och på så sätt öka efterfrågan av produktionen i avd. I 'och hjälpa den senare att realisera sitt mervärde och att öka sin egen ackumulation'.¹⁶ Alternativt kan den icke-kapitalistiska marknaden ta emot produktionsmedel i vilket fall 'den resulterande expansionen i avd. I ger upphov till en motsvarande expansion i avd. II i samma (kapitalistiskt producerande) land varigenom den växande arbetarmén i avdelning I förses med existensmedel'.¹⁷

Man måste naturligtvis hålla i minnet att varje vara innehåller mervärde och att det utgör en del av den totala produktion. Luxemburg skriver: 'Om en avdelning realiserar sitt mervärde genom att exportera sina produkter och genom den därav följande expansionen av produktionen hjälper den andra avdelningen att realisera sitt mervärde på hemmamarknaden, så kvarstår ändå det faktum att det sociala mervärdet måste anses realiserat utanför de bägge avdelningarna, medelbart eller omedelbart.'¹⁸ Det spelar med andra ord ingen roll vilken del av den totala produkten som avsätts utanför det kapitalistiska systemet. Enligt Luxemburg produceras också en del av de produktionsmedel och varor som ingår i den kapitalistiska produktionsprocessen genom icke-kapitalistiska metoder, vilket inte innebär något annat än att den 'rena' kapitalismen är en fiktion.

Från början av sin existens hade kapitalismen försökt operera i global skala – vilket Marx hade visat i de historiska avsnitten av *Kapitalet*. Den nya tes Rosa Luxemburg framlägger, om den nu är så ny (den finns redan implicit i Marx skildring av den kapitalistiska utvecklingen även om den inte finns med i hans reproduktionsdiagram) är att handelsförbindelser med den icke-kapitalistiska världen är en förutsättning för ackumulation. 'Den internationella handeln är en primär nödvändighet för kapitalismens historiska existens, den är förutsättningen både för mervärdets realiserande och för anskaffningen av de materiella elementen i det konstanta kapitalet – en internationell handel som under nuvarande förhållanden väsentligen är ett utbyte mellan kapitalistiska och icke-kapitalistiska produktionssystem.'¹⁹

Variabelt kapital, d.v.s. arbetskraft, behövs också i ökad utsträckning under den vidgade reproduktionen och det innebär att icke-kapitalistiska skikt, t.ex. bönder och hantverkare, förvandlas till proletärer. Luxemburg anser sig här rätta och utvidga Marx begrepp 'ursprunglig ackumulation', som han betraktade som ett förstadium till den kapitalistiska ackumulationen. Kapitalet försöker därför dominera alla icke-kapitalistiska samhällen. Denna grundläggande idé formuleras på olika sätt. Till exempel:

Kapitalet behöver hela världens produktionsmedel och arbetskraft för en oinskränkt ackumulation. Det kan inte klara sig utan hela världens naturrikedomar och arbetskraft...

De omedelbara och vitala villkoren för kapitalet och dess ackumulation är alltså förekomsten av icke-

¹⁵ Ibid., s. 351

¹⁶ Ibid., s. 352

¹⁷ Ibid., s. 353

¹⁸ Ibid., ss. 354-355

¹⁹ Ibid., s. 359

kapitalistiska köpare av mervärdet, detta är avgörande för det kapitalistiska ackumulationsproblemet.

Vilka de teoretiska aspekterna än må vara är kapitalets ackumulation som historisk process i alla avseenden beroende av icke-kapitalistiska sociala skikt och icke-kapitalistiska former av samhällelig organisation.²⁰

Den kapitalistiska ackumulationen kan med andra ord inte äga rum om det inte finns 'icke-kapitalistiska köpare av mervärdet'.

Eftersom kapitalismen är ett världsomfattande system i förhållande till den icke-kapitalistiska världen måste begreppen inre och yttre marknad revideras. Handeln mellan Tyskland och England (som ett utbyte av ekvivalenter) blir sålunda en 'inre' handel medan handeln mellan den tyska industrin och det tyska jordbruket är en 'yttre' handel. Det antas att den förra handeln inte hjälper det tyska kapitalet att realisera sitt mervärde medan den senare gör det.²¹ Det är inte 'utrikeshandeln' som möjliggör realiserandet av mervärde utan handeln med icke-kapitalistiska skikt på den 'yttre' marknaden.

IV

Ända från början utsattes Rosa Luxemburgs bok för våldsam kritik som hon besvarade i en bok. Sedan dess har begränsningarna eller motsägelserna i hennes argumentation påpekats av både vänliga och ovänliga kritiker. Men ända sedan boken kom ut har den utsatts för en mycket hård kritik som mindre betingats av objektiva vetenskapliga skäl än av den kontroversiella ställning Rosa Luxemburg intog i den socialistiska rörelsen. I början förhindrades en balanserad bedömning av boken av det förhållandet att den var ett debattinlägg i striden mellan revisionister och antirevisionister. När stalinismens grepp om den 'ortodoxa' marxismen hårdnade förhindrades en balanserad bedömning av hennes bidrag till den politiska ekonomin av att hon var en frän kritiker av vissa aspekter av stalinismen.²² Även om man visade vederbörlig respekt för hennes historiska roll i den tyska vänstern som en av ledarna för spartakiströrelsen och som martyr för arbetarrörelsens sak var en ärlig diskussion av hennes synpunkter sällsynt. När hennes bok kom ut i England 1951 kunde den inte ignoreras, men den recenserades i den ortodoxa kommunistiska pressen med en blandning av nedlåtenhet och olust, och det verkade som om man var angelägen att förpassa den in i glömskan så fort som möjligt. Till och med Maurice Dobb lånade sig till en sådan behandling av en teoretiker, som – vilka fel hon än har gjort sig skyldig till – förtjänar att behandlas med respekt.²³ Han pekade som många andra på begränsningarna i hennes ställningstagande, men hans väsentliga kritik missade poängen. Även om han exempelvis visade att Luxemburg bara behandlade ett visst slag av utvidgad reproduktion som skapade ett 'realisations'-problem i avd. II var han inte särskilt ärlig när han behandlade det problem som Luxemburg verkligen tog upp. Han visar inte att detta problem inte kunde existera. Att hävda att utvidgad reproduktion kunde äga rum om avd. I expanderade snabbare än avd. II är att kringgå frågan. Rosa Luxemburg hade inte förnekat den möjligheten: det var kärnpunkten i Tugan-Baranovskijs modeller. Men det är

²⁰ Ibid., s. 365-366

²¹ Det är anledningen till det motsägelsefulla fenomenet att de gamla kapitalistländerna utgör allt större marknader för varandra och blir alltmera beroende av varandra medan de å andra sidan konkurrerar allt hänsynslösare om handelsförbindelser med de icke-kapitalistiska länderna.' Ibid., s. 367. Detta motsäger den ofta upprepade uppfattningen att imperialismen (eller krig mellan kapitalistiska länder) inte kan ha ekonomiska orsaker på grund av den stora handeln mellan dem och den relativt mindre handeln med omstridda 'koloniala' områden.

²² Se Trotskijs försvar av Luxemburg (i vilket han inte refererar till hennes politiska ekonomi) i *Ecrits*, bd I, s. 321. – [Bort med tassarna från Rosa Luxemburg](#) – och Cliff, T., op. cit.

²³ I en recension i *The Modern Quarterly*, årgång VII, nr 2 våren 1952, ss. 95-100. 'Respekten' finns där, men det är närmast den respekt man visar en ikon – med ogillande ögon.

bara en teoretisk modell: om det är det enda sättet på vilket mervärde realiseras i systemet som helhet då förutsätter man produktion för produktionens egen skull och låtsas inte om vad som händer med den ökade produktionen i avd. II som möjliggörs genom expansionen i avd. I eller också förutsätter man att kapitalismen kan expandera i det oändliga.²⁴ När Dobb hävdar att 'Rosa Luxemburgs ståndpunkt är frapperande lik de ryska narodnikernas som Lenin hade kritiserat nästan femton år tidigare i första kapitlet av *Kapitalismens utveckling i Ryssland*²⁵ förbiser han att Luxemburg hade kritiserat narodnikerna på samma grunder som Lenin, även om hon reserverade sig beträffande den punkt hos Lenin som Dobb använder mot henne. Den enda skillnaden är att Luxemburg citerar ur ett av Lenins arbeten medan Dobb citerar ur ett annat. Bägge citaten avser det förhållandet att tillväxten i avd. I var snabbare än i avd. II – *i praxis* – en sak som Luxemburg aldrig förnekade. *Det enda* hon förnekade var att detta var ett tillräckligt skäl för oavbruten ackumulation i allmänhet och inte bara för ackumulation under vissa perioder och under vissa omständigheter. Dobb upprepar också att Luxemburg betraktade *utrikeshandeln* som lösningen på marknadsproblemet, trots att hon uttryckligen tar avstånd från den uppfattningen av samma skäl som Dobb, nämligen därför att 'utrikeshandeln normalt är dubbelriktad'.²⁶ Som vi just har sett satte Luxemburg inte likhetstecken mellan den 'yttre marknaden' och den utländska marknaden.

Kritiken av Luxemburg måste baseras på ett ärligt erkännande av att hon försökte lösa ett verkligt och inte ett imaginärt problem. Men hennes försök att göra det begränsades av ett antal antaganden som hon byggde in i sin egen modell och som får henne att glömma dess abstrakta karaktär. Hon förutsätter exempelvis en konstant konsumtion både från kapitalisternas och arbetarnas sida och därmed en konstant exploaterings- och investerings (ackumulations) takt. Diverse andra modeller skulle alltså kunna konstrueras utifrån andra förutsättningar, modeller som mer eller mindre skulle stödja hennes speciella slutsatser, men hon tenderar att utesluta sådana antaganden som skulle skada hennes speciella slutsatser! Man kan säga att hennes enkelspåriga resonemang avspeglar kapitalismens mångsidighet och motsättningar mindre adekvat än Marx skrifter. Det finns hos henne en extrem ensidighet, som framgår i hennes kritik av andra teoretiker och som inte på ett tillfredsställande sätt framhäver skillnaden mellan en modell och den verkliga världen och mellan förenklande antaganden och den faktiska kapitalistiska utvecklingens oändliga komplexitet. Dessa fel är naturligtvis inte speciella för Rosa Luxemburg, de förekommer i de teorier hon argumenterar mot, t.ex. Tugan-Baranovskijs å ena sidan och narodnikernas å den andra – och även hos en del av hennes egna kritiker. Hon har inte funnit lösningen på realisationsproblemet, men hon har kastat ljus över en del av dess aspekter. Hon har inte visat att kapitalismens expansion till icke-kapitalistiska länder är det enda medlet att befrämja ackumulationen, men hon har visat att det är ett nödvändigt medel.

V

Rosa Luxemburg kom fram till sin egen 'lösning' genom en utdragen uteslutningsprocess i vilken hon tenderade att inte behålla någonting i de andra lösningar hon studerade. Det avlägsnade hennes egen modell onödigt långt från den verkliga kapitalistiska utvecklingen. Kapitalismens

²⁴ Luxemburg uttalar sig tydligast på denna punkt när hon diskuterar de ryska 'legala marxisternas' teorier (Struve, Baranovskij m.fl.) – 'Om det kapitalistiska produktionssystemet kan åstadkomma en gränslös expansion av produktivkrafterna, av de ekonomiska framstegen, är den förvisso oövertvinnlig. Det viktigaste objektiva argumentet till stöd för den socialistiska teorin bryter samman. Den socialistiska politiska kampen och den ideologiska betydelsen hos den proletära klasskampen upphör att reflektera det ekonomiska skeendet, och socialismen verkar inte längre vara en historisk nödvändighet.' Detta tycks avspegla en subjektiv svaghet i hennes resonemang, som både reducerade det medvetnas roll i de sociala förändringarna och var grundvalen för hennes politiska ställningstagande.

²⁵ *The Modern Quarterly*, årgång VII, nr 2, s. 99

²⁶ *The Modern Quarterly*, Dobbs artikel, s. 99

penetration i icke-kapitalistiska miljöer har varit ett mäktigt historiskt faktum men det framgår inte av Rosa Luxemburgs analys. Teoretiskt skiljer hon detta sätt att avyttra varor från 'utrikes-handeln' mellan kapitalistiska länder. Men i praktiken måste varor säljas om mervärde skall kunna realiseras, och 'icke kapitalistiska skikt' inlemmas då i den kapitalistiska processen. Detta är uppenbart när bönder blir arbetare i gruvor, på plantager och i fabriker. Men den tyske bonden som köper industriprodukter måste betala för dem med överskottsgrödor som säljs som varor och kanske odlats med hjälp av lönarbetare. Vi måste instämma i Sweezys kritik 'att det inte är möjligt att sälja till icke-kapitalistiska konsumenter utan att också köpa av dem'.²⁷ Den kapitalistiske köpmannen som säljer varor till primitiva folk får varor i utbyte som måste säljas någon annanstans. När icke-kapitalistiska producenter förvandlas till lönarbetare börjar de konsumera kapitalistiskt producerade varor som 'variabelt kapital'. Om varor går till icke-kapitalistiska områden på kredit, blir de 'kapital' och vi får en kapitalexport, som måste passas in i reproduktionsdiagrammen. Även om den utvidgade reproduktionen har underlättats i dessa fall har problemet inte 'lösts', positionerna har bara flyttats fram.

Den enda helt tillfredsställande 'icke-kapitalistiska' marknaden är strängt taget en marknad där varorna inte säljs utan ges bort, men den 'lösningen' är uppenbarligen oförenlig med den kapitalistiska produktionens allmänna premisser. Kapitalismens faktiska expansion på icke-kapitalistiska skikts bekostnad och till icke-kapitalistiska områden ägde rum i ett system som med olika medel möjliggjorde kapitalackumulation. Och inte bara det, mera variabelt kapital användes, teknikerna förbättrades kontinuerligt och kumulativt och den internationella, geografiska och industriella arbetsfördelningen blev alltmera intrikat. En blick på denna historiska utvecklings komplexitet visar hur otroligt svårt det är att framställa den i diagramform eller att hänföra hela processen till en enda orsak, vilket Luxemburg försöker göra. Hennes uppenbara tro på sin egen lösning får henne att förbise eller underskatta de andra faktorerna på ett sätt som Marx egna verk inte berättigar henne till.

Vi har redan talat om exempelvis guldproduktionen. Guldflödet in i ekonomin hade olika direkta och indirekta stimulerande effekter. Det möjliggjorde bland annat en monetär expansion och förstärkte kreditsystemet i de avancerade kapitalistiska länderna. Detta kreditsystem som Marx ägnar en hel del uppmärksamhet i tredje bandet av *Kapitalet* – även om det är uppenbart att han inte kom fram till några bindande slutsatser – förbises praktiskt taget av Rosa Luxemburg. Marx var framför allt intresserad av vad som hände när kreditsystemet bröt samman i en ekonomisk kris – men det är uppenbart att han anser att kreditexpansionen under högkonjunkturer driver på reproduktionsprocessen.²⁸ Han visar också att en expansion av kreditsystemet åtföljde den växande produktions- och handelsvolymen under 1800-talet, en expansion som periodvis avbröts av kriser. Om kreditsystemet i sig självt är en av de faktorer som kan framkalla tillväxt – i meningen utvidgad reproduktion – utgör krigsmaterielproduktionen en annan mycket viktig faktor, speciellt under de senaste decennierna. Rosa Luxemburg ägnade också ett kapitel i sin bok åt militarismen i vilket hon hävdade att den hade en otvetydig funktion i varje fas av den kapitalistiska ackumulationen. Hon sa med rätta att 'militarismen ... är ett viktigt medel att realisera mervärde, den är i sig själv en ackumulationssfär'.²⁹ Men i den följande teoretiska diskussionen förbiser hon möjligheten att statsskulden kan ökas och antar att statens inkomster härrör från beskattning av mervärde och löner. Hon var bunden av idén om en balanserad budget och insåg inte att rustningarna var ett medel att befrämja ackumulationen. Hade hon gjort det hade hon kanske modifierat en del av

²⁷ Sweezy, P., *The Present As History* (New York 1953), ss. 202 f; se nedan kap. 7, not 45.

²⁸ T.ex. i *Kapitalet*, bd III, s. 471, s. 479, s. 495, ss. 550-551

²⁹ A. of C., s. 454

sina påståenden om den icke-kapitalistiska marknadens unika värde för den vidgade reproduktionen.

VI

Även om det är historiskt berättigat att hävda att ett flertal faktorer har bidragit till den kapitalistiska ackumulationen, skulle den knappast ha varit tänkbar utan den expansion till andra territorier och samhällen som Luxemburg lade allt för stor vikt vid i sina teoretiska resonemang och livfullt beskrev i kapitlen om ackumulationens historiska betingelser. Därmed är vi framme vid sambandet mellan Luxemburgs teori och imperialismens problem.

Kapitalismens existens och utveckling involverar penetrationen och underkuvandet av territorier som bebos av människor som fortfarande befinner sig på ett förkapitalistiskt utvecklingsstadium. Kapitalismens tillväxt är därför inte en fredlig organisk process utan en process i vilken 'våldet är den enda lösning som står öppen för kapitalet. Kapitalackumulationen sedd som historisk process använder våldet som permanent vapen, inte bara i början utan fram till våra dagar.'³⁰ Militarism och kolonial expansion befrämjar den ackumulationstendens som finns inneboende i kapitalismen. Med deras hjälp sprängs primitiva agrarsamhällen och varuekonomin införs, inte enkel varuproduktion – den krossas där den existerar – utan produktion kontrollerad av kapital. Kapitalismen lever på andra ekonomiska system. Luxemburg skriver: 'Kapitalackumulationen är historiskt ett slags metabolism mellan den kapitalistiska ekonomin och förkapitalistiska produktionsmetoder som den fräter sönder och assimilerar ... Det är bara den fortgående upplösningen av icke-kapitalistiska organisationer som möjliggör kapitalackumulationen.'³¹

Denna för kapitalismen så viktiga metabolism genom vilken det icke-kapitalistiska samhället absorberas, tycks vara det enda tillfälle vid vilket den nästan uppfyller villkoren för Marx diagram över den utvidgade reproduktionen. Om den avstannade skulle följderna bli sammanbrott.

För kapitalet innebär en avstannad ackumulation att produktivkrafternas utveckling hejdas, och kapitalismens sammanbrott följer oundvikligen som en objektiv historisk nödvändighet. Detta är anledningen till kapitalismens motsägelsefyllda beteende i slutskedet av dess historiska utveckling: imperialismen.³²

För Luxemburg är därför 'imperialismen det politiska uttrycket för kapitalets konkurrens om vad som fortfarande finns kvar av den icke-kapitalistiska omgivningen'.³³ När detta vitala ekonomiska livsrum minskar 'ökar imperialismens laglöshet och våld både i form av aggression mot den icke-kapitalistiska världen och i form av allt allvarligare konflikter mellan de konkurrerande kapitalistiska länderna'.³⁴ Imperialismen förlänger kapitalismens liv genom att skapa nya möjligheter för realiserande av mervärde, men den rycker också marken undan sina egna fötter och påskyndar tendensen till sammanbrott. Luxemburg trodde inte att ett sådant självframkallat sammanbrott var sannolikt eftersom det skulle förekommas av den socialistiska revolutionen, och hon trodde därför inte heller att sammanbrottet skulle komma först och åtföljas av en socialistisk uppstädning.³⁵ Hon ansåg att kapitalismen undan för undan och oundvikligen grävde sin egen grav, hon skilde sig från andra marxister genom det kategoriska sätt på vilket hon härledde sammanbrottet ur en kapitalsvagheter. Hennes strävan att bekämpa somliga revisionisters teorier

³⁰ Ibid., s. 371

³¹ Ibid., s. 416

³² Ibid.

³³ Ibid., s. 446

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., s. 467

om en friktionsfri uppåtgående trend hade lett henne till det motsatta felet, en underskattning av möjligheterna till en fortsatt expansion.

När Rosa Luxemburg pekar på kapitalismens stormiga utveckling, dess underkuvande av mindre utvecklade samhällen och det stöd den skänkte nationalism, militarism och rasism skildrade hon sin egen tids värld. Den största svagheten i denna analys var överförenklade, ja mekaniska ekonomiska orsaker som hon ansåg låg bakom dessa händelser. Hennes oförmåga att skilja mellan den ekonomiska modellens rigorösa men abstrakta krav och den verkliga världens motsägelsefyllda dialektiska karaktär leder henne ofta vilse och är kanske det fundamentala felet i hennes metod. Hennes tolkning av den historiska materialismen tenderar också att bli alltför mekanisk. Samtidigt som hon korrekt påpekar att den kapitalistiska utvecklingen inte bara använt den 'fredliga konkurrensens' metoder utan också har varit oskiljaktigt förknippad med 'våld, bedrägeri, förtryck, plundring' förutsätter hon att 'den politiska makten ingenting annat är än ett medium för den ekonomiska processen'.³⁶ Sådana kategoriska uttalanden förbiser i alltför hög grad den ideologiska faktorn i imperialismen.

En bokstavlig tolkning av hennes teori om 'metabolismen' mellan kapitalet och den icke-kapitalistiska miljön som enda källan till utvidgad reproduktion tycks implicera att det bara är den pågående processen som kan underlätta realiserandet av mervärdet och därigenom möjliggöra ackumulation. När assimilationen har genomförts, återkommer samma gamla problem och man måste få tag på nya icke-kapitalistiska organ på vilka kapitalismen kan frodas. När kapitalistiska relationer har upprättats i en miljö upphör den att underlätta ackumulationen – i själva verket bidrar den med mera mervärde som också måste realiseras. I praktiken är kapitalismens utvidgning till icke-kapitalistiska områden eller organisationer en långvarig process. Gruvdrift, plantageekonomi och även kapitalistisk industri kan förekomma sida vid sida med exempelvis ett i huvudsak självhushållande jordbruk under långa perioder. Upplösningen av de icke-kapitalistiska organen kan alltså äga rum över en lång period och beror exempelvis på det kapitalistiska områdets tekniska nivå och behov. Ett visst område kan plötsligt få ett nytt värde om exempelvis oljefyndigheter upptäcks eller om tvåindustrin behöver nya olje- och fettkällor. 'Metabolismen' är alltså utdragen och pågår fortfarande, eller för att formulera det på ett annat sätt, den extensiva perioden kan sluta långt innan den intensiva perioden slutar, och den kapitalistiska utvecklingen tenderar att förlänga den intensiva perioden tack vare teknikens utveckling.

Om kapitalismen i Europa inte kunde realisera mervärde på något annat sätt än genom politisk kontroll av kolonier och marknader skulle kampen om en ny uppdelning av världen ha varit mycket hårdare än den var i början av 1900-talet. Det kapitalistiska sammanbrottet låg längre bort än Rosa Luxemburgs teorier fick henne att tro. Hon trodde att det oundvikligen skulle komma någon gång i framtiden (men att den socialistiska revolutionen skulle äga rum innan dess). Och om inte denna revolution ägde rum skapade kapitalismens själva fortbestånd betingelserna för en fortsatt utveckling. Och om betingelser inte skapades möjliggjorde tidsfaktorn nya förutsättningar för realiserande av mervärde, om inte annat så genom världskrig!

Rosa Luxemburgs specifika koppling av imperialismen till mervärdets realiserande får henne att underskatta betydelsen av kapitlexport och utvinnande av mervärde från de kapitalistiska ländernas kolonier och halvkolonier. Kapitlexporten behöver naturligtvis inte skilja sig från varuexporten till formen. Varorna blev kapital när de skapade kapitalistiska relationer, d.v.s. när metabolismen genomfördes. Luxemburg ser det och betraktar därför utländska lån som ett medel genom vilket de mindre utvecklade (icke-kapitalistiska) länderna kan industrialisera och bli politiskt

³⁶ Ibid., s. 452

oberoende men samtidigt upphör att vara områden där industriländerna realiserar mervärde. Hon försöker visa att detta sker genom att den gamla agrara ekonomin slås sönder och anför som exempel Egypten och Turkiet. I båda fallen var det framför allt regeringarna som lånade och lånen betalades genom beskattning av bönderna. Enligt hennes synsätt kapitaliserades alltså mervärde, som pressats ur den tyska arbetarklassen, i Turkiet i form av järnvägar och andra projekt som betalades genom spannmålsskatter på bönderna, varefter profiter, royalties och utdelningar gick till Deutsche Bank som finansierade operationen. Den tyska kapitalackumulationen skedde alltså på de turkiska böndernas bekostnad. Detta resultat – som enligt Rosa Luxemburg är ett ‘fint exempel på bristerna i Marx ackumulationsdiagram’³⁷ – är i bästa fall en speciell form av utländsk långivning som nästan uppfyller hennes villkor. Men hon förbiser att en stor del av den utländska långivningen inte baseras på redan realiserat mervärde utan på mervärde som utvunnits i investeringsområdet och som sedan realiseras och ger upphov till ny ackumulation.

Kapitalexporten förklarar mycket bättre hur den utvidgade reproduktionen ägde rum än Rosa Luxemburg medgav, och den hade inte de snäva gränser hon antog. Att kapital ‘exporteras’ på detta sätt innebär att det inte nödvändigtvis måste finnas en ‘effektiv efterfrågan’ från icke-kapitalistiska skikt. Men det måste finnas lönsamma investeringsobjekt och arbetskraft och resurser som kan exploateras: den upplösning av icke-kapitalistiska strukturer som hon beskrev var en nödvändig konsekvens av denna form av imperialism.

Trots vissa suggestiva idéer är Rosa Luxemburgs analys av imperialismen ofullständig och föga övertygande. För henne är dess utmärkande egenskaper, även om de har ett direkt ekonomiskt ursprung, väsentligen politisk expansion, våld och krig. Det finns knappast plats för en mera metodisk och rationell form av imperialism baserad på utländska kapitalistiska företags investeringar i politiskt oberoende eller beroende u-länder. Luckorna i hennes analys av imperialismen – det är inte klart om hon betraktar den som en särskild fas i kapitalismens utveckling – kan bero på brådska, men det finns liknande luckor i hela hennes behandling av den moderna kapitalismen. Genom att hela tiden utgå från en konkurrenssituation tar hon inte hänsyn till ett frapperande drag i den moderna kapitalismen: kartellernas och trusternas tillväxt. Hon var naturligtvis medveten om deras existens eftersom hon femton år tidigare i ‘Reform och Revolution’, hennes stora polemiska angrepp på revisionisterna, hade smulat sönder teorin att de öppnat vägen för en ny friktionsfri era av kapitalistisk utveckling.³⁸ I slutet av ‘Kapitalets ackumulation’ skriver hon i en fotnot: ‘Karteller och trustar som specifika fenomen under den imperialistiska fasen ligger utom ramen för denna avhandling. De har sin grund i den inre konkurrenskampen mellan enskilda kapitalistgrupper om ett monopol över de existerande ackumulationssfärerna och om profiternas fördelning.’³⁹ Det är alltså uppenbart att hon inte betraktade monopolen som en drivande kraft bakom imperialismen, och inte ansåg att de på något avgörande sätt påverkade ackumulationen. Det är omöjligt att inte betrakta denna inställning som en brist i hennes analys.

Om Rosa Luxemburgs arbete bara innehöll fel och brister skulle det knappast vara värt en ingående analys. Hennes fel är ett resultat av ett genuint och inspirerat försök att behandla fundamentala olösta frågor i den marxistiska politiska ekonomin. Det råder ingen som helst tvekan om hennes ärliga uppsåt, och ifråga om intellektuell skärpa och integritet står hon högt

³⁷ Ibid., s. 428

³⁸ *Reform or Revolution* (Bombay 1951), speciellt ss. 12-15 där kartellerna diskuteras – de säljer billigare utomlands än hemma, de hejdar profitkvotens tendens att sjunka i vissa branscher på andra branschens bekostnad och skärper kapitalismens motsättningar. Men det är tydligt att Luxemburgs politiska ekonomi vid denna tid lämnar en hel del att önska.

³⁹ *A. of C.*, fotnot till s. 457

över sina kritiker, men hennes fel och misstag var allvarliga. Hon trodde att hon hade presterat mycket mer än som faktiskt var fallet, men prestationen är ändå betydande, och det är beklagligt att så få marxistiska arbeten av jämförbar kvalitet producerades inom den politiska ekonomin under de följande decennierna.

5. Lenin och kapitalismens motsättningar

När Lenin skrev *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*¹ i Zürich 1916 var han en av de få framstående medlemmarna av Andra internationalen som hade hållit fast vid den antikrigs-resolution som enhälligt antagits i Basel fyra år tidigare.² Trots att Lenin hade haft få illusioner om socialdemokratin ledare före 1914 blev även han förvånad över den brådska med vilken den stora majoriteten slöt upp bakom sina regeringar och stödde kriget. Han trodde till att börja med att det nummer av *Vorwärts*, som rapporterade att socialdemokraterna i den tyska riksdagen hade röstat för krigskrediterna, var en förfälskning av den kejsrerliga regeringen. Men han måste snart acceptera faktum. Förräderi, upplösning och sönderfall hade decimerat den en gång så lysande Andra internationalen – på vilken så många förhoppningar hade ställts – när den första gången sattes på prov.

Att Baselresolutionen blev tomma ord på ett papper berodde på att de flesta som antagit den inte hade betraktat ett europeiskt storkrig som troligt och ännu mindre som nära förestående. Trots en rad diplomatiska kriser var det mest frapperande draget under perioden före 1914 den ekonomiska expansion som alla de kapitalistiska länderna kunde glädja sig åt och de möjligheter som den erbjöd de socialistiska partierna att framtvunga sociala reformer för sina anhängare och skaffa sig en accepterad plats i partipolitiken på riks- och kommunalplanet. Kapitalismens friktionsfria uppåtgående trend åtföljdes av en global expansion. Sedan 1890-talet hade revisionisterna hävdade att Marx analys av kapitalismen i viktiga avseenden var felaktig och att gradvisa reformer inom den fortsatta ekonomiska expansionens ram gjorde revolutionen onödig. Med andra ord, kapitalismen höll på att övervinna sina motsättningar. Även om dessa idéer officiellt ogillades fick de allt större utbredning bland funktionärerna i fackföreningarna och arbetarpartierna både i teorin och ännu mer i praktiken. De överensstämde dessutom mycket bättre än de revolutionära formler, som fortfarande nominellt accepterades, med den faktiska roll de spelade eller trodde sig spela i de samhällen de levde i. Godtagandet av klasskampen – kapitalismens första och dominerande motsättning – som i praktiken redan hade blivit en livlös formel övergavs: patriotism, enighet och försvar av fäderneslandet proklamerades i dess ställe.

I

Den omedelbara bakgrunden till Lenins *Imperialismen* var i sanning mörk. Han var vid denna tid bara en av en handfull ryska landsflyktiga som sysslade med teoretiskt författarskap vilket vid första anblicken verkade mycket avlägset från den blodiga uppgörelse Europas länder var invecklade i. Lenin ansåg att hela situationen krävde en noggrann analys av de idéer kring vilka det lilla antal som förblev trogna mot den internationella socialismen kunde samlas i väntan på den revolution som han var säker på skulle komma. Hans arbete präglas därför av en fast övertygelse att det skulle bidra till en ny och bättre värld från vilken utsugning och krig skulle vara bannlysta. *Imperialismen* byggde inte på självständiga forskningar. Lenins data och en del av hans idéer kom från andra författare. Hans anteckningsböcker visar att han omsorgsfullt hade studerat den relevanta litteratur han hade tillgång till.³ Han uttryckte oförbehållsamt sin

¹ Den här använda upplagan: Lawrence and Wishart (London 1939). I fortsättningen Imp. Förordet till den ryska upplagan är daterat 1917, förordet till de franska och tyska upplagorna 1920. [I den svenska översättningen har vi använt den svenska översättningen i *Valda Verk i 10 band*, bd 5]

² Jfr Trotskijs uttalande om Zimmerwaldkonferensen 1915: 'Delegaterna fyllde fyra diligenser, och vi satte av mot bergen.... Delegaterna själva skämtade om att det ännu ett halvt sekel efter Första internationals grundande gick att få plats med alla internationalister i fyra diligenser..' Trotskij, [Mitt liv – försök till en självbiografi](#), s. 166.

³ Dessa anteckningsböcker har inte publicerats på engelska men L. G. Churchward behandlar dem i 'Towards the understanding of Lenin's Imperialism' i *The Australian Journal of Politics and History*, årgång V, nr 1, maj 1959.

tacksamhetsskuld till framför allt Hobsons och Hilferdings arbeten. Men det kritiska påståendet att boken är 'osjälvständig' är verkligen missvisande om det vill låta påskina att Lenin bara ställde samman andra författares synpunkter och inte kom med några egna självständiga bidrag.⁴ Lenins infallsvinkel och syften skiljer sig fundamentalt från Hobsons och Hilferdings. Han utgick från andra frågeställningar och relaterade deras data till en teoretisk inställning som han utvecklade under ett kvartssekel. I de polemiska skrifterna mot narodnikerna hade han tillämpat Marx analys av kapitalismen på samtida utvecklingslinjer i Ryssland. I *Imperialismen* utvidgades analysen till hela världen och framför allt till de avancerade kapitalistiska länderna.

Det finns en gemensam nämnare i Lenins skrifter även när de tycks behandla vitt skilda problem, och det är betoningen av kapitalismens motsättningar. 'Antagonistiska motsättningar' är ord som ofta förekommer i Lenins skrifter och det på goda grunder.⁵ I sina arbeten om Rysslands ekonomiska utveckling betonade han speciellt vikten av en balanserad bedömning av effekterna av kapitalismens tillväxt, men han påvisade samtidigt att även om kapitalismen bröt ner de gamla begränsningarna av människans utveckling och av produktivkrafterna så skapade den hela tiden nya motsättningar: klasskamp, kriser, kapitalkoncentration, överproduktion. I detta var han naturligtvis en trogen lärjunge till Marx, och hans argument mot narodnikerna kunde lika väl användas mot revisionisterna. Medan de förra bara såg kapitalismens destruktiva effekter och fördömde den, var de senare imponerade av dess konstruktiva insatser och bagatelliserade eller förbisåg kapitalismens inneboende motsättningar. I *Imperialismen* visar Lenin hur kapitalismen hade fortsatt att växa i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, men han påvisar samtidigt de växande motsättningarna, av vilka världskriget 1914 var ett direkt resultat. Lenin förklarar krigets karaktär i marxistiska termer och försöker också förklara varför ledarna för Andra internationalen tagit ställning för kriget. Han anser att orsakerna till detta ställningstagande ligger i den kapitalistiska utvecklingen före kriget. Den politiska målsättningen är alltså mycket klar: han ville skaffa fram teoretisk ammunition åt den socialistiska rörelsen eller snarare åt den lilla sektion som inte hade fallit offer för krigschauvinismen. Lenin förklarade i förordet 1917 att han för att kringgå den tsaristiska censuren hade använt ett 'aesopiskt' språk, som dock inte borde hindra den vakne läsaren från att dra de riktiga politiska slutsatserna och som gav arbetet en huvudsakligen ekonomisk och teoretisk karaktär. Det står inte ensamt utan är en del av Lenins teoretiska skriftställarskap under kriget som banade vägen för hans avgörande ingripande som ledare för bolsjevikpartiet i den ryska revolutionen 1917.

II

Enligt en vanlig kritisk uppfattning kämpade Lenin för att korrigera Marx felaktiga profetior och för att anpassa marxismen till helt oförutsedda situationer.⁶ Det korn av sanning som finns i

Lenin hade läst och kommenterat 148 böcker och 232 artiklar.

⁴ Påståendet att Lenin var 'osjälvständig' är en av de osjälvständigaste kommentarerna från hans kritikers sida. Man hör det fortfarande. Så skriver exempelvis A. B. Ulam: 'I sitt osjälvständigaste verk, *Imperialismen* ... "bevisade" Lenin den mogna kapitalismens nödvändiga utveckling mot monopol och imperialism. Bokens argumentation är lånad från J. A. Hobsons bok med samma titel och den marxistiska tolkningen från Hilferding och Rosa Luxemburg (sic); i anslutning till (?) kriget ser bokens författare mycket mörkt – d.v.s. ur marxistisk synvinkel optimistiskt – på kapitalismens utveckling.' *The Unfinished Revolution*, s. 188 (New York 1960).

⁵ Att samhället utvecklas genom antagonistiska motsättningar var det centrala i Marx analys, i kontrast mot de ekonomer och sociologer som betonade den förmenta intresseharmonin och utvecklingens evolutionära karaktär.

⁶ T.ex. 'Teorin om imperialismen är ett försök att förklara det orubbliga faktum att revolutionen ännu inte hade ägt rum i de högst utvecklade kapitalistiska länderna', Meyer, A., *Leninism*, s. 240 (Harvard 1957). Enligt Meyer var Lenin en 'hemlig tvivlare' som använde teorin för att förklara nya handlingslinjer. 'Han förenade den ortodoxe marxistens doktrinära stelhet med flexibiliteten hos en pragmatiker utrustad med ett fantastiskt politiskt bondförstånd', *ibid.*, s. 252. Den amerikanske pragmatikern erkänner resultatet men inser inte att teorin kan ha varit en

denna kritik, som är uppriktigt menad, är att eftersom framgångsrika socialistiska revolutioner lyste med sin frånvaro i industriländerna måste kapitalismen utvecklas och förändras. Lenin hävdar att 'denna förändring enbart berodde på kapitalismens och varuproduktionens direkta utveckling, tillväxt och fundamentala tendenser'.⁷ Som en del andra samtida marxister var han som revolutionär politiker sysselsatt med att följa och värdera den kapitalistiska utvecklingen och i likhet med Marx själv trodde han inte att kapitalismen automatiskt skulle bryta samman. Redan i sina studier av den ryska kapitalismen som fortfarande så att säga befann sig på tonårsstadiet hade han visat sig fullt kapabel att förstå andan och metodiken i Marx skrifter, och han hade inte använt dem som en reservoar ur vilken man fiskade upp tomma fraser, vilket hade blivit så vanligt i den socialistiska rörelsen. I *Imperialismen* uppträdde han som en äkta lärjunge till Marx när han visade vilka konsekvenser som följde av den socialistiska rörelsens eftersläpning och av kapitalismens framträdande som ett världssystem, centrerat till ett litet antal industriländer men inte begränsat till dem. När han analyserade de data som samlats av kapitalismens anhängare och milda kritiker visade han hur man kunde få ordning och reda på dem om man relaterade dem till de 'rörelselagar' som Marx hade urskilt i kapitalismen under ett tidigare skede. Så länge kapitalismen överlevde skulle dessa lagar fungera under ständigt förändrade förhållanden. Nya strukturer och kanske nya lagar skulle utvecklas, men kapitalismen skulle förbli kapitalism och dessa nya utvecklingsskeden skulle inte övervinna kapitalismens inneboende motsättningar utan bara leda till nya konvulsioner.

Lenin skrev *Imperialismen* vid en tid då den socialistiska rörelsen började omgruppera sig. Inom kort skulle han bli chefsarkitekten för den första stat som bröt sig ur det kapitalistiska globala system han hade analyserat. Denna dramatiska förändring fick naturligtvis djupgående effekter på bokens öde. Från att ha varit ett inlägg i en teoretisk strid inom den socialistiska rörelsen av en föga känd landsflyktig ryss fick den en världsomfattande prestige och betydelse, och många många fler människor måste ha läst den än alla de andra arbeten sammantagna som behandlas här. Den 'ortodoxa' marxismen betraktade den som sakrosankt och framförde praktiskt taget ingen kritik mot den, och även antimarxisterna betraktade den som det sista ordet i den marxistiska analysen av imperialismen. Om vi närmar oss Lenins bidrag i samma anda som han närmade sig Marx är det uppenbart att orden och formuleringarna i *Imperialismen* inte kan betraktas som sakrosankta. Hans egna anspråk var karakteristiskt blygsamma, hans argument omsorgsfullt garderade och hans definitioner preliminära och ofullständiga, det medger han själv. De bör bedömas i relation till den period då *Imperialismen* skrevs och i ljuset av det mål han ville uppnå – och de bör jämföras med andra försök att förstå samma fenomen. Utvecklingen under det senaste halvsekleet måste bedömas genom en omsorgsfull och fräsch analys och inte på basis av färdigsydda fraser från Lenin. Och eftersom denna utveckling har ändrat vår syn på Lenins tid måste vi kanske revidera hans egen värdering av kapitalismen. Vi skall därför försöka sälla fram det som verkar vara essentiellt giltigt i *Imperialismen*. En del av den grundläggande kritik som riktats mot både de marxistiska teorierna om imperialismen och mot de andra teorier som härleder den till ekonomiska faktorer skall behandlas separat liksom en del av hans 'ortodoxa' anhängares skrifter.

Stilen i Lenins *Imperialismen* är mycket olik stilen i Rosa Luxemburgs 'Kapitalets ackumulation'. Den är faktisk och kraftfull medan hon är abstrakt och diffus. Effekten av bokens

nödvändig vägledning för att uppnå dem.

⁷ Lenin, V. I., Inledning till Bucharin, N. I., *Imperialism and World Economy*, s. 10. Lenin hade tidigare konstaterat: 'Imperialismens problem är inte bara ett mycket väsentligt problem. Man kan säga att det är det väsentligaste problemet inom det område av den ekonomiska vetenskapen som undersöker kapitalismens föränderliga former i modern tid.' Ibid., s. 9.

fakta, siffror och teoretiska slutsatser är mäktig. Den visar Lenins pedagogiska skicklighet och hans karakteristiska förmåga att dra klara och koncisa slutsatser ur ett stort material och att göra fängslande karaktäristiker. Den ligger inom räckhåll för många bildade människor och inte bara för dem som har studerat Marx skrifter någorlunda grundligt. Trots sitt 'aesopiska' språk var den mera en politisk pamflett än en ekonomisk studie: syftet med den var att fostra arbetarrörelsen och göra dess medlemmar medvetna både om den epok i vilken de levde och om orsakerna till det förräderi som han ansåg att större delen av dess ledare gjort sig skyldiga till. Den är inte bara ett viktigt marxistiskt dokument från det tjugonde århundradet, den fick under årens lopp allt mera karaktären av en uppenbarelse för den växande koloniala frihetsrörelsen. I kolonierna och halvkolonierna utövade den utan tvivel ett väldigt inflytande på de framväxande kommunistiska partierna. Den hjälpte till att sprida de marxistiska idéerna till de intellektuella och utövade ett stort inflytande på de nationalistiska rörelserna utanför de övertygade socialisternas led. I u-länderna kan dess teoretiska roll jämföras med 'Det kommunistiska manifestets' eller 'Kapitalets' roll i industriländerna. Bortsett från meningsskiljaktigheter om giltigheten av Lenins analys är alla överens om denna boks ofantliga inflytande. Det finns inget tvivel om att den fyllde ett teoretiskt tomrum på ett helt annat sätt än de föregående arbetena om samma ämne.

III

Lenins syfte var att 'i korthet och i så populär form som möjligt framställa sammanhanget och det inbördes förhållandet mellan imperialismens *grundläggande* ekonomiska särdrag' som han i enlighet med underrubriken till Hilferdings *Finanskapitalet* betraktade som 'den senaste fasen i kapitalismens utveckling'.⁸ Det främsta kännetecknet för denna nya fas var att 'monopolen' dominerade. Det är uppenbart att Lenin använder denna term som en motsats till den 'fria konkurrensen' under den tidigare kapitalistiska perioden och inte i den ordagranna betydelsen: enstaka säljares dominans inom vissa industrier.⁹ För honom är det en term som omfattar trustar, karteller, syndikat och storföretagsamhet i allmänhet.

I *Kapitalet* hade Marx med rätta utgått från att konkurrensen var det normala, men i sin analys av kapitalismens utveckling hade han visat att den måste underminera och krossa konkurrensen. På grund av konkurrensen och den centraliserings- och kapitalkoncentrationsprocess som åtföljde och betingades av ackumulationslagarnas tvingande krafter tenderade några få stora kapital att ersätta många små.¹⁰ De tekniska innovationer som kapitalisterna under konkurrensen tvingades göra, tenderade åt samma håll och innebar att småkapital helt och hållet utestängdes från vissa branscher. Vad Marx beskrev som kapitalets 'centralisering' och som senare ekonomer kallade monopolens tillväxt underlättades ytterligare av de ändringar inom ägarstrukturen som var förknippade med aktiebolagen och industrins finansiering via fondbörsen och kreditsystemet. Dessa sidor av den kapitalistiska utvecklingen som allmänt erkändes i slutet av 1800-talet – 'då den gamla kapitalismen definitivt avlöstes av den nya' enligt Lenin¹¹ – hade förutsagts av Marx. Han hade för övrigt betraktat denna utveckling som betingad av kapitalismens inneboende lagar och inte som något tillfälligt eller artificiellt.

Övergången till den nya typen av kapitalism varierade i fråga om tempo och karaktär i olika länder. I Tyskland var monopolens och kartellernas expansionstakt speciellt anmärkningsvärd,

⁸ *Imp.*, s. 15

⁹ Det motsvarar därför den moderna ekonomins 'oligopol'

¹⁰ *Kapitalet*, bd I, s. 626. Redan 1844 hade Engels i *Utkast till en kritik av nationalekonomien* framhävt att konkurrensen ger upphov till monopol och att den förutsatte att några få hade monopol på egendomen. Se s. 194 ff i *Economic and Philosophic Manuscripts* (FLFS Moskva 1959).

¹¹ *Imp.*, s. 21

och en betydande litteratur, både marxistisk och icke-marxistisk, som Lenin kunde utnyttja, hade ägnats åt detta fenomen. Han erkände att monopolens tendenser i England var mindre uttalade. Anledningen därtill låg delvis i det förhållandet att den engelska industriella utvecklingen var av äldre datum och att konkurrensstrukturerna och konkurrensvanorna var djupt rotade där. I det senare utvecklade Tyskland däremot växte storindustrier upp i nära förbindelse med monopolistisk praxis. Och dessutom begränsade den engelska frihandeln monopolens och kartellernas förmåga att hålla upp priserna på hemmamarknaden, billigare importvaror kunde lätt strömma in på marknaden och omintetgöra försöken att reglera priserna. Men även om utvecklingen gick långsammare i England lyste den ingalunda med sin frånvaro. Lenin citerar en välkänd undersökning av Hermann Levy och påvisar monopolens tillväxt trots frihandeln 'om än något senare och kanske i en annan form'.¹² Erfarenheterna från första världskriget, speciellt behovet av att synkronisera industrin och krigsansträngningarna, och de ekonomiska svårigheter som den engelska kapitalismen konfronterades med under de följande decennierna accelererade i hög grad monopoltrenden, och en avvikelse från mönstret som var märkbar före 1914 avlägsnades.

Det fanns faktiskt inga undantag. På hela den europeiska kontinenten inklusive Ryssland liksom i USA:s snabbt växande ekonomi ökade antalet karteller, monopol och truster i hög grad mot slutet av 1800-talet. Den fria konkurrensen trängdes ut från den ena branschen efter den andra, men framför allt inom den tunga industrin och i de nya industrier som baserades på tillämpad naturvetenskap eller som krävde stora kapitalinsatser. Detta var naturligtvis inte en helt 'naturlig' utveckling. De stora och mäktiga intressen som hade nytta av att konkurrensen begränsades eller eliminerades använde sig av allehanda artificiella knep och politiska och juridiska påtryckningar.¹³ Men detta innebar inte att monopolen uteslutande var ett resultat av skyddstullar, statliga ingripanden eller icke-ekonomiska krafter. Och den fria konkurrensens fortsatta existens inom många branscher kunde inte dölja att den oåterkalleligt hade förlorat det dominerande inflytande den en gång hade haft.

De återkommande kriser som var oskiljaktigt förbundna med den kapitalistiska utvecklingen underminerade samtidigt konkurrensen, de slog ut de svagare företagen och ledde till prissänkningar eller priskrig. Karteller och truster blev följaktligen attraktivare för affärsmännen. Men monopolens expansion tenderade inte att eliminera kriserna som en del försvarare av de nya trenderna hade börjat hävda. 'Tvärtom', svarade Lenin. 'när monopol framträder i vissa industrigrenar, ökar och intensifierar de det tillstånd av kaos som finns inneboende i den kapitalistiska produktionen som *helhet*.'¹⁴ Försöken att minska en del av kapitalismens problem förvärrade alltså bara motsättningarna på andra håll. De ledde exempelvis till en oproportionerlig tillväxt av kapitalvaruindustrierna, i vilka monopolens tendenser hade gått längst, och intensifierade deras jakt efter nya marknader. De hopade kapital i vissa branscher som sökte lönsamma investeringar, framför allt i utlandet. Dessa problem var speciellt akuta i den tunga industrin i Tyskland före 1914.

Men som Marx redan hade påpekat ledde dessa tendenser, som inte kunde övervinna motsättningen mellan produktionens församhälleligande och det privata tillägnandet av andras merarbete, till att 'kapitalet som privategendom inom den kapitalistiska produktionens ram av-

¹² Ibid., s. 20. Hermann Levy, Monopol, karteller och truster (*Monopole, Kartelle und Trusts*).

¹³ Uppfattningen att 'monopolen' växer fram ur konkurrensen utesluter inte insikten att monopolisterna är beredda att utnyttja utomekonomiska medel för att befrämja deras utveckling, men dessa medel får inte betraktas som de dominerande.

¹⁴ *Imp.*, s. 27

skaffades'.¹⁵ En ökande samhällelig kontroll av produktionen, nationell eller internationell, blir möjlig. Som Lenin skriver:

Konkurrensen förvandlas till monopol. Följden blir ett gigantiskt framsteg i produktionens församhälleligande. Bland annat församhälleligas också de tekniska uppfinningarnas och förbättringarnas process...

I sitt imperialistiska stadium leder kapitalismen ända fram till det mest allsidiga församhälleligande av produktionen, den drar kapitalisterna så att säga mot deras vilja och utan deras vetskap in i ett slags ny samhällelig ordning, som bildar övergången från den fullständigt fria konkurrensen till fullständigt församhälleligande.

Produktionen blir samhällelig, men tillägnandet förblir privat.¹⁶

En fortsatt utveckling längs dessa linjer, som påskyndats av ökade statliga ingripanden vid ekonomiska kriser och krig, har pågått i accelererat tempo sedan Lenins dagar. Samtidigt skaffar sig en inre krets av finansmatadorer en dominerande ställning i ekonomin och krossar genom sina aktiviteter själva myten om den fria företagsamheten och det enskilda initiativet, denna myt som hade utgjort den etiska basen för den kapitalistiska ordningen. Men Lenin kritiserade starkt dem som sökte återställa den gamla kapitalismen som baserades på småproducenter och ägareföretagare. Det var inte bara en utopisk målsättning – det fanns inte någon social kraft som var stark nog att genomföra den – den gick också stick i stäv med den moderna monopolkapitalismens 'församhälleligande' tendenser och var följaktligen en 'reaktionär småborgerlig kritik',¹⁷

Monopolens hela utveckling var ouplösligt förenad med förändringarna inom banksystemet. Den tidigare situationen, då bankerna var relativt små företag och huvudsakligen förmedlade tjänster åt industrin men inte dominerade den, hade ersatts av en situation i vilken bankerna intog en central ställning i det ekonomiska livet och utvidgade sin kontroll över det. Monopolprocessen som var karakteristisk för affärlivet som helhet hade gått snabbt i bankväsendet: ett litet antal storbanker dominerade marknaden i de stora kapitalistiska länderna. I synnerhet i Tyskland – där utvecklingen hade gått längre än i andra länder – hade storbankerna en kontrollerande och övervakande ställning i många industriföretag. Genom att bankerna i sina händer koncentrerade det mesta av kapitalisternas, böndernas, småföretagarnas och andras penningkapital tenderade de oundvikligen att få ett dominerande inflytande över ekonomin. De var inte längre industrins tjänare utan strävade, inte utan framgång, att bli dess herrar. I Tyskland – och det måste understrykas att Lenin hämtade sina flesta exempel från det landet – hade bankerna tagit på sig funktioner som tidigare utförts av fondbörsen, köpte och sålde aktier. Samtidigt blev 'personalunioner' mellan bankerna och industri- och handelsföretagen allt vanligare, och de underströk, trodde han, den kontroll som bankernas representanter kunde utöva över hela ekonomin. 'Finanskapitalets' era hade börjat.

Begreppet *Finanskapitalet* hade Lenin hämtat från den österrikiske marxisten Hilferdings bok med samma namn.¹⁸ Lenin framhåller värdet hos detta arbete samtidigt som han understryker dess svagheter. Även om det råder föga tvivel om den allmänna naturen hos de förändringar av

¹⁵ *Kapitalet*, bd III, s. 427

¹⁶ *Imp.*, ss. 24-25

¹⁷ *Ibid.*, s. 26. Det var samma tankegång som fick honom att ta avstånd från narodnikekonomerna i exempelvis *Till karakteristiken av den ekonomiska romantiken*. Den marxistiska synen på småborgerligheten och på en stor del av intelligentsians relationer till den formulerades av Marx i *Louis Bonapartes adertonde Brumaire*.

¹⁸ Detta viktiga arbete har inte översatts till engelska. Trotskij som lärde känna Hilferding i Wien inkluderar honom bland de österrikiska marxister ' som hade lärt sig delar av Marx teori på samma sätt som när man studerar juridik, och hade levt på den ränta som *Das Kapital* gav dem i avkastning '. Se [Mitt liv](#), Kapitel 16, passim.

kapitalismen som Lenin och tidigare författare riktat uppmärksamheten mot råder det delade meningar om i vilken omfattning 'finanskapitalet' dominerade industrin. Att en identifierbar 'finansoligarki' vid vissa tider och i olika länder har dominerat ekonomin eller i varje fall avgörande sektioner av den tycks vara ett dokumenterat faktum. Men sådana situationer kan alltid förändras. Förändringar inom valutasfären, uppkomsten av stora nya företag, förändringar inom den industriella strukturen och framför allt monopolens förmåga att tillgodose sina egna finansiella behov genom intern ackumulation har kastat vissa tvivel över Hilferdings tes att 'finanskapitalet' är ett universellt och oundvikligt fenomen inom den moderna kapitalismen. Det kan exempelvis hända att i affärslivets ledande skikt bankmän och finansiärer opererar tillsammans med industrimän eller att de senare har det avgörande ordet. I en detaljerad undersökning av en speciell period eller ett speciellt land kan sådana distinktioner naturligtvis vara av stor betydelse. Å andra sidan har affärslivets växande omfattning och komplexitet tenderat att eliminera 'industriidkarna' i den gamla betydelsen av män som kontrollerade industriföretag och ägde deras kapital. Det är en sällsynthet att företagen har en sådan enkel struktur under 1900-talet. Kontrollen tycks oftare ligga hos personer vars speciella makt härrör från kontrollen av penningkapital som aktieägare ställt till deras förfogande. Skillnaden mellan industrikapital och andra former av kapital tenderar att suddas ut. Lenin använder Bucharins beskrivning: 'sammanväxande av bankkapitalet med industrikapitalet'.¹⁹ Vid mitten av 1900-talet har kanske detta 'sammanväxande' gått så långt att kapitalets ursprungliga källor förlorats ur sikte och att distinktionerna mellan dem blivit onödiga. 'Personalunionerna' mellan styrelserna i banker och industriföretag, inklusive de nationaliserade industrierna, är förvisso ännu mer förgrenade än på Lenins tid. Samtidigt har arbetsfördelningen inom bourgeoisin – vi använder den termen om alla vilkas inkomster direkt härrör från mervärde – blivit alltmera komplicerade. Vad Lenin har att säga om skilsmässan mellan ägandet av kapital och dess användning i produktionen har blivit utgångspunkt för mycket teoretiserande om den samtida ekonomins natur, bland annat tesen att kapitalismen har avskaffats i sådana länder som England och USA. Vi skall inte här diskutera giltigheten av dessa teorier, men det är uppenbart att Lenin inkluderade det fenomen, som de försöker förklara, i sin allmänna beskrivning av monopolkapitalismen och att det var en nödvändig del av den.

IV

Det är signifikativt att Lenin i de tre första kapitlen i en bok med titeln *Imperialismen* ägnar föga uppmärksamhet åt industriländernas utåtriktade expansion, vilket av somliga skribenter betraktats som imperialismens utmärkande drag. Det bör påpekas att Lenin inte försökte beskriva eller definiera imperialismen i allmänhet, han gick tillväga så att han steg för steg analyserade olika sidor av det komplicerade fenomenet. Han börjar med kapitalismens övergång från fri konkurrens till monopol eftersom han primärt förknippar den moderna imperialismen med denna omvandling. Han säger inte att det inte kan förekomma 'imperialism' i en annan eller vidare betydelse i andra samhällssystem.²⁰ För Lenin måste monopolkapitalismen på grund av inre nödvändighet

¹⁹ *Imp.*, s. 41. I noterna till denna upplaga som sammanställdes när Stalin kämpade mot vänster- och högeroppositionen med de hänsynslösaste medel, angrips både Trotskij och Bucharin – som vid den tiden fortfarande kallades 'kamrat'. Bucharins 'Imperialismen och världsekonomin' angreps för att dess syn på imperialismen påminde om Kautskys och Hilferdings, men man glömde att Lenin hade skrivit ett förord till den och att den så sent som 1929 hade kommit ut på engelska. Det finns inte ett ord av kritik i Lenins förord: hade Lenin också gjort sig skyldig till 'kautskyism'?

²⁰ *Imp.*, s. 75, 'Kolonialpolitik och imperialism existerade också före kapitalismens senaste stadium, ja till och med före kapitalismen.' Enligt Churchward, op. cit., visar Lenins anteckningsböcker att han avstod från att försöka formulera en 'allomfattande definition' och nöjde sig med en som framhävde de utmärkande dragen hos den

expandera utåt på ett speciellt sätt. Termen 'imperialism' beskriver därför hela den historiska epok under vilken kapitalismen når detta utvecklingsstadium, och den innefattar dess olika men oskiljaktigt relaterade karakteristika, av vilka jakten efter kolonier bara är ett – som i sig självt varken är mer eller mindre väsentligt än de andra men som kan existera även under andra epoker. Det är mycket viktigt att förstå detta när man skall bedöma Lenins arbete och i synnerhet om man skall förstå hans strävan efter en fullständig och allsidig definition. Eftersom 'imperialismen', som vi har sett, är ett mångfasetterat begrepp är det viktigt att förstå vad Lenin menade med det. Det är därför oriktigt att skilja den ena eller den andra sidan från denna nödvändigtvis interrelaterade helhet och beskriva den ensam som 'imperialism'.

Förbindelsen mellan monopolkapitalismen och världsmarknaden och därmed kolonierna kommer i det kapitel som fått rubriken 'Kapitalexporten'. Lenin skriver: 'För den gamla kapitalismen med den fria konkurrensens fullständiga herravälde var exporten av varor typisk. För den nuvarande kapitalismen, med monopolens herravälde, har exporten av *kapital* blivit typisk.'²¹ Han understryker den ojämna och oregelbundna utvecklingen. Medan sålunda England, som var det första kapitalistiska landet och under lång tid den dominerande exportören på världsmarknaden, förlorade sitt monopol på tillverkade varor förblev det en stor exportör av kapital. Samtidigt hade andra länder blivit kapitalexportörer, framför allt Frankrike och Tyskland. Genom kapitalexporten blir privilegierade marknader tillgängliga i låntagarländerna. 'I stället för konkurrensen på den öppna marknaden träder utnyttjandet av 'förbindelserna' i syfte att sluta fördelaktiga överenskommelser.'²² Industriländerna blir invecklade i en kamp om positioner på världsmarknaden, en kamp om kolonier och inflytelsesfärer som leder till att världen delas mellan de stora kapitalexporterande länderna. Parallellt med detta opererar en del av de stora syndikat som framträder under kapitalismens imperialistiska stadium över nationsgränserna och bildar internationella karteller. I so mliga fall innebär det att världsmarknaden delas upp mellan medlemmar av kartellen, så var exempelvis fallet vid överenskommelsen mellan de tyska och amerikanska elektriska trusterna. Men då konflikter mellan ekonomiska intressen uppkommer söker trusterna stöd hos sina regeringar för att motarbeta utländska konkurrenter. Tvärtemot Kautskys uppfattning att de internationella kartellerna kunde representera en kraft i fredens tjänst hävdar Lenin att de skapades av tillfälliga orsaker och var beroende av en speciell maktbalans som härrörde ur monopolens kamp om marknader. När balansen störs eller när deltagarnas ekonomiska intressen så dikterar ersätter en förnyad kamp längs nationella linjer överenskommelsen att fredligt dela marknaden. En annan förment dämpare av de kapitalistiska motsättningarna visar sig alltså på sin höjd vara en tillfällig rastplats, ett slags allians före förnyade konflikter, medan den underliggande målsättningen hela tiden är jakten efter profiler. Den ekonomiska konflikten mellan de stora syndikaten blir bara begriplig när man ser den i relation till kampen mellan staterna.

Den nuvarande kapitalismens epok visar oss, att vissa relationer mellan kapitalisternas sammanslutningar utbildas *på grundval* av världens ekonomiska uppdelning och att samtidigt och i samband därmed utbildas vissa relationer mellan de politiska sammanslutningarna, mellan staterna, på grundval av världens territoriella uppdelning, kampen om kolonierna, 'kampen om det ekonomiska territoriet'.²³

Historiskt hade kapitalismens uppkomst varit oskiljaktigt förenad med uppkomsten av nationalstater, som var det politiska uttrycket för de olika nationella härskande klasserna. De intressen

moderna imperialismen som är förknippad med monopolkapitalismen.

²¹ *Imp.*, s. 57

²² *Ibid.*, s. 60

²³ *Ibid.*, s. 69

som kom till uttryck i dessa stater var starkare än de övernationella överenskommelserna mellan olika sektioner av de kapitalistiska klasserna.

Världens uppdelning, som bland annat kom till uttryck i kolonialpolitiken under slutet av 1800-talet, skedde genom politiken. Men först sedan den moderna kapitalismens drivkrafter analyserats kan de politiska relationerna mellan staterna förstås och jakten efter kolonier rätt bedömas.

‘Kolonialpolitik och imperialism existerade också före kapitalismens senaste stadium, ja till och med före kapitalismen’, men ‘den kapitalistiska kolonialpolitik, som fördes under kapitalismens *tidigare* stadier, skiljer sig väsentligt från finanskapitalets kolonialpolitik.’²⁴ Den internationella konkurrensen mellan stora monopolföretag gjorde det till en imperativ målsättning att förvärva kolonier; där fanns råvarukällor, investeringsobjekt och marknader. Territorier förvärvades för att hålla borta konkurrenterna och av fruktan för ‘att bli efter i den rasande kampen om de sista styckena av den ännu icke uppdelade världen eller vid nyuppdelningen av de redan uppdelade områdena’.²⁵ Denna kamp med dess ekonomiska rötter intensifierades av ‘den utomekonomiska överbyggnad, som växer fram på finanskapitalets grund, dess politik, dess ideologi stärker strävan efter koloniala erövringar’.²⁶

Även om England under mitten av 1800-talet uppvisade en del av imperialismens utmärkande drag, var det under perioden efter 1870 då monopolen och finanskapitalet utvecklades som kampen om kolonier och intressesfärer började på allvar och stormakternas uppdelning av världen avslutades på relativt kort tid. Denna uppdelning var mycket ojämn. De äldre kapitalistländerna förvärvade oproportionerligt stora delar, medan de som kom med i kapplöpningen på ett senare stadium, t.ex. Tyskland och Japan, fick nöja sig med mindre bitar. De var följaktligen mest intresserade av en omfördelning av bytet, inte minst därför att de hade störst behov av det eftersom de utvecklades så snabbt. Lenin pekar på några av de andra motsägelsefulla dragen i denna utveckling. Så hade exempelvis en del mindre stater kunnat behålla eller förvärva kolonier på grund av stormakternas motstridiga intressen. ‘Halvkoloniala’ och formellt politiskt oberoende länder, ‘som i verkligheten är insnärjda i ett nät av finansiellt och politiskt beroende’ var en produkt av liknande omständigheter.²⁷ Lenin beskrev dem som ‘övergångsformer’, en term som kunde täcka en utveckling mot politisk absorption eller mot en förstärkning av det politiska oberoendet, alltefter maktbalansen i världen.

V

När Lenin sammanfattar imperialismens olika aspekter till en omfattande definition understryker han att den är ‘en utveckling och en direkt fortsättning av kapitalismens grundläggande egenskaper i allmänhet’.²⁸ Den kapitalistiska imperialismen var en ekonomisk konsekvens av att den fria konkurrensen ersattes av monopolen, och ledde till en monopolistisk kontroll över andra territorier från de avancerade kapitalistiska ländernas sida. Lenin nöjer sig inte med en summarisk definition i en enda mening: ‘alltför korta definitioner är ... otillräckliga så snart man ur dem måste härleda ytterst väsentliga drag hos den företeelse, som det gäller att definiera. Man måste därför – utan att glömma, att alla definitioner överhuvudtaget har en villkorlig och relativ betydelse, då en definition aldrig kan omfatta de allsidiga förbindelserna hos en företeelse i full utveckling – ge en sådan definition ... som innefattar dess ... viktigaste kännetecken’. Och så följer den ofta citerade fempunktsdefinitionen av imperialismen:

²⁴ Ibid., s. 75 och not 19 (s. 125).

²⁵ Ibid., s. 77

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., s. 78

²⁸ Ibid., s. 80

- 1) Koncentration av produktion och kapital, vilken uppnått en så hög utvecklingsnivå, att den skapat monopolen, vilka spelar en avgörande roll i det ekonomiska livet;
- 2) Bankkapitalets sammansmältning med industrikapitalet och uppkomsten av en finansoligarki på grundval av detta 'finanskapital';
- 3) Kapitalexporten får, till skillnad från varuexporten, särskilt stor betydelse;
- 4) Internationella monopolistiska sammanslutningar av kapitalister, vilka delar världen mellan sig, bildas;
- 5) Jordens territoriella uppdelning mellan de största kapitalistiska makterna är avslutad.

Lenin tillägger att 'imperialismen kan och måste definieras på ett annat sätt, om man inte blott beaktar de grundläggande rent ekonomiska begreppen... utan också den plats i historien, som detta stadium av kapitalismen intar i förhållande till kapitalismen överhuvudtaget eller relationen mellan imperialismen och de två huvudriktningarna inom arbetarrörelsen'.²⁹ Vad beträffar tidpunkten för den gamla konkurrenskapitalismens övergång till kapitalistisk imperialism 'behöver man väl inte erinra om att alla gränser i naturen och i samhället är villkorliga och föränderliga, att det vore meningslöst att t ex tvista om till vilket år eller årtionde imperialismens "slutgiltiga" befästade hänför sig'.³⁰ Dessa citat visar hur försiktigt och flexibel Lenin närmade sig problemet att definiera imperialismen. Han lät så att säga definitionen vara öppen i båda ändarna så att den kunde addera nya faktorer, kombinera dem i olika proportioner eller släppa en del som tidigare ingick i den. Det är vidare uppenbart att Lenins syn på imperialismen skiljer sig från de definitioner som hans opponenter och kritiker stundom använde explicit eller implicit.

När definitionen är klar använder Lenin den som ett tillhygge mot Kautsky, den främsta representanten för den andra huvudriktningen inom arbetarrörelsen. Den väsentligaste teoretiska skillnaden mellan dem kan sägas bestå i att medan Lenin ansåg att den kapitalistiska utvecklingen oundvikligen åtföljdes av antagonistiska motsättningar, förnekade eller bagatelliserade Kautsky dessa motsättningar. För Kautsky var alltså imperialismen – som han uppfattade som industriländernas annexioner av huvudsakligen agrara områden – en politik, ett fritt val, som de eventuellt kunde överge. Medan Kautsky betraktade imperialismen som en politik som passade industrikapitalet var den för Lenin framför allt förknippad med finanskapitalet, den kunde innebära annektering av industriområden (som i fallet Elsass-Lothringen) och när allt tillgängligt territorium delats upp ledde den till en kamp om hegemonin och en nyuppdelning av världen mellan stormakterna. Kautsky bagatelliserade med andra ord de motsättningar som var mest karakteristiska för kapitalismens senaste utvecklingsfas, han representerade ett steg tillbaka jämfört med Hobson och banade väg för slutsatsen att en icke-monopolistisk, icke-annexionistisk form av kapitalismen var möjlig och att kapitalismen kunde övervinna sina motsättningar. I linje med denna tolkning lade Kautsky fram hypotesen om en utveckling mot ett enda världsmonopol, en så kallad 'ultraimperialism'. Lenin bestred inte denna utveckling, som en rent teoretisk konstruktion. Han skrev på ett annat ställe:

Det råder ingen tvekan om att utvecklingen går i riktning mot en enda världstrust som kommer att uppsluka alla företag och stater utan undantag. Men utvecklingen i den riktningen försiggår under ett sådant tryck, i ett sådant tempo, med sådana motsättningar, konflikter och konvulsioner ... att imperialismen oundvikligen kommer att explodera och kapitalismen övergå i sin motsats innan en enda världstrust bildats, innan de olika ländernas finanskapital har bildat en världsomfattande

²⁹ Ibid., s. 81

³⁰ Ibid., s. 82

‘ultraimperialistisk’ union.³¹

Men ur de praktiska möjligheternas synvinkel betecknade han ‘ultraimperialismen’ som en död abstraktion’ som bara ‘tjänar ett ytterst reaktionärt mål: att avleda uppmärksamheten från de *förhandenvarande* motsättningarnas djup’.³² ‘De väldiga skillnaderna i fråga om ekonomiska och sociala förhållanden, de extrema olikheterna ifråga om de olika ländernas tillväxttakt och den rasande kampen mellan imperialiststaterna’ uteslöt möjligheten av en harmonisk kapitalistisk utveckling och motsade ‘Kautskys dumma fabel om en ”fredlig” ultraimperialism’.³³ Vad Kautsky inte ville se var att motsättningarna ständigt skärptes och att en våldsam urladdning var oundviklig i detta mönster av konflikter och stora utvecklingskillnader.

Historien om den koloniala expansionen och rivaliteten var ett av de främsta uttrycken för detta mönster. Under trycket av de ekonomiska krafterna som, på grund av sin natur, skapade en mycket ojämn utveckling förändrades oavbrutet de konkurrerande kapitalistiska staternas relativa styrka. Allianser mellan dem måste bli instabila vare sig det var fråga om en allians mellan en grupp av stater mot en annan eller en mer allmän överenskommelse. Sådana grupperingar kunde bara bestå så länge de stridande intressena kunde bringas till något slags harmoni, eftersom de var resultatet av en balans som mycket lätt kunde rubbas av olikheterna i de deltagande ländernas ekonomiska utveckling. Allianserna banade alltså väg för framtida konflikter. Lenin tänkte utan tvivel på Clausewitz aforism att kriget är en fortsättning av politiken med andra medel när han frågade: ‘Man frågar sig om det *på kapitalismens grundval* kan finnas något annat medel än krig för att upphäva disproportionen mellan produktivkrafternas utveckling och kapitalackumuleringen å ena sidan och fördelningen av kolonier och ”inflytelsesfärer” för finanskapitalet å andra sidan.’³⁴

I sin jakt efter råvaror, marknader och investeringsobjekt lade de framskridna kapitalistiska länderna u-länderna under sitt herravälde: förtryck och kränkningar av det nationella oberoendet i dessa länder blev den självklara följden. Men samtidigt ‘förser – som Hilferding påpekat – kapitalismen gradvis de besegrade med medel och resurser för deras frigörelse’.³⁵ Detta betydde att den globala imperialismen var långtifrån stabil, den var förknippad med en viss historisk epok som ledde till socialistiska revolutioner i de framskridna länderna och till nationella frihetsrörelser i de beroende länderna. Det var naturligtvis till dessa rörelser Lenins teoretiska arbeten vände sig.³⁶ Det var med tanke på dessa rörelsers möjligheter att krossa imperialismen som Lenin så energiskt angrep vad han kallade ‘den småborgerliga demokratiska oppositionen mot imperialismen’ som var oroad av dess reaktionära drag men som nöjde sig med ‘fromma förhoppningar’ om en reformerad, frihandelsvänlig, konkurrenskapitalism som inte skulle behöva en imperialistisk politik.

Även om det är fel att betrakta Lenins teori om imperialismen som ett maskerat försök att förklara varför kapitalismen, tvärtemot Marx förutsägelser, inte hade kollapsat, representerade faktiskt imperialismen en förlängning av dess liv. Men denna förlängning åtföljdes av en

³¹ I förordet till Bucharin, op. cit., se not 19 ovan.

³² *Imp.*, s. 86. Lenin hävdar att Kautskys synpunkter bara ger ‘imperialismens apologeter vatten på deras kvarn, att finanskapitalets herravälde *försvagar* olikmässigheterna och motsättningarna inom världshushållningen, fast det i verkligheten *förstärker* dem’.

³³ *Ibid.*, s. 87

³⁴ *Ibid.*, s. 89

³⁵ *Ibid.*, s. 10

³⁶ Se exempelvis ‘Tesar i den nationella och den koloniala frågan’ som Lenin lade fram vid och som antogs av Kommunistiska internationalens andra kongress 1920. Degras, J., *The Communist International: 1919-1943. Documents*, bd I (London 1956), s. 138 f.

skärpning av de grundläggande motsättningar som Marx hade pekat på, plus några nya. För Lenin var imperialismen en ‘parasitisk eller sönderfallande kapitalism’. Den hade inte längre den kraft den ägt i sin ungdom och spelade framför allt inte den progressiva roll som den hade gjort då. Å andra sidan menade han inte att en kontinuerlig nedgång som kunde iakttas och mätas på alla områden hade börjat. Hans egen medvetenhet om alla samhällsformers motsägelsefulla och ojämna utveckling uteslöt ett sådant misstag. Han underströk tvärtom att tendensen till sönderfall inte uteslöt tillväxt. ‘Nej, enskilda industrigrenar, enskilda skikt av bourgeoisin, enskilda länder ådagalägger under imperialismens epok med större eller mindre styrka än den ena, än den andra av dessa tendenser. I stort sett utvecklas kapitalismen ojämförligt mycket snabbare än förut, men denna utveckling blir inte endast i allmänhet allt mer olikmässig, utan olikmässigheten yttrar sig bl a även i de mest kapitalstarka ländernas förruttnelse (Storbritannien).’³⁷ Under gynnsamma förhållanden kunde man därför vänta sig att perioder av expansion och välstånd skulle förekomma, även om det råder föga tvivel om att Lenins optimistiska tro på socialismens seger inom en nära framtid, en optimism som naturligtvis intensifierades efter 1917, fick honom att underskatta kapitalismens livslängd. Eftersom kapitalismen överlevde i en stor del av världen under de följande decennierna fortsatte den också att utvecklas och denna utveckling åtföljdes av den ryckighet, de kriser och de motsättningar som Lenin skulle ha räknat med.

Lenins betonande av ojämnheten och ryckigheten i utvecklingen och därmed följande motsättningar i kapitalismens världsomspännande system var ett viktigt bidrag till den marxistiska teorin. Denna ojämna utveckling förklarade de kapitalistiska stormakternas växlande relativa betydelse, den intensiva rivaliteten mellan dem och motsättningarna inom dem. Det klassiska fallet var spänningarna mellan England och Tyskland. I England som länge hade företett vissa imperialistiska kännetecken utvecklades andra (t.ex. monopol och finanskapital) anmärkningsvärt långsamt. I Tyskland å andra sidan som inte skaffat sig kolonier som motsvarade dess industriella makt utvecklades monopolen och finanskapitalet i ett hektiskt tempo, och tillväxten skedde mycket snabbare än i England. Följden blev den engelsk-tyska konkurrens om marknader och hegemoni som bidrog till första världskriget.

VI

Det råder inget tvivel om att Lenin betraktade imperialismen som det främsta stödet till de reformistiska strömningarna inom den europeiska arbetarrörelsen, som 1914 i stort sett hade ställt sig bakom sina respektive regeringar. De monopolistiskt höga profiter som kapitalisterna tar in i många industribranscher i de imperialistiska länderna, ger ‘ekonomisk möjlighet att korrumpera [muta] vissa skikt av arbetare, tidvis t o m en rätt betydande minoritet, och dra dem över på bourgeoisins sida inom ifrågavarande industrigren eller ifrågavarande nation mot alla de övriga’.³⁸ Med ‘muta’ menade Lenin högre löner, sociala välfärdsåtgärder o.s.v. Ett enskilt monopol kunde göra det därför att det kammade hem större profiter än det skulle ha gjort under fria konkurrensförhållanden. Ett land med en privilegierad ställning på världsmarknaden kunde hålla löner och levnadsstandard på en högre nivå än som annars hade varit fallet. Men imperialismen hade inte bara ekonomiska effekter. Arbetarklassen utsattes också för de ideologiska inflytanden som följde med imperialismen – nationalism, rasism, politisk reaktion – och som förmedlades till arbetarrörelsen av de reformistiska ledarna – och som ‘med rätta erhållit benämningen ”socialimperialister”’.³⁹

³⁷ *Imp.*, Ss. 112-113

³⁸ *Ibid.*, s. 113

³⁹ *Ibid.*, s. 99, d.v.s. ‘socialister i ord, imperialister i handling’.

Marxisterna har i allmänhet varit ense med Lenin om att 'arbetararistokratin' i de imperialistiska länderna kunde tacka imperialismen för sin privilegierade ställning. Även om det finns klara empiriska belegg för att det är berättigat att använda denna term om de bättre ställda skikten av lönarbetarna, är det knappast möjligt att empiriskt belägga dess samband med imperialismen. Även om Hobsbawm utan svårigheter kan visa att en arbetararistokrati existerade på 1800-talet och att den utövade ett stort inflytande på den engelska arbetarrörelsen har han egendomligt litet att säga om dess betydelse för kapitalismens utveckling.⁴⁰ Han visar att den relativt höga lönenivån och de regelbundna lönerna var ett av de utmärkande dragen för detta arbetarskikt och att alla yrkesarbetare inte tillhörde det. Men han påvisar inget samband mellan de kriterier han väljer och den kapitalistiska utvecklingen under den period han studerar. Om den egentliga imperialistiska epoken har han föga annat att säga än att sammansättningen av arbetararistokratin förändras då vissa sektioner får det sämre och nya privilegierade grupper uppkommer. En av de viktigaste frågorna lämnas öppen när han frågar: 'I vilken utsträckning får alla arbetare – eller en majoritet av dem – någon ekonomisk nytta av sitt lands imperialistiska ställning?'⁴¹

Ett svar på den frågan, om något kan ges, ligger utanför detta arbetes ram.⁴² För det första måste man komma överens om vad som menas med 'imperialistisk ställning': ett givet lands innehav av kolonier garanterar inte överprofiter åt dess kapitalister. Det är landets relationer till världsekonomin som är avgörande för dess inkomster och hur de fördelas. I allmänhet har de länder, som företer någon eller samtliga av de imperialistiska kännetecknen i Lenins definition, de högsta per capitainkomsterna. De länder som har 'koloniala' relationer till världsekonomin har låga per capitainkomster. Den större kapitalvolym som står till den härskande klassens förfogande i industriländerna gör det möjligt för arbetarklassen att genom löneförhandlingar och politisk kamp skaffa sig en levnadsstandard som är avsevärt högre än i u-länderna. Det kan naturligtvis hävdas att det i dessa olikheter i fråga om inkomsterna ingår många faktorer som inte enbart betingas av ländernas imperialistiska eller koloniala status, men det är svårt att undvika slutsatsen att imperialismen inte bara framkallar privilegierade skikt i i-länderna utan också inkomstskillnaderna mellan dem och u-länderna.⁴³ De verkliga svårigheterna beror på att det är omöjligt att abstrahera de bägge variablerna – imperialism och levnadsstandard – från hela komplexet av samverkande krafter i den verkliga världen. Om man säger att arbetarnas gynnsammare ställning i i-länderna beror på imperialismen skulle man kunna dra slutsatsen att de har all anledning att bevara den. I själva verket finns det ingen anledning för arbetarklassen att bevara imperialismen. Den har påtvingat dem bördor i form av förhärjande krig och ekonomiska kriser. Den står i vägen för ett rationellt utnyttjande av de produktivkrafter som den moderna vetenskapen och tekniken frigör. Om vi å andra sidan ansluter oss till Lenins uppfattning att imperialismen var den nödvändiga utvecklingen av den kapitalism som Marx analyserade kan vi inte hävda att arbetarklassen i

⁴⁰ Hobsbawm, E. J., 'The Labour Aristocracy in 19th Century- Britain' i *Democracy and the Labour Movement* (London 1954), ss. 201-239. Se också Dobb, M. H., *Political Economy and Capitalism* (London 1937), s. 233, not 1.

⁴¹ Hobsbawm, op. cit., s. 234.

⁴² Cliff, T., anser att det inte finns någon arbetararistokrati och hävdar att imperialismen 'genom att höja den allmänna levnadsstandarden ... minskar skillnaderna mellan olika sektioner av arbetarklassen'. Han hävdar därför i motsats till Lenin att reformismen har sin grundval i hela arbetarklassen och inte i dess privilegierade sektioner. Se 'The Economic Roots of Reformism' i *The New Internationalist*, årg. XXIV, nr t, vintern 1958.

⁴³ Se kap. XIII i *Traité d'Economie Marxiste* av Mandel, E. (Paris 1962, engelsk översättning: *Marxist Economic Theory*): 'Produktiviteten är framför allt en funktion av den utrustning som arbetaren förfogar över, av hans tekniska kvalifikationer och allmänna utbildning och av hans fysiska prestationsförmåga. Kolonialismen leder till en låg nivå hos dessa tre grundläggande produktivfaktorer. Man kan med mycket större fog hävda att *den låga produktivtetsnivån inte är orsaken till utan följderna av den låga lönenivån och den allmänna underutvecklingen* som kännetecknar de koloniala och halvkoloniala ekonomierna', ss. 91-92. Analysen av den marxistiska teorin om imperialismen står på en elementär nivå i detta arbete, trots vissa försök att ge faktiska belegg för den.

industriländerna kunde ha säkrat de begränsade landvinningar den har gjort inom kapitalismen utan imperialismen. Bara om man ansluter sig till Schumpeters syn på imperialismen kan man tänka sig en icke-imperialistisk kapitalism utan de nackdelar som är förknippade med den historiska kapitalismen.

Den enda empiriska grundvalen för en sådan teori är de fall där kolonierna har medfört större skattebördor på arbetarklassen och andra klasser utan att ge dem några ekonomiska fördelar. Men innehavet av kolonier är bara en och inte alltid en nödvändig sida av imperialismen. Förlusten av kolonierna efter andra världskriget har, såvitt man kan se, inte inneburit några nackdelar för arbetarklassen i moderländerna, men detta vederlägger i och för sig inte Lenins teori. På liknande sätt har ett antal industriländer haft hög levnadsstandard utan att ha deltagit i kampen om kolonierna. Även om sådana länder som Sverige och Schweiz inte har haft några kolonier eller spelat någon maktpolitisk roll i den moderna världen, är deras öden oskiljaktigt förenade med världsimperialismen: deras kapitalister investerar utomlands, och det är världsmarknadens allmänna expansion – som är en produkt av imperialismen – som har möjliggjort deras egen inre utveckling. Man kan därför inte dra slutsatsen att England, precis som Sverige, skulle ha kunnat blomstra utan kolonier och politisk styrka, eller att England utan ekonomiska förluster skulle kunna bli ett nytt Sverige eftersom det har byggt upp världsomspännande ekonomiska intressen och förbindelser.

Intressant nog har sådana länder som Sverige, som på sätt och vis kan glädja sig åt imperialismens fördelar utan att tyngas av dess bördor, frambringat en reformistisk arbetarrörelse av det slag som Lenin skrev på imperialismens konto. Huvudskillnaden är att den inte har utsatts för alla de ideologiska inflytanden som genomsyrade arbetarrörelsen i de länder som ägde kolonier. Å andra sidan har den stora byråkratiska apparat som byggts upp av arbetarrörelsen bidragit till bildandet av en arbetararistokrati.

Det finns ingen anledning att i dag bokstavligt acceptera vad Lenin skrev om arbetararistokratiens förhållande till arbetarklassen som helhet. Detta är ett klart fall där bara empiriska undersökningar kan fastställa om eller i vilken mening det fortfarande finns en arbetararistokrati och vilken roll den spelar i klassen som helhet. Sådana undersökningar kan knappast slutgiltigt fastställa sambandet mellan arbetarklassens levnadsstandard och imperialismen, det är teorins uppgift.

Föreställningen att arbetarklassen utgjorde en homogen samhällsklass eller att den spontant skulle bli medveten om sin historiska roll var främmande för Lenin. På denna punkt följde han naturligtvis den klassiska marxismen som via Engels förmedlats till den tyska socialdemokratin. Ironiskt nog, i ljuset av den senare utvecklingen, åberopade han sig på Kautsky när han tio år tidigare i sitt huvudarbete om politisk organisation och taktik, 'Vad bör göras?' hävdade att den socialistiska medvetenheten måste bibringas arbetarklassen utifrån.⁴⁴ Sedan 'ortodoxa' marxister som Kautsky deserterat till den reformistiska sidan under kriget var det inte förvånande att arbetarna slöt upp bakom sina 'egna' regeringar i den ömsesidiga slakten. En oförsonlig kamp mot dem som Lenin kallade opportunisterna och socialchauvinisterna var, som han såg det, förutsättningen för en omskolning av arbetarna och uppbyggandet av en ny ledning. *Imperialismen* är ett vapen i den kampen.

⁴⁴ *Selected Works*, bd I, ss. 61-62. Lenins slutsats: 'Eftersom det inte kan bli tal om en självständig ideologi, som utarbetas av arbetarmassorna själva under loppet av deras rörelse⁴⁴, står frågan *endast så*: borgerlig eller socialistisk ideologi ... Det talas om spontanitet. Men arbetarrörelsens *spontana* utveckling leder just till att den underordnas den borgerliga ideologin ...', s. 62. [svenska: [Vad bör göras?](#)]

VII

Även om Lenin hämtade en del data och idéer – t.ex. imperialismens ‘parasitära’ karaktär – från Hobson är skillnaden stor mellan deras analyser och ståndpunkter. Som vi har sett var Hobson anhängare av en rättfram och enkel underkonsumtionsteori. Enligt honom berodde imperialismen på den ojämna fördelningen av välståndet i det kapitalistiska samhället, vilket begränsade hemmamarknaden och därigenom tvingade fram en klappjakt efter utländska marknader, vilket i sin tur ledde till annektering och politisk kontroll av kolonier. Men med en riktig inrikespolitik skulle överskottsproduktionen kunna konsumeras utan något behov av artificiellt skapade yttre marknader. Vad han förespråkade var en icke-imperialistisk kapitalism baserad på arbetarklassens ökade konsumtion. Denna centrala idé avvisades bestämt av Lenin även om han inte anförde några explicita skäl. Anledningen därtill var väl att han betraktade de marxistiska ekonomernas grundläggande teser som självklara och inte ansåg det nödvändigt att gå igenom dem igen i samband med imperialismens problem. Han nämner heller aldrig Rosa Luxemburg och tar inte upp problemet med mervärdets realiserande som hon betraktade som imperialismens ekonomiska drivkraft. Å andra sidan följer han Hilferding och relaterar i mycket större utsträckning än Hobson imperialismen till monopolens tillväxt – som Rosa Luxemburg hade ignorerat.

I början av kapitlet ‘Kapitalexporten’ skriver Lenin:

Ett väldigt ”kapitalöverflöd” uppstod i de avancerade länderna.

Om kapitalismen kunde utveckla lantbruket, som nu överallt släpar skrämmande långt efter industrin, om den kunde höja levnadsnivån för befolkningens massor, vilka trots det kolossala tekniska framåtskridandet ännu överallt för en eländig tillvaro på svältgränsen, så skulle det naturligtvis inte ens kunna bli tal om något kapitalöverflöd. Detta ”argument” anförs oupphörligt av de småborgerliga kritikerna av kapitalismen. Men i så fall vore kapitalismen inte kapitalism, ty både denna ojämnhets i utvecklingen och detta att massans levnadsnivå hålls vid svältgränsen, utgör väsentliga och oundvikliga villkor och förutsättningar för detta produktionsätt. Så länge kapitalismen förblir kapitalism, används kapitalöverflödet inte för att höja massans levnadsnivå i ett givet land, ty detta skulle innebära minskning av kapitalisternas profit, utan i stället för att höja profiten genom kapitalexport till utlandet, till efterblivna länder.⁴⁵

Detta avsnitt har ofta citerats, men de problem som är förknippade med det har ofta förbisetts. Speciellt med tanke på den utveckling som ägt rum sedan Lenins tid i de avancerade kapitalistiska länderna (och det är dessa länder som har ett ‘kapitalöverskott’) är det uppenbarligen inte längre riktigt att tala om ‘utarmade massor som lever på svältgränsen’. Det är därför inte överraskande att den moderne ‘revisionisten’ John Strachey slungat fram utmaningen att ‘det råder inte minsta tvivel om att Lenin ansåg att det var lönarbetarnas och böndernas oundvikligen sjunkande levnadsstandard i de högt utvecklade kapitalistiska länderna som gjorde att hela den imperialistiska processen blev oundviklig’.⁴⁶ Vad Strachey förutsätter men inte bevisar är att massornas höjande över svältgränsen – ett jämförelsevis sent fenomen – har åstadkommit genom att ‘kapitalöverskottet’ utnyttjats för detta ändamål och inte för kapitalexport och rustningar, och att detta har skett på profiternas bekostnad. Det är mycket riktigare att betrakta arbetarnas stigande realinkomster väsentligen som ett resultat av det förhållandet att den utvidgade reproduktion, som möjliggjorts genom att nya möjligheter öppnats för utvinning och realiserande av mervärde, har skapat gynnsamma villkor för försäljning av arbetskraft. Lenin erkände detta i andra skrifter, och både han och Marx räknade med att arbetarna genom fackföreningar och andra medel skulle försvara existerande landvinningar och utöva tryck för att förbättra sina löner och

⁴⁵ *Imp.* ss. 57-58

⁴⁶ Strachey, J., *The End of Empire* (London 1959), s. 110.

villkor inom lönesystemets ram. Därmed har vi kommit långt bort från Stracheys påstående. 'Kapitalöverskottet' har fortsatt att söka sig till u-länderna och har funnit nya investeringsobjekt i den expanderande rustningsindustrin. Levnadsstandarden har höjts men kapitalismens ökade produktionsförmåga har accentuerat realisationsproblemet. Lenins huvudtes har inte vederlagts. Lenin hävdade inte att arbetarnas levnadsstandard oundvikligen skulle sjunka eller att imperialismen stod och föll med 'utarmningen'. Kapitalismen har inte förändrats därför att Lenin hade fel beträffande levnadsstandarden. Vi kan nu säga att det trots den höjda levnadsstandarden i i-länderna fortfarande finns ett 'kapitalöverskott' och att samma grundläggande motsättningar kvarstår även om de förts upp på en annan nivå. Det är fortfarande otänkbart att detta 'kapitalöverskott' skulle användas för konstruktiva eller produktiva ändamål betingade av sociala behov eftersom det fortfarande är privatägt och söker sig till de lönsammaste och säkraste investeringarna. Så länge sådana investeringar finns tillhands fortsätter expansionen och situationen för arbetskraften är gynnsam, i motsatt fall blir följden stagnation eller depression som i början av 1930-talet.⁴⁷

Detta är naturligtvis inte något fullständigt svar. För det första skulle det behövas en mycket fullständigare genomgång av det empiriska materialet än vi kan göra här. Det är sannolikt att en sådan genomgång skulle visa att Lenins analys måste modifieras och utökas på vissa punkter, vilket inte är så underligt eftersom den utfördes 1916! Det viktiga är i vad mån den var giltig på hans tid och i vilken utsträckning den har motstått tidens tand. Med andra ord, är den bara ett historiskt dokument eller har den fortfarande något att säga som kan tillämpas på den aktuella utvecklingen? För det andra skulle Lenin ha varit den siste som hävdade att hans analys var fullständig och slutgiltig. Många av hans lärjungar har föga hedrat honom när de nöjt sig med att okritiskt upprepa hans idéer, när de förvandlat dem till dogmer och utgått från att han sagt sista ordet, att ingenting fanns att tillägga och att andra marxisters insatser kunde ignoreras. Man förringar ingalunda Lenins insats om man hävdar att den var ofullständig även för sin tid. Han förbigår imperialismens samband med den sjunkande profitkvoten och med realisationsproblemet som för Rosa Luxemburg blev något av en fix idé. Lenin hänvisar inte alls till Marx reproduktionsdiagram eller till den utvidgade reproduktionens problem, som han hade behandlat mycket tidigare i sin polemik med narodnikerna. Han avvisar uppenbarligen Hobsons underkonsumtions-teori, men hans underlåtenhet att utveckla ett alternativ i detta arbete måste betraktas som en svaghet.

Vissa marxisters fortsatta intresse för Rosa Luxemburgs idéer har berott på att hon – trots alla sina fel och brister – försökte tackla verkliga problem som Lenin inte tog upp och som hans 'ortodoxa' lärjungar kanske inte velat behandla därefter att de därigenom kunde komma i den situationen att de kritiserade Lenin själv. Ännu fundamentalare är att det 'ortodoxa' marxistiska

⁴⁷ Med tanke på familjetycket mellan Stracheys idéer och de idéer som framfördes av revisionisterna för femtio år sedan kan det kanske vara på sin plats att återge ett svar som Bucharin gav dem på den tiden. Han skrev: 'Vi vet att kapitalismen innebär att kapitalisterna tillägnar sig mervärdet. Hela det nya värdet n delas i två delar, $n = v + m$, (d.v.s. variabelt kapital, eller löner, samt mervärde). Den kvantitativa sidan av denna fördelning beror på det inbördes förhållandet mellan de sociala krafterna. I och med att arbetarklassens motstånd växer kan man mycket väl tänka sig att v ökar på bekostnad av m och att n fördelas på ett sätt som är gynnsammare för arbetarna. Men eftersom den gradvisa ökningen av proletariatets andel betingas av förhållandet mellan de sociala krafterna och eftersom det inte finns någon gräns för ökningen förvandlar arbetarklassen kapitalisterna till rena anställda eller i värsta fall till fattighjon. Denna idylliska bild är uppenbarligen en reformistisk utopi.' Med andra ord, möjligheterna för den relativa tillväxten av v är strängt begränsade under kapitalismen – vilket bekräftas av stabiliteten i lönernas andel av nationalinkomsten. Å andra sidan kan naturligtvis v växa om hela systemet expanderar, varvid alla komponenterna tillväxer proportionellt. Detta tycks vara den mest övertygande förklaringen av reallöneökningen och arbetarklassens höjda levnadsstandard under de senaste två decennierna.

tänkandet petrifierades under Stalintiden. Medan det tidigare hade förekommit en hel del kontroversiell diskussion om imperialismen blev Lenin nu, för säkerhets skull, den enda auktoriteten. Hilferding diskuterades knappast och andra 'revisionister' som Bauer, Renner och de övriga tyskspråkiga marxisterna i Andra internationalen sopades under mattan. Som vi har sett uppmuntrades knappast studiet av Rosa Luxemburg. Och det öde som drabbade Zinovjev och Bucharin – som bägge skrev böcker och artiklar om imperialismen och besläktade ämnen i samarbete eller nära kontakt med Lenin – gjorde att deras – felaktiga eller riktiga – idéer inte diskuterades. Samma öde drabbade de oberoende marxisterna. För den härskande ortodoxin var det bara Lenins teoretiska skrifter som var respektabla, och de fungerade därför som en del av den ideologiska överbyggnaden i Sovjet.

Trots det och trots bristen på fullständighet – som Lenin själv erkände – kommer *Imperialismen* mycket nära en tillfredsställande behandling av ämnet. Men man måste känna till Lenins målsättning och de gränser han själv utstakade

och komma ihåg att hans medvetenhet om imperialismens oändliga komplexitet och motsägelsefulla natur hindrade honom från att söka efter en enkel och alltomfattande formel. Hans arbete är inte ett avrundat helt, det liknar mer ett genialt utkast. Hans övergång till den praktiska politiken hindrade honom från att fortsätta det. Och hans efterföljares insatser lämnar, som vi skall se, en hel del övrigt att önska.

6. Schumpeter: kapitalism kontra imperialism

Trots en fundamental skillnad i fråga om diagnosen finns det vissa intressanta affiniteter mellan Schumpeters studie *Imperialisms sociologi* och Lenins arbete.¹ Trots att Schumpeter uppenbarligen inte kände till Lenins arbete försökte han förklara samma fenomen och trots att han tog avstånd från austromarxisterna som Lenin hade hämtat en del från är det uppenbart att han hade tagit intryck av en del fakta som de hade lagt fram. Dessutom var han, som vi skall se, beredd att finna ett visst värde i den historiska materialismen. Den djupgående skiljaktigheten i fråga om diagnosen och därmed i fråga om definitionen beror på att Schumpeter ansluter sig till en ekonomisk analys som accepterade och godkände den kapitalistiska ordningen. Man kan säga att hans studie härrör ur ett behov att på ett övertygande sätt förklara hur krig kan äga rum mellan kapitalistiska stater, vilket på det rent ekonomiska planet är obegripligt.

Det är därför inte förvånande att Schumpeter fann sin fundamentala förklaring inte på det ekonomiska planet utan i de psykologiska krafter som förmedlades via politiken och som snedvred och förvanskade kapitalismens fredliga tendenser. Följaktligen betonar han också kontinuiteten mellan historiska epoker med helt olika ekonomiska system, och hans definition av imperialismen blir därför mycket vid. Resultatet är en briljant historisk översikt i breda suggestiva svep – som oundvikligen har utsatts för kritik från många håll och som bara övertygar om man accepterar hans premisser. Men Schumpeter var en av de tongivande ekonomerna i vår tid, och hans senare forskningar har bidragit till att upprätthålla intresset för hans arbete om imperialismen, som översatts till engelska 1951. Den amerikanske historikern W. L. Langer beskrev det som 'något av det mest originella och stimulerande som har skrivits om imperialismen', och tillade: 'Det har utövat stort inflytande på andra forskare även om slutsatserna inte har accepterats allmänt.'²

En teori om 'imperialismen' som frikände det kapitalistiska ekonomiska systemet från all skuld var uppenbarligen synnerligen attraktiv för dem som förkastade militarismen, nationalismen och våldet under det tjugonde århundradet samtidigt som de behöll sin kolartro på den privata egendomens och företagsamhetens inneboende värden. Det är därför inte förvånande att idéer som överensstämmer med Schumpeters är tongivande bland akademiska historiker, ekonomer och sociologer. De utgör det mest sammanhängande alternativet till den marxist-leninistiska tolkningen. En ingående analys av Schumpeters studie är därför berättigad.

I

Schumpeter bedömer de fenomen som han förknippar med imperialismen ur kapitalistisk synvinkel, men den kapitalism han ansluter sig till hör inte hemma i den verkliga världen, den är en ekonomisk modell, en 'idealtyp' i Webers mening. Den analytiska ekonomi som utarbetades av Wienskolan under andra hälften av 1800-talet var delvis en medveten reaktion på marxismen. I den fria marknadsekonomin tenderar krafternas fria spel att skapa en optimal situation i vilken nyttigheter maximeras och den ändamålsenligaste resursfördelningen uppnås. Full jämvikt uppnåddes inte så länge dynamiska krafter presumerades inom detta system, men dessa krafter och framför allt strävandet efter profit framkallade positiva sociala resultat – lägre kostnader och högre inkomster. Studiet av modellens teoretiska funktion under förhållanden av perfekt konkurrens, från vilka våld, svindlerier och statliga ingripanden var uteslutna hade en mäktig effekt på de troende. Den förespeglade möjligheten – ungefär som den tidigare klassiska

¹ *The Sociology of Imperialisms* kom ut första gången 1919. Eng. övers. av Heinz Norden i 'Imperialism and Social Classes', Joseph A. Schumpeter, utg., och förord av, Paul M. Sweezy (Oxford 1951).

² Langer, W. L., *The Diplomacy of Imperialism* (New York 1951), s. 98.

nationalekonomin hade gjort – av en intresseharmoni och en balanserad ekonomisk tillväxt. Den lade stor vikt vid företagarens roll som den aktiva faktorn i ekonomin och godtog nödvändigheten av adekvata olikheter i fråga om egendom och inkomster, eftersom de utgjorde systemets drivkraft. I sina praktiska konsekvenser är denna typ av ekonomiska teorier – som trots alla modifieringar av detaljerna fortfarande är den gängse – därför positiv till status quo, som den teoretiskt försvarar och rättfärdigar.

Det behöver inte påpekas att den tumultuariska händelseutvecklingen i slutet av 1800-talet och under 1900-talet i viktiga avseenden stod i strid med denna rosiga bild. Om faktiska historiska situationer visade att det existerade drivkrafter och inflytanden som modellkapitalismen inte redovisade kunde de ignoreras eller bortförklaras. Det var Schumpeters stora förtjänst att han utan att överge sin tro på 'modellen' såg sig om efter en fullständigare, sociologisk förklaring till kontrasten mellan idealet och verkligheten. Han fann den främst i det förhållandet att, som han såg det, människorna från urminnes tid och fram till det tjugonde århundradet har styrts av irrationella och instinktiva drifter som har gått stick i stäv med det rationella strävandet efter materiella intressen som modellen förutsätter. Vad han kallade 'imperialism' har varit en av de viktigaste av dessa drivkrafter, som inom den politiska sfären kommit till uttryck i staternas politik (d.v.s. en faktor utanför den rena teorins ekonomiska ordning). Detta utgör grundvalen för hans definition: 'imperialismen är en stats ändamålslösa tendens till obegränsad våldsexpansion'.³ Den prisstyrda, marknadsorienterade abstrakta kapitalism som han har i tankarna – och senare inför i argumenteringen – är rationell till sin kärna, men den är en sen företeelse i den mänskliga erfarenheten som, för närvarande, domineras av minnen från århundraden präglade av mer eller mindre meningslös aggressivitet. Det är dessa minnen som sanktionerar statens utåtriktade aggressioner och som leder in den på den obegränsade erövringens vägar när omständigheterna är lämpliga. Sådana aggressioner och erövringar kan tjäna vissa konkreta materiella intressen, populasen kan tro att sådana intressen existerar och illusioner om dem kan skapas, men till sitt ursprung är imperialismen inte ett uttryck för konkreta (d.v.s. materiella) intressen. Vad Schumpeter här utgick ifrån är naturligtvis en viss syn på 'den mänskliga naturen' som hämtat uppslag från darwinismen och kanske också från de österrikiska psykoanalytiska skolorna. Vi ska inte gå in på dessa aspekter av frågan, men det kan kanske noteras att Schumpeters egna psykologiska förenklingar betingades av de nyklassiska ekonomernas lika grunda psykologiska hypoteser.

Schumpeter är hela tiden medveten om den historiska materialismens utmaning på dessa områden. Och han förnekar inte att den har ett visst värde som analysinstrument. Han använder den i någon mån för att visa hur de krafter som han kallar 'imperialism' uppkom och tog överhanden i vissa historiska situationer och hur de modifierades. Men han anser att den rörelseenergi som de förvärvat räckte till för att åsidosätta intressen som emanerade från rådande produktionsförhållanden och klassintressen under ett senare skede. Men som vi skall se förbiser han inte de senare inflytandena på imperialismen och införlivar fyndigt i sin allmänna teori vad han betraktade som giltigt i den nymarxistiska teorin (d.v.s. Hilferdings och Bauers), som han ansåg vara 'det ojämförligt seriösaste bidraget till en lösning av vårt problem'.⁴

II

Schumpeter strävar efter en teori om imperialismen som i likhet med den nyklassiska ekonomins principer skall vara giltig för alla historiska epoker. Han strövar därför över vida fält för att kunna

³ Schumpeter, op. cit., s. 7

⁴ Ibid., s. 8

demonstrera den kontinuitet som hans teori kräver.

Låt oss först följa hans utflykt till den engelska historien. England var det land där kapitalismens krafter (i Schumpeters mening) hade haft det längsta och största tillfället att utveckla sig och fullständigt genomsyra det sociala och ekonomiska livet. Enligt Schumpeter är 'imperialismen' i denna jordmån, inte en organisk utveckling utan ett inslag i den inhemska politiken. Enligt honom var det konservativa partiets stora problem under första hälften av 1800-talet att finna en politik som gjorde det möjligt för partiet att anpassa sig till de förändrade ekonomiska och sociala förhållandena. Canning först och sedan Peel insåg detta och handlade därefter. Peels fridhandelsvänliga reformpolitik betraktar han som den största insatsen av det slaget i engelsk inrikespolitik. När det konservativa partiet splittrades efter spannmålstullarnas upphävande 1846, fortsatte Disraeli och hans anhängare att leta efter en politik och tog upp sociala reformer och parlamentsreformer på sitt program, men det hjälpte föga. Disraeli som en gång hade skrivit att 'dessa erbarmliga kolonier kommer att bli självständiga om några år och är en kvarnsten runt vår hals', anslog sedan imperialistiska tongångar för att förbättra partiets ställning. Även om vissa ekonomiska intressen hade något att vinna på kolonier och protektionism vädjade man framför allt till nationalistiska känslor. Schumpeter skriver: 'Alla andra appeller är rotade i intressen som måste fattas av förståndet. Enbart denna väcker de mörka krafterna i det undermedvetna och sätter i gång instinkter som härrör från livsvanor i det dunkla förflutna.'⁵ De imperialistiska slagorden vädjade till primitiva känslor och vaga trosföreställningar – naiv egoism, hämmad aggressivitet, nationell självhävdelse – som tenderade att stödja kolonialpolitiken. Utan denna artificiella politiskt inspirerade utveckling skulle imperialismen ha dött ut i 1800-talets England, eftersom 'kolonier under frihandelsförhållanden bara i undantagsfall blir föremål för exploatering i en annan mening än den i vilken oberoende länder kan exploateras'.⁶ Men detta är på sin höjd riktigt om frihandeln är global. Det är exempelvis signifikativt att bara ett fåtal ansåg att England skulle lämna Indien när manchesterliberalismen stod på sin höjdpunkt under den tredje fjärdedelen av 1800-talet. De engelsk-ryska förbindelserna, inklusive Krimkriget, påverkades på ett djupgående sätt av engelsmännens önskan att behålla det indiska kejsardömet.

Enligt Schumpeter förde Disraeli inte en imperialistisk politik trots att han använde de imperialistiska slagorden – väljarna fängslades av slagorden men de skulle inte ha sanktionerat de offer som en imperialistisk politik skulle ha fört med sig. Han måste ta till mycket krystade tolkningar för att förklara den senare utvecklingen. Han betraktar exempelvis Joseph Chamberlains misslyckade kampanj för en tariff-reform som ett belägg för sin ståndpunkt. Man kan i stället hävda att Englands ställning i världen och dess imperium nödvändiggjorde frihandeln och att denna inte var ett substitut för imperialism. Det förhållandet att många, post festum, beklagade boerkriget tas som 'ett bevis för att det bara var en tillfällig avvikelse från den allmänna trenden'.⁷ Den allmänna trenden var alltså den anti-imperialistiska opinionens dominans.

Man bör hålla i minnet att Schumpeter använder termen 'imperialism' i en speciell betydelse. Men trots det är det uppenbart att han hoppar över många kvistiga problem i den engelska imperialismens historia. Från och med 1840-talet skaffar sig England oavbrutet nya territorier och intressesfärer, och det 'informella imperiet' som baseras på kapitalinvesteringar i sådana länder som Argentina konsolideras, varför en 'ändamålslös aggressions'politik var alldeles onödig. Den antiimperialistiska strömningen under mitten av 1800-talet var huvudsakligen riktad mot kolonier med vita nybyggare, som väntades följa de tretton nordamerikanska koloniernas exempel och bli

⁵ Ibid., s. 14

⁶ Ibid., s. 15

⁷ Ibid., s. 18

självtändiga, men som under tiden var en börda för skattebetalarna. Det är riktigt att militarism och sabelskrammel var impopulära i stora skikt av medelklassen och att huvudtonvikten låg på fredliga affärer vid en tid då en ny politisk karta skapades med blod och eld på den europeiska kontinenten. Även om Schumpeter med rätta hänför denna relativt fredliga politik till den av industrialiseringen skapade borgerliga dominansen, var den ingalunda absolut, och den betingades i rätt hög grad av Englands insulära läge och av engelsmännens faktiska monopolställning på världsmarknaden. Pax Britannica vilade när allt kom omkring på Englands maktställning i världen och upphörde när andra länder började industrialiseras.

Hans analys av den internationella situationen under mitten av 1800-talet är ensidig, men det är ännu svårare att följa honom när han betraktar den 'nya imperialismen' under 1800-talets senare decennier som 'en tillfällig reaktion i den politiska opinionen och från hotade enskilda intressens sida'.⁸ Den uppfattningen härrör från hans hypotes att aggressiv nationalism och 'härskar- och krigsinstinkterna' var urgamla och så djupt rotade att ett par generationers frihandel och erfarenheter av marknadsekonomin som en dominerande social kraft inte räckte för att utplåna dem. Å andra sidan ansåg Schumpeter att dessa instinkter och intressen hade små chanser att växa sig starka i England, eftersom de krigiska elementen i den sociala strukturen – d.v.s. kunglig absolutism, en stor stående armé och en oansvarig adel – hade eliminerats under historiens lopp. Även om adeln hade kvar sina privilegier efter de politiska förändringarna under 1600-talet 'var det en klass ... som mycket snart måste lära sig att uppföra sig som kandidater till offentliga ämbeten'.⁹

Det var naturligt att Schumpeter från sin kontinental utsiktspunkt framhävde de aspekter av den engelska historien som skilde sig från de europeiska kontinentalstaternas. Eftersom han ansåg att England var det land som i praktiken låg närmast den kapitalistiska ekonomiska modellen, tenderar han att blunda för eller att bortförklara fenomen som står i strid med hans tolkning. Även under frihandelns glansdagar ackompanjerades den ekonomiska ledarställningen av en virulent nationalism (av vilken även frihandeln i dess vulgära form var en manifestation). Det fanns en respekt för fasthet och till och med för våld som tog sig många uttryck, bland annat militära aktioner. Den eklatanta svagheten i Schumpeters ståndpunkt ligger mindre i tolkningen av historiska data eller i urvalet av data som stöder hypotesen än i den bild av laissez-fairekapitalismen som ligger inbäddad i den. I praktiken var denna kapitalism inte en till hälften autonom och huvudsakligen positiv mekanism, som fungerade friktionsfritt, utan snarare ett exploaterings-system baserat på stora skillnader i fråga om välstånd och makt och även om det möjliggjorde en kraftig utveckling av produktivkrafterna tillgodosåg det inte de sociala behoven och åtföljdes oundvikligen av socialt negativa aspekter. Kvarlevorna från det förflutna bidrog ibland rentav till att lindra en del av marknadsekonomin socialt destruktiva biprodukter. Och bourgeois konkurrensvärld erbjöd ett omfattande spelrum för aggressiva impulser och en kamp om makten som likaväl kunde komma till uttryck i 'imperialism' i Schumpeters mening som i ordinär affärspraxis.

Efter granskningen av den engelska historien och innan han övergår till den senare imperialismen tar Schumpeter upp några exempel på 'imperialism' i förkapitalistiska samhällen. Han är ute efter de grundläggande kännetecknen och när han finner dem i det gamla Assyrien eller Egypten kan han hävda att de inte är en produkt av moderna ekonomiska förhållanden utan att de på något sätt har överförts från det förflutna. När han tolkar sådana imperialismers uppkomst är han materialist i den meningen att han erkänner att de har objektiva rötter och inte är en produkt av tillfälligheter

⁸ Ibid., s. 29.

⁹ Ibid., s. 20.

eller härsarknycker. Men, hävdar han, när en sådan politik uppkommer och strukturer och intressen byggs upp kring den får den sin egen rörelseenergi. Bärarna av denna energi är vanligen en klass av yrkessoldater och aristokrater som konstituerar en krigsmaskin och motiveras av krigiska instinkter och intressen. En sådan situation uppkom av olika orsaker, och allteftersom tiden går förändras de materiella förhållandena, men instinkterna och intressena finns kvar. Som en allmän teori om erövringar och krig förtjänar Schumpeters teori beaktande. Vad han påvisar är att det i många olika samhällen finns grupper och klasser med vitala intressen i kriget självt snarare än i de fördelar som erövringarna kan ge. Under de dynastiska monarkierna på 1700-talet exempelvis var sådana faktorer förvisso en viktig krigsorsak. Men åtminstone på två punkter kan denna teori kritiseras.

För det första förefaller det som om han anlägger ett snävt 'borgerligt' perspektiv på vad han kallar materiella fördelar: marknader, handelskoncessioner, territorier som kan exploateras. När han diskuterar den enväldiga staten ser han att härskarna inte förde en politik som konsekvent befrämjade kommersiella intressen. Men de sociala och politiska strukturerna var då ännu inte kapitalistiska eller inte helt kapitalistiska. De materiella intressena sammanföll inte nödvändigtvis med den uppstigande bourgeoisins. Och olika sektioner av bourgeoisin själv drog åt olika håll, varför ett krig eller ett fördrag som tjänade en sektions syften kan ha varit skadliga för andra. Därav följer inte att den förda politiken, som var resultatet av en komplicerad maktbalans, var irrationell, även om det är riktigt att makt och prestige (för identifierbara sociala grupper eller klasser) tycktes vara de dominerande synpunkterna och att full rationalitet enligt borgerliga (d.v.s. marknads-) normer varken eftersträvades eller uppnåddes. Man kan vanligen visa att en sådan politik har uppkommit för att vidmakthålla, skydda eller utvidga en given ställning, och att den har betingat eller påverkat den härskande klassens förmåga att exploatera befolkningen och därigenom upprätthålla eller förbättra sin socio-ekonomiska ställning.

För att förstå detta är det, för det andra, nödvändigt att studera den rådande internationella situationen. Det europeiska statssystemet på 1600- och 1700-talen var både en orsak till och ett resultat av oupphörliga krig. Dessa krig var inte nödvändigtvis produkten av kommersiella intressen i borgerlig mening, även om de genom handelns utvidgning och bourgeoisins växande sociala betydelse blev oskiljaktigt förenade med kampen om makten över haven och kontrollen av kolonierna. Rena självbevarelsedriften tvingade ofta fram offensiva allianser och krig. Den feodalmilitära kasten kunde glädja sig åt full sysselsättning och hade ett vitalt intresse av att mönstret bibehölls. Det skulle vara meningslöst att leta efter direkta ekonomiska orsaker bakom varje krig, men det är lika ensidigt att som Schumpeter framhäva att psykologiska dispositioner från ett avlägset förflutet lever kvar och att betrakta den härskande klassen och de dynastiska intressena som underordnade faktorer som bara hjälpte till att hålla dem vid liv. Det är naturligtvis riktigt att de politiska förhållandena under det europeiska enväldet gav monarkin möjlighet att använda både staten och folket som privat egendom och att den inte behövde inhämta de styrdas samtycke. Men Schumpeters bild av 'den absoluta monarken som kan göra vad han vill, som för krig på samma sätt som han jagar räv – för att tillfredsställa sitt handlingsbehov' är om inte helt orealistisk förvisso en överdrift.¹⁰

III

¹⁰ Ibid., ss. 80-81. Under diskussionen om 'Imperialismen i den moderna monarkin' anger Schumpeter ett antal funktionella krigsorsaker som modifierar detta något lättvindiga uttalande. Han anser att 'den autokratiska statens krigspolitik snarare betingas av dess sociala struktur och av de ärftliga dispositionerna hos dess härskande klass än av de omedelbara fördelar som kan vinnas genom erövringar'. Det är värt att notera att Schumpeter inte diskuterar de vanliga absoluta monarkerna utan bara de exceptionella – Ludvig XIV, Fredrik den store och Katarina II.

När Schumpeter efter denna historiska inledning tar upp temat 'imperialism och kapitalism' kan han på ett mera adekvat sätt återvända till det nyckelproblem som nästan hade kommit upp till ytan när han behandlade den engelska historien: hur kan ett fenomen (imperialismen) som enligt hans uppfattning så uppenbart står i strid med marknadens rationalitet fortsätta att spela en viktig roll i det kapitalistiska samhället?

Hans ledande hypotes läggs fram i början av denna avdelning. Imperialismen är en atavism, d.v.s. en ärftlig kvarleva från en svunnen tid. 'Den är med andra ord', säger Schumpeter, 'ett element som härrör från det förflutnas och inte från nutidens levnadsförhållanden – eller med den ekonomiska historietolkningens termer, ett element från tidigare produktionsförhållanden. Den är en atavism i den sociala strukturen, i de emotionella reaktionerna.'¹¹ Den förlorar sin kraft och tenderar att försvinna när den struktur som frambringade den deklinerar och när samhällslivet blir rationellt, d.v.s. under kapitalismen med dess rationella redovisning av vinster och förluster. När industrialiseringen äger rum är de strukturella förändringarna vanligen ogynnsamma för imperialismens fortbestånd. De kapitalistiska företagen får en del av makten och ledningen i staten och arbetarklassen blir allt betydelsefullare. Andra nya klasser framträder också, t.ex. den 'nya medelklassens' tjänstemän och fria yrkesutövare, och rentiererna som lever på räntan av utlånat kapital. Under kapitalismen blir livet demokratiserat, individualiserat och rationaliserat, kvarlevande instinkter, bland annat imperialistiska impulser träder alltmera i bakgrunden. Konkurrensen om marknaden – som kan förutsättas äga rum efter lärobokens modell – absorberar energier som annars hade kunnat kanaliseras in i krig och erövringar. Allt som allt, hävdar Schumpeter, 'kan en rent kapitalistisk värld . . . inte erbjuda någon fruktbar jordmån för imperialistiska impulser . . . människorna i den har en i huvudsak okrigisk läggning'.¹²

Han anför ett antal data som tenderar att styrka denna uppfattning. En verklig opposition mot krig förekommer bara under kapitalismen, fredsrörelser uppkommer, oppositionen mot krig framträder på hemmafronten, det blir svårare att föra en imperialistisk politik och den måste döljas för allmänheten. Detta kan stämma i fråga om 1800-talet, men det är tvivelaktigt om 'kapitalismen' kan ta åt sig äran för dessa fenomen. Sedan har vi industriarbetaren – Schumpeter tänker förmodligen på någon 'idealtyp' – som 'alltid är avgjort antiimperialistisk'. Arbetare som godkänner imperialismen eller ställer sig neutrala till den har fallit offer för en skicklig agitation. 'Något sådant som socialistisk eller annan arbetarklassimperialism finns ännu mindre än bondeimperialism', hävdar han.¹³ Under den kapitalistiska epoken har man för första gången hittat på metoder att lösa internationella tvister med fredliga medel. Och det land som är minst belastat med förkapitalistiska inslag, USA, har trots förekomsten av vissa proimperialistiska tendenser varit minst utsatt för imperialistiska frestelser.

Schumpeter hävdar att det material han har lagt fram visar att 'kapitalismen till sin natur är antiimperialistisk'. Det är axeln i hans studie.¹⁴ Kapitalism och imperialism befinner sig vid motsatta poler. Om imperialistiska fenomen förekommer under den kapitalistiska epoken måste de därför 'vara främmande element som utifrån överförts till den kapitalistiska världen och som betingas av icke-kapitalistiska faktorer i det moderna livet'.¹⁵ Medan alltså den marxistiska teorin om imperialismen betraktar den som en nödvändig följd av kapitalismen själv, även om den inte hävdar att imperialismen bara förekommer under den kapitalistiska perioden, anser Schumpeter,

¹¹ Ibid., ss. 84-85

¹² Ibid, s. 90

¹³ Ibid., s. 94

¹⁴ Ibid., s. 96

¹⁵ Ibid.

som använder samma term, fast med annan innebörd, att det kapitalistiska samhället är fundamentalt fientligt mot de krafter som framkallar den. Men trots denna diametrala motsättning måste Schumpeter från sina utgångspunkter ge sig i kast med det paradoxala problemet: hur kommer det sig att de imperialistiska tendenserna, som borde ha blivit svagare, blev så uttalade i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. När han gör det kommer han mycket närmare den marxistiska inställningen än man kunde ha trott på basis av hans tidigare diskussion.

Beläggen för imperialistiska tendenser är obestridliga. I de kapitalistiska samhällena, till skillnad från den rena teorins rena modellkapitalism, finns det expansiva tendenser som 'förenar sig med imperialistiska tendenser härrörande från icke-kapitalistiska källor'.¹⁶ Många människor vinner ekonomiskt på krig men inte kapitalisterna som klass, för dem uppvisar krigets balansräkningar ett stort underskott. Det är uppenbart att han bedömer dessa vinster och förluster ur den fria marknadens synvinkel. 'Varje fördel för arbetarklassen', säger han, 'sammanhänger med att ett stort antal arbetare stupar i strid eller omkommer på annat sätt' – han menar väl antagligen att efterfrågan på arbetskraft då kommer att bli större än tillgången och att genomsnittslönenivån kommer att höjas!¹⁷ Under ett frihandelssystem är erövringskrig meningslösa eftersom marknader och råvaror är öppna för alla på lika villkor.¹⁸ Men frihandelsutopin förverkligades aldrig, dessvärre. Även om man kan hävda att en internationell frihandel hade varit en logisk förlängning av kapitalismen, och att den skulle ha eliminerat krigen, har protektionismen varit vanligare än frihandeln i den verkliga kapitalistiska världen. När Schumpeter skrev var England fortfarande ett frihandelsland och England står för honom närmast den rena kapitalismens modell. Även om han anser att skyddstullar inte ändrar bilden i grunden så gör de det lättare för imperialisterna att få överhanden. Som god cobdenit räknar han upp tullarnas fördärliga effekter: de ställer upp företagarna på stridslinje, de gör dem beroende av staten, de hindrar varornas fria rörelser och lutar till 'diplomatiska metoder utanför det ekonomiska fältet', de banar väg för krig genom att en autarkistisk politik förs. Protektionismen skadar därför ekonomin, som blir 'ett vapen i den politiska kampen, ett medel att ena nationen, att skilja den från de internationella intressena och att ställa den till statsmaktens förfogande'.¹⁹ Här avslöjas på ett slående sätt den gränsdragning mellan ekonomin (kapitalismens idealtyp) och politiken som förekommer i litteraturen inte bara om imperialismen utan också om besläktade ämnen som makt, suveränitet, militarism och klassrelationer.

Felet med en sådan uppdelning ligger väsentligen i det förhållandet att även om den kan vara nödvändig för analytiska ändamål så är faktiska situationer en blandning av ekonomiska, politiska och sociala inslag. Ta exempelvis kapitalismens historia. Som produktionssystem uppkom den och existerar den i klass- och politiska maktstrukturer som är produkter av komplicerade historiska processer. Den har aldrig varit ren, lika lite som man kan tänka sig att ett rent politiskt intresse kan uppkomma, existera och operera i ett socialt och ekonomiskt tomrum. Den historiska materialismen försöker bryta sig ut ur detta dilemma genom att tänka sig samhället som en i utveckling stadd totalitet som till syvende och sist får sin mening genom det sätt på vilket existensmedlen produceras och fördelas. Även om den erkänner att det kapitalistiska produktionssystemets beståndsdelar teoretiskt kan isoleras, förväxlar den inte den på så sätt destillerade rena kapitalismen med de faktiska historiskt givna situationerna i den verkliga världen. Ett karakteristiskt inslag i kapitalismens historia är att den utvecklades inom

¹⁶ Ibid., s. 97

¹⁷ Ibid., s. 98

¹⁸ Ibid., s. 100

¹⁹ Ibid., s. 102

nationalstatens politiska ram och att nationalstaten själv ingick i ett statssystem. Idén om en kosmopolitisk, internationell kapitalism för vilken gränserna är irrelevanta är bara en teoretikers dröm. Även om den nästan tycktes besannas när England hade en ledande ställning på världsmarknaden förhindrades dess uppfyllelse av de andra nationella kapitalismernas intressen och av själva ojämnheten i kapitalismens utveckling. Dessa andra nationella kapitalismer som utvecklades i olika tempo påtvingade bourgeoisin en protektionistisk politik, formulerad av teoretiker som List och Carey. När Englands dominerande ställning började bestridas var det inte förvånande att en del ackrediterade teoretiker började frigöra sig från frihandelsdoktrinen och blev imperialismens ideologer. Men Schumpeters teori, som är baserad på frihandeln, är alltför isolerad från verkligheten för att vara övertygande.

Även om han har rätt när han betraktar protektionismen som en faktor som gynnar uppkomsten av monopol därför att den utestänger utländsk konkurrens från hemmamarknaden, leder detta resonemang till en bagatellisering av de inneboende krafter som tenderade att förvandla konkurrensen till sin motsats. Han hävdar på basis av teoretikernas diagram att monopolen eller trusterna håller priserna på den lönsammaste nivån på hemmamarknaden genom att minska försäljningen (vilket ingalunda är särskilt typiskt i praktiken). Om produktionen samtidigt skall drivas upp till den optimala tekniska och ekonomiska nivån under moderna industriella förhållanden, ställs trusten inför ett dilemma. Det uppkommer en överproduktion som måste säljas där den inte kan påverka priserna på hemmamarknaden: monopolen leder därför till en tendens att dumpa överskottsproduktionen utomlands. En ny källa till internationella friktioner uppkommer med monopolens tillväxt. De tenderar också att hämma hemmaindustrins utveckling varför kapital och varor söker sig till utländska marknader. De stora bankerna och storfinanserna som ofta är allierade med kartellmagnaterna åtar sig uppgiften att finna sådana marknader. Marknadens autonomi upphävs delvis genom 'finanskapitalets' medvetna politik ('Monopolkapitalet har praktiskt taget smält samman banker och karteller till ett'). Storbankerna kommer att kontrollera lejonparten av nationens disponibla kapital men deras transaktioner gynnar bara en liten minoritet inom hela kapitalistklassen. De mindre kapitalisterna blir redskap åt trusterna som tar hem kolossala profiler genom de transaktioner som deras maktställning gör det möjligt för dem att genomföra. När storbankerna försöker placera det väldiga kapital de kontrollerar, invecklar de sig i kostsamma och bittra strider världen runt.

Här är Schumpeter uppenbarligen påverkad av Hilferding och de andra marxistiska teoretikerna som hade utvecklat begreppet *Finanskapitalet* och betraktade det som en faktor i imperialismen och som ett oundvikligt resultat av kapitalismen. Men för Schumpeter var finanskapitalet, vid den tiden, ett slags utväxt som ledde till en politiskt och ekonomiskt ohållbar situation, i varje fall en situation som helt skiljer sig från allt som kan tänkas under konkurrenskapitalistiska förhållanden. I den nya typen av internationell konkurrens är det 'inte längre likgiltigt vem som bygger en given järnväg eller vem som äger en gruva eller koloni. Nu när kostnadslagen inte längre gäller blir det nödvändigt att slåss om sådan egendom med alla till buds stående medel, inklusive sådana som inte är ekonomiska till sin karaktär, t.ex. diplomatin.'²⁰ Han avvisar uppfattningen att detta är en oundviklig utveckling och efter en livfull beskrivning av den samtida kapitalismens praxis tillägger han:

Det sista ordet i alla presentationer av denna aspekt av det moderna ekonomiska livet måste bli en varning för att överskatta den. De konflikter, som vi har beskrivit och som betingas av en exportberoende monopolkapitalism, kan dölja nationernas intressegemenskap, det monopolistiska trycket kan driva den under jorden, men under ytan försvinner den aldrig helt. Djupt nere lever

²⁰ Ibid., ss. 107-108

affärslivets sunda förnuft vanligen kvar. Inte ens karteller kan klara sig utan sina utländska ekonomiska släktingar. Även nationella ekonomier som karakteriseras av exportmonopol är beroende av varandra i många avseenden. Och deras intressen står inte alltid i strid med varandra när det gäller att producera för en tredje marknad.²¹

Det förhållandet att alla länder ingår i världsekonomin och att småkapitalisternas intressen skadas av monopolisterna är, förefaller det, en mycket bräcklig grundval för förväntningarna att dessa trender skall kastas om. Den senare utvecklingen tycks visa att även om monopoliseringstempot kan variera, så är en omkastning av processen föga trolig så länge kapitalismen består.

Schumpeter hävdar liksom Hobson att förlusterna i kampen varit mycket större än vinsterna. Om detta inte var uppenbart när han skrev sin studie berodde det på att den allmänna expansionen hade dolt förhållandet. Vad arbetarna beträffar är han ännu säkrare på att 'exportmonopolismen' har inneburit en otvetydig förlust för dem, men den slutsatsen baseras på antagandet att de varor som säljs utomlands i vilket fall som helst skulle ha producerats och sålts på hemmamarknaden till konkurrenspriser. Men då måste man presumera att det under kapitalismen inte förekommer något realisationsproblem (och inget överproduktionsproblem) i systemet som helhet. På den punkten visade Hobson större urskillningsförmåga. Schumpeter är fånge i sina egna teoretiska antaganden. När han behandlar marknadsproblemet säger han sålunda att om kostnaderna inte kan täckas genom lägre priser och större försäljning hemma plus den reducerade försäljningen utomlands 'har industrin ifråga expanderat utöver ekonomiskt försvarliga gränser, och det ligger i alla berörda produktivkrafters intresse, *med undantag bara för kartellmagnaternas*, att kapital och arbetskraft flyttar över till andra industrier, vilket är nödvändigt och alltid möjligt'²² En hel del frågor kringgås här. Ett teoretiskt val mellan olika alternativ får ersätta en bedömning av de reella sociala krafterna. 'Kartellmagnaternas' politiska makt kan vara större än konsumenternas och andra kapitalisters, och det kan dröja mycket länge innan de motvägande krafterna kan göra sig gällande på ett effektivt sätt. För att den övergång från monopol till konkurrens, som Schumpeter föreställer sig ska komma till stånd, krävs en hög grad av rörlighet hos produktionsfaktorerna och på något sätt måste 'kartellmagnaternas' motstånd övervinnas. Han utgår från att en sådan omsvängning kan genomföras, men hur 'nödvändig och möjlig' han än tror att den är i teorin, överskattar han klart den möjligheten i praktiken. Och som vi har sett förutsätter hela argumenteringen att det finns köpare på hemmamarknaden för de varor som inte säljs utomlands, d.v.s. att det inte finns någon motsättning mellan produktion och konsumtion.

Det resonemanget hänger nära samman med hans påstående att 'exportmonopolismen' undantagslöst skadar arbetarna eftersom de framför allt är konsumenter. Exportmonopolismen och protektionismen trissar upp priserna på hemmamarknaden och en lägre exportvolym innebär helt enkelt en lägre import och därför, antagligen, en i motsvarande grad ökad efterfrågan på hemmaproducerade varor och en större efterfrågan på arbetskraft för att balansera den minskade exporten. Men denna argumentering baseras på ett antal tvivelaktiga antaganden. För det första utgår den från att alla varor som kan produceras kan avyttras hemma, eller med andra ord, att det inte finns någon bristande efterfrågan och bara tillfällig eller säsongbetonad arbetslöshet, vilket just är vad den nyklassiska modellen av kapitalismen presumerade. På 1930-talet (en faktisk situation alltså) 'exporterades' arbetslösheten genom att man stimulerade exporten och inskränkte importen, eller rättare sagt dessa åtgärder gjorde det möjligt för kapitalisterna i ett land att behålla den arbetskraft, ur vilken de utvann mervärde, men det skedde på utländska kapitalisters bekostnad. Om arbetarna vinner eller förlorar på 'exportmonopolismen' beror på vilken situation

²¹ Ibid., s. 111

²² Ibid., s. 114

man jämför den med. Schumpeter jämför den med en konkurrerande modellkapitalism i en värld med frihandel, och det är ett utopiskt antagande. Arbetarklassen eller en del av den har i de exporterande industriländerna haft vissa fördelar av imperialismen genom billigare importvaror, genom en högre sysselsättningsnivå och genom socialpolitiken.

För det andra antar Schumpeter att varje land har en mycket större frihet i förhållande till världsmarknaden än det har i praktiken. Det förhållandet att de kapitalistiska länderna utvecklades som integrerande delar av denna marknad gav deras ekonomiska strukturer ett större eller mindre beroende av den. Produktionen av exempelvis vissa fabriksvaror översteg i hög grad hemmamarknadens behov. Det var huvudsakligen producenterna av dessa varor som konkurrerade på världsmarknaden. Tullskyddet drev på den industriella utvecklingen i vissa länder (t.ex. Tyskland) och bidrog till den ojämna utvecklingen i världen. Frihandelsalternativet existerade knappast i praktiken, alldeles bortsett från industriintressenas påtryckningar, men många, ja kanske flertalet ekonomer var länge lika övertygade om frihandels företräden som Schumpeter var 1919.

Fallet England är rätt speciellt. England förblev det enda stora frihandelslandet fram till den ekonomiska världskrisen 1931. Den främsta anledningen därtill var att de ledande ekonomiska intressena slöt upp bakom frihandelspolitiken på grund av sitt djupa engagemang i världsekonomin. 'Fair trade'-kampanjen på 1880-talet och Chamberlains försök att genomdriva en tullskyddspolitik i början av 1900-talet visade hur svaga de ekonomiska intressen var som var positivt inställda till en återgång till tullar. Det finns en viss substans i uppfattningen att frånvaron av tullar hämmade monopolens tillväxt, men den stoppade dem inte helt och framför allt efter första världskriget växte de snabbt. Det är också riktigt som Schumpeter påpekar att en del engelska producenter utnyttjade den dumpning och protektionism som praktiserades utomlands (en del valsverk använde exempelvis importerat massproducerat stål, och en del marmelad- och käkertillverkare använde socker vars tillverkning subventionerats av utländska protektionistiska regeringar). Å andra sidan hade England ett stort kolonimperium – en faktor som Schumpeter inte tar tillräcklig hänsyn till – inom vilket det, trots frånvaron av tullskydd, fanns en skyddad marknad för handeln och en privilegierad investeringsmarknad. Den gradvisa erosionen av de förhållanden som hade gjort att så många ekonomiska intressen hade slutit upp bakom frihandelspolitiken, banade väg för den återgång till protektionism som ägde rum nästan utan strid och opposition 1932.

IV

Även om Schumpeter gör vissa eftergifter åt den nymarxistiska uppfattningen och i vissa avsnitt rentav närmar sig Lenins syn på den kapitalistiska imperialismen, frångår han den demonstrativt när den alltför påtagligt kolliderar med hans egna hypoteser. Han vidhåller att imperialismen är främmande för kapitalismen och att kapitalismen inte karakteriseras av 'inneboende motsättningar'. Han anser att den stora svagheten i den marxistiska teorin om imperialismen är att den hävdar att tullar, monopol och kolonialpolitik är nödvändiga följderna av den kapitalistiska utvecklingen. Han anser att det är kapitalt fel att beskriva 'imperialismen som en nödvändig fas av kapitalismen'. Han hävdar att 'exportmonopolismen inte betingas av den kapitalistiska utvecklingens inneboende lagar'.²³ Han påstår att i 'en kapitalistisk ekonomi inte ens toppskiktets intressen otvetydigt är inriktade på imperialismen'.²⁴ Han kursiverar kärnpunkten i sin tes: 'Det är kapitalt fel att beskriva imperialismen som en nödvändig fas av kapitalismen eller att hävda att

²³ Ibid., s. 118

²⁴ Ibid.

kapitalismen utvecklas till imperialism.’²⁵ Imperialism och kapitalism blandas lika litet som olja och vatten.

Man måste hålla i minnet att Schumpeter utgår från en speciell definition av imperialismen, även om den under argumenteringens gång stundom påminner om vad marxisterna menade med termen: monopolkapitalism med en utåtriktad expansionistisk tendens. Eftersom han har avvisat vad han betraktar som den marxistiska inställningen är han, som han säger, tvungen att finna någon annan förklaring. Vad han visar är att dessa manifestationer av imperialismen kan förklaras på ett annat sätt. Enligt hans uppfattning ‘leder kapitalismen till produktion i stor skala, men med få undantag leder produktion i stor skala inte till en obegränsad koncentration av det slag som resulterar i att det bara blir ett eller några få företag i varje industri’.²⁶

Han delar den nyklassiska uppfattningen att företagets tillväxt begränsas av organisatoriska faktorer, och att konkurrensens förutsättningar raseras med artificiella medel och inte till följd av konkurrensprocessens automatik. Han menar därmed att tullskydd eller statliga ingripanden åstadkommer sådana resultat. Med tanke på kapitalismens senare historia, under vilken ‘oligopolen’ blev allt flera, är det svårt att vidhålla att dessa fenomen främst berodde på faktorer utanför marknaden, även om de uppenbarligen spelade en roll. En del av de faktorer som man en gång trodde skulle begränsa företagets storlek eller leda till gamla företags tillbakagång och uppkomsten av nya, fungerar inte längre särskilt effektivt. Tack vare nya organisationstekniker kan man nu hantera mycket större kapitalkoncentrationer än tidigare, och beslutsfattandet decentraliseras där så behövs. De stora företag som dominerar det ekonomiska livet i våra dagars kapitalism har fått en varaktighet och stabilitet som kan mäta sig med själva systemets.

Schumpeter modifierade senare väsentligt sina uppfattningar om den kapitalistiska utvecklingen i allmänhet och om monopolen i synnerhet, även om han aldrig framlade ett fullt utvecklat alternativ till den teori om imperialismen som han presenterade i sin studie ‘Imperialismens sociologi’. Det är därför berättigat att studera den utan sidoblickar på hans senare utveckling. För att göra honom rättvisa kan vi också nämna att han räknade med att kapitalismen så småningom skulle avlösas av socialismen. ‘Samhället måste växa ur kapitalismen’, skriver han, ‘men det kommer att ske därför att kapitalismens insatser troligen kommer att göra den överflödigt och inte därför att dess inre motsättningar kommer att göra dess fortbestånd omöjligt.’²⁷ När han behandlar sin egen tids problem betraktar han kapitalismen som fullt livsduglig och tror att den kommer att eliminera imperialismen, som inte har någon plats i den teoretiska modellen, men förutsättningen för denna utveckling är att kapitalismen slipper ifrån godtyckliga statliga ingripanden och trycket från intressen som stöder sig på psykologiska och sociala kvarlevor från det förkapitalistiska förflutna.

Han går tillbaka i tiden för att ta reda på protektionismens källa: och finner den i de tullar som pålades av den dynastiska staten som skaffade sig inkomster på köpmännens bekostnad. Tullarna tillgodosåg ursprungligen statens ekonomiska behov, men de bidrog till att den ekonomiska situationen förändrades och skapade intressen som var beroende av dem. Före den industriella revolutionen utvecklades handel och varufabrikation i nära förbindelse med staten. Bourgeoisin ‘formades (därför) av behoven och intressena i en omgivning som väsentligen var icke-

²⁵ Ibid.

²⁶ s. 117. ‘Uppkomsten av trustar och karteller – ett fenomen som helt skiljer sig från utvecklingen mot produktion i stor skala, med vilken det ofta förväxlas – kan aldrig förklaras med det kapitalistiska systemets automatik.’ Ibid.

²⁷ I en fotnot på s. 108. Han vidhöll denna uppfattning i sina senare arbeten : se framför allt *Capitalism, Socialism and Democracy* (3:e uppl. New York 1950).

kapitalistisk eller åtminstone förkapitalistisk'.²⁸ På den europeiska kontinenten förblev det länge så. Kapitalismen existerade inte som en fritt opererande marknadsekonomi. De etablerade tanke- och handlingsvanor som var förknippade med den statliga paternalismen fortsatte att dominera. Kapitalismen förändrade inte huvuddragen av den sociala strukturen på landsbygden. I en stor del av Europa förekom ingen tvärbrytning med det förflutna. 'Detta förklarar varför självhärskardömet – inklusive imperialismens – grunddrag och tendenser var så resistent, varför de utövade ett så mäktigt inflytande över den kapitalistiska utvecklingen, varför den gamla exportmonopolismen kunde leva vidare och uppgå i den nya.' Han menar kort sagt att de förkapitalistiska kvarlevorna var så mäktiga i det europeiska samhället (han tänker uppenbarligen på Centraleuropa) att de omintetgjorde den tendens till resursfördelning och ekonomiskt beteende som överensstämmer med den rena kapitalismen. Till följd därav atrofierades inte imperialismen såsom den eljest skulle ha gjort. Kruxet var att det inte fanns tillräckligt med kapitalism.

'Den sociala pyramiden i vår tid', skriver han, 'har inte utformats enbart av kapitalismens lagar och substans, utan av två skilda substanser och av två olika sociala epokers lagar.' Till följd därav ' "härskar" bourgeoisin bara i undantagsfall och då bara helt kort tid även om den kan hävda sina intressen överallt.'²⁹ I det politiska livet kan den vanligen inte hävda sig mot de fastare baserade 'feodala' elementen som har en stabil ideologi och framför allt en grundmurad prestige som bourgeoisin själv betygar sin vördnad. I hans eget Österrike och i hela Centraleuropa för den delen lyckades inte bourgeoisin hemföra en klar seger i kampen mot adeln och den dynastiska staten under revolutionerna 1848, och därför kunde adeln och den dynastiska staten behålla sin politiska och sociala dominans fram till slutet av första världskriget. Staten betraktade bourgeoisin som något utanför sig själv – även när den verkställde 'borgerliga uppgifter' – något som den inte dominerade men hos vilket den 'sökte tillflykt och skydd mot yttre och även inre fiender'.³⁰

Schumpeter anser att statens intressen bärs upp av adeln och dynastin och dess byråkrati. Till och med i Frankrike där bourgeoisin hade genomfört en segerrik revolution övertog bourgeoisin mycket av den gamla ideologin om statsmakten och den nationella äran, en ideologi som den borde ha kastat på sophögen om den hade varit trogen mot sig själv. Att sådana tänkesätt överlever är ett tecken på att kapitalismen inte har fått överhanden. Där kapitalismen dominerar bör de försvinna. Och under tiden blir bourgeoisin, som genom sitt sätt att leva borde vara antinationalistisk, anhängare av nationalismen, och det gäller främst de sektioner som är knutna till 'exportmonopolismen'. Och trots att bourgeoisin till sin natur är okrigisk blir den välvilligt inställd till militarismen. Samtidigt som bourgeoisin angrips från höger för att inte vara tillräckligt nationalistisk och militaristisk (egenskaper som på den kanten bedöms som positiva) angrips den från vänster för att vara alltför nationalistisk och militaristisk. Schumpeter tror att militarism och nationalism som är förborgerliga fenomen som står i motsättning till kapitalismen (betraktad som ett system baserat på marknadens autonomi) blir så fast bundna vid den kapitalistiska ekonomin att de 'hämtar sina bästa energier från kapitalismen'. 'Kapitalismen involverar dem i sina funktioner och håller dem därför vid liv politiskt och ekonomiskt. Och de påverkar i sin tur kapitalismen, får den att avvika från den kurs den annars skulle ha följt och stöder många av dess intressen.'³¹

²⁸ *The Sociology of Imperialisms*, ss. 121-122

²⁹ *Ibid.*, s. 122

³⁰ Dessvärre för Schumpeters argumentation var det inte i de länder där borgerlighetens förmåga att kontrollera staten var svagast som den moderna 'imperialismen' var starkast. Se ss. 123-124.

³¹ *Ibid.*, s. 128

I senare delen av *Imperialismens sociologi* blir det allt svårare för Schumpeter att dra den nödvändiga skiljelinjen mellan de bägge fenomenen kapitalism och imperialism. I modern tid smälter imperialismen samman med nationalism och militarism, men det beror inte på kapitalismen utan på krafter som existerat före den. Inte ens 'exportmonopolismen' behöver anta imperialistisk karaktär. Den gör det därför att den backas upp av staten och bördsaristokratin som är inställd på krig, och därför att bourgeoisin eller snarare dess promilitaristiska intressen allierar sig med dessa traditionella krafter. Det exempel han har för ögonen är Tyskland. Det finns en outtalad dialektik mellan England (som tidigare framhävts som en approximativ modell av den 'rena' kapitalismen) och Tyskland där anakronistiska kvarlevor framkallar en virulent imperialism (i Schumpeters mening). Kapitalismens fortsatta utveckling bör försvaga de gamla krafter från vilka imperialismen hämtat sin styrka och tvinga bourgeoisin att i stället för att låta sig behärskas av det förflutna handla på ett sätt som överensstämmer med kapitalismens verkliga krav. Om dessa förhoppningar går i uppfyllelse kommer exportmonopolen att försvinna på fredlig väg eller genom revolution, och så småningom kommer den politik som stöder imperialismen att besegras. Vilken slutlig form kapitalismen än kommer att få kommer den att överleva imperialismen, och så småningom kommer den antagligen att få en form som mera överensstämmer med den rena modellen och att frigöra sig från yttre maktfaktorer som närs av atavistiska impulser.

V

Schumpeter använder sig av en speciell variant av vad han kallar den 'ekonomiska tolkningen av historien'. Han lägger särskild vikt vid inflytanden som skapade speciella strukturer och ideologier i det förflutna, speciellt det avlägsna förflutnas långa årtusenden. Moderna inflytanden kommer till sist att få överhand över dessa kvarlevor som har satt djupa spår i det undermedvetna.

Om han nöjt sig med att understryka betydelsen av de traditionella förkapitalistiska elementen i det europeiska samhället skulle hans teser varit acceptabla. Den stora svårigheten ligger i att det är omöjligt att särskilja de krafter som befrämjar 'ren kapitalism'. Att skilja ekonomin från politiska och strategiska överväganden är i praktiken omöjligt. Den rena kapitalismen behöver Homo economicus, den ekonomiska människan, en art som inte existerar i det verkliga livet. Den innebär också att samhällsmedlemmarna är villiga att ge marknadsekonomin en dominans som hittills aldrig accepterats eller praktiserats. Med marknadsekonomin följer privat ägande av produktionsmedlen och uppkomsten av ett proletariet. För att hindra proletarietet från att krossa systemet med privat äganderätt måste staten ingripa, det är bara den rena kapitalismen som är socialt livsduglig. Detta ingripande har sin egen logik och sidoeffekter som tenderar att avlägsna den faktiska kapitalismen ännu längre från den rena konkurrensmodellen. Arbetarskyddslagstiftningen banade väg för Englands återgång till protektionismen och bägge bidrog, genom ingrepp i marknadsekonomin, till att bevara kapitalismen som produktionsform.

Historiskt kan utvecklingen skildras som en utveckling i vilken samhället rör sig mot kapitalismens 'idealtyp', det bryter ner och utrangerar många delar av den förkapitalistiska strukturen, ideologin, politiken. Men nästan omedelbart sätts motverkande krafter i rörelse, krafter som leder bort från den rena kapitalistiska modellen men vilkas resultat är omisskännligt kapitalistiska och inte feodala.

Schumpeter ägnar inte tillräcklig uppmärksamhet åt de komplicerade relationerna mellan vad som med marxistisk terminologi kallas de ekonomiska grundvalarna och den ideologiska och politiska överbyggnaden. Det förekommer en komplicerad och oavbruten växelverkan mellan dem, och det är anledningen till att ren kapitalism inte existerar i praxis. Schumpeter tycks

förutsätta förekomsten eller uppkomsten av rent kapitalistiska krafter som härrör från bourgeoisin och som till sist framkallar en förändring i den politiska och ideologiska överbyggnaden. Men den sammansmältning mellan bourgeoisin och de tidigare existerande klasserna som ägt rum i verkligheten framkallade oavbrutna förändringar i 'grundvalarna' och i de förhållanden under vilka de reagerade på 'överbyggnaden'. De nya kapitalistiska relationerna upplöste de gamla sociala formerna, men rester fanns alltid kvar. Olika kombinationer framkallade de speciella dragen i exempelvis den engelska eller den tyska kapitalismen, men det är inte lätt att se vilken av dem som är mer kapitalistisk än den andra. Bägge utvecklas under trycket av olika förhållanden, inklusive överbyggnaden, som inte framkallats av det avlägsna förflutna eller av en hypotetisk 'ren kapitalism', mot vilken de förmodades tendera, utan av den faktiskt fungerande blandningen som är övervägande kapitalistisk men som har större eller mindre tillsatser från det förflutna. Om vi tar hänsyn till sådana faktorer och avvisar den obestyrkta uppfattningen att monopolen är främmande för kapitalismen, finns det starka skäl att se imperialismens uppkomst i ett annat ljus. Den upphör då att vara en avvikelse och kan med mycket större rätt betraktas som ett oundvikligt resultat av den faktiska kapitalismen än modellens rena kapitalism.

Schumpeter tror naturligtvis inte att den teoretiska kapitalismen faktiskt existerar i den verkliga världen. Vad han beskriver är vad marxisterna också har beskrivit som imperialism. Den stora skillnaden ligger i om imperialismen skall betraktas som en oundviklig utveckling av kapitalismen eller som något som går stick i stäv med dess sanna natur och som tvingats på den av politiska ledare och ekonomiska intressen som kan frammana atavistiska impulser i samhället.

Schumpeter argumenterar mycket skickligt, intellektuellt hederligt och ställvis briljant för den senare tesen. De tyngst vägande argumenten mot de marxistiska teorierna om imperialismen finner man i hans studie. Även om han hävdar att 'imperialismen' inte utvecklas ur kapitalismen tar han ställning till och införlivar monopolen och finanskapitalet i sin teori. Den centrala synpunkten att imperialismen övervägande är en affär för politiker och militärer utgör den grundläggande kritiken av de marxistiska teorierna om imperialismen och ska behandlas utförligare längre fram.

7. Leninepigoner och 'ortodox' marxism

Det är en plågsam uppgift för en marxist att, om än helt kort, redogöra för hur Marx, Engels och Lenins banbrytande vetenskapliga insatser deformerats till en dogmatisk ideologi. Men det är en nödvändig del av analysen av teorierna om imperialismen att studera de tolkningar av Lenin som då och då har publicerats av personer som uppger sig vara hans lärjungar. En sådan genomgång kan inte bara påvisa vad som är felaktigt och stridande mot Lenins metod och teorier i dessa tolkningar, de kan också visa hur vulgarisatorerna och dogmatikerna har kunnat prångla ut bedrövliga förfalskningar som äkta varor. Som vi såg i ett tidigare kapitel har marxismens kritiker och motståndare smulat sönder deras förenklade och förvrängda versioner och sedan hävdade att de vederlagt den marxistiska teorin om imperialismen.

För de s.k. marxisterna i de kommunistiska partierna i Sovjet och på andra håll har den politiska ekonomin en alldeles speciell teoretisk betydelse, vilket den också har för alla som påstår sig vara marxister. Den utgör en viktig del i partikadrernas skolning och är den fasta grund på vilken både den politiska och ekonomiska ideologin vilar. Den ursprungliga anledningen därtill är naturligtvis att Marx främsta teoretiska skrifter, hans stora livsverk, handlade om den politiska ekonomin. Hans politiska och filosofiska författarskap var biprodukter eller förberedande arbeten. Och Lenins tidiga författarskap ägnades åt tolkningen och tillämpningen av Marx politiska ekonomi i ljuset av både den ryska utvecklingen och den kapitalistiska utvecklingen i stort under 1900-talets första decennier. Men efter Lenins död 1924. har det på grund av utvecklingen i Sovjetunionen och inom den kommunistiska rörelsen producerats få konstruktiva eller originella politiskt ekonomiska arbeten av självständiga tänkare av Lenins, Luxemburgs, Kautskys eller Mehrings kaliber. Även talangfulla teoretiker som Varga, Dobb eller Kuczinskij har låtit sina analyser begränsas av partiets behov och har sökt anpassa sig till dess politiska linje i stället för att dra egna politiska slutsatser. Trots det har de inte alltid kunnat undvika kollisioner med partiets ledande instanser. Dessa teoretiker har genom att acceptera ovetenskapliga gränser för forskning och diskussion oundvikligen förlorat både sin integritet och sitt oberoende och samtidigt försvagat den sak de tror på.

Men de handböcker som behandlat grundvalarna för den politiska ekonomin och av vilka en del har kommit ut i utländska upplagor, har varit av större betydelse än de 'ortodoxa' marxisternas akademiska skrifter. Dessa handböcker, som naturligtvis är elementära, har en officiell prägel. Det gemensamma för dem är en framställning av den marxistiska politiska ekonomin med utgångspunkt i *Kapitalet* och en diskussion av imperialismen och 'kapitalismens allmänna kris'. Även om dessa arbeten är doktrinhistoriskt viktiga, är det inte författarna som står för doktrinerna. Det sätt på vilket dessa arbeten avlöste varandra och de förändringar de har undergått under de senaste trettio åren visar klart och tydligt att handboks författarna har varit utsatta för en ännu hårdare press från de sovjetiska härskarna än 'ortodoxins' mera akademiska företrädare. Därigenom har de varit tvungna att behandla Marx och tolka Lenin på vissa sätt, medan andra auktoriteter har citerats, bekämpats eller ignorerats alltefter tidens krav. Dessa krav avspeglade både den kamp Å Sovjet varigenom Stalin tillvällade sig makten – varunder han slöt tillfälliga allianser – och den krokiga internationella politiska linje som han och hans efterträdare följde. Stalins teoretiska uttalanden om den sociala utvecklingen i Sovjet, och de praktiska ekonomiska problem som uppkom spelade också en roll vid utformningen av handböckerna. Och detta gäller lika mycket behandlingen av imperialismen som analysen av andra problem, t.ex. värdelagen eller definitionen av socialismen. Vi skall dock bara ta upp imperialismen här.

Den första viktiga handboken i politisk ekonomi som kom ut i Sovjet skrevs av I. Lapidus och K. Ostrovitjanov i slutet av 1920-talet, alltså före femårsplanerna, och kom ut på engelska 1929.¹ Vid denna tid höll kampen mot vänsteroppositionen inom Sovjetunionens kommunistiska parti på att nå sin höjdpunkt, men trots att minoriteten redan förföljdes och landsförvisades förekom fortfarande en viss teoretisk diskussion.² Trotskij kunde fortfarande citeras men bara när det gällde den interna utvecklingen i Sovjet som det vid den tiden inte rådde några delade meningar om. Hans kontroversiella uppfattningar förbigicks och tonvikten lades på Stalins tes om 'socialismen i ett land' som han presenterade första gången 1924. Den briljante vänsteroppositionsekonomen Preobrazjenskij's synpunkter refererades öppet, även om de förenklades och förvrängdes, och vederlades rätt utförligt.³ När Stalin inledde kollektiviseringskampanjen tillämpade han en 'ursprunglig socialistisk ackumulations'-politik, som Preobrazjenskij hade hävdats var nödvändig om ett efterblivet land skulle kunna industrialiseras, med en hänsynslöshet som dess teoretiska upphovsman säkert aldrig hade tänkt sig. Huvudargumenten mot vänsteroppositionen underbyggdes med tal från Stalin själv och från Bucharin, 'högerens' ledande teoretiker, med vilken Stalin före kollektiviseringen var i förbund mot 'vänstern'. Men Bucharins auktoritet bleknade snabbt när Stalin gick till aktion mot sina tidigare 'höger'allierade, och Bucharins reella bidrag till det marxistiska tänkandet sopades under mattan. Ett annat namn som förekommer i detta verk är Rosa Luxemburg, och det finns ett citat ur, 'Kapitalets ackumulation' utan den negativa kritik som senare förekom i vissa 'ortodoxa' arbeten.

Lapidus och Ostrovitjanov behandlade Lenins *Imperialismen* på ett sätt som skulle upprepas av senare handboks författare. De ger en förenklad parafra av Lenins arbete plus en del statistiskt material om Ryssland och efterkrigsperioden. När de behandlar sambandet mellan monopolkapitalismens tillväxt och den yttre expansionen talar de om den 'säkerhetsventil' som exporten utgör för de kapitalister som inte kan sälja en ökad produktion på hemmamarknaden utan att sänka priserna. De utländska marknader som kan erövrats genom dumpning ger bara tillfällig lättnad: nya marknader måste letas upp, vilket ger upphov till en 'ändlös och omätlig kamp' som skapar motsättningar och krig mellan de kapitalistiska länderna. Behandlingen av världsekonomin utmärks av grova förenklingar och brist på insikt. Inget försök görs att förknippa kapitalexporten och klappjakten på nya marknader med 'realisationsproblemet'. Varje land betraktas som en sluten enhet, även när det har industrialiserats, varuutbytet är på detta stadium 'relativt obetydligt' och 'framkallar inga kvalitativa förändringar i den kapitalistiska produktionens allmänna natur'.⁴ Enligt författarna blir den internationella arbetsfördelningen viktig först under den 'imperialistiska epoken'. Det är uppenbart att de anser att den ekonomiska utvecklingen i varje land äger rum oberoende av vad som sker på andra håll och att den inte har något samband med världsmarknaden. De förstår inte att det ekonomiska skeendet i varje land bestäms av dess historiskt betingade förhållande till världsekonomin. Föreställningen om en separat utveckling i varje land hänger naturligtvis samman med Stalins teori om 'socialismen i ett land'. Den betraktar världsmarknaden som en mekanisk summa av delarna och inte som ett integrerat organiskt helt, från vilket inte någon enhet kan skiljas utan allvarliga skador. De

¹ Lapidus, I. och Ostrovitjanov, K., *An Outline of Political Economy* (London 1929), översatt från ryska.

² När boken kom ut på engelska var vänsteroppositionen helt besegrad. Se Deutscher, I., [Den avväpnade profeten](#), välvilligt inställd till Trotskij, och Daniels, R. V., 'The Conscience of the Revolution' (London 1960).

³ Preobrazjenskij behandlas i de arbeten som omnämns i not 2 och av Erlich, A., i *The Soviet Industrialization Debate, 1924-1928* (London 1960). [Kommunismens ABCD](#), som han skrev tillsammans med Bucharin finns på svenska. Hans viktigaste bidrag till teorin, "Den nya ekonomin", som innehåller hans berömda 'lag om den ursprungliga socialistiska ackumulationen' finns nu tillgänglig i engelsk översättning (*The New Economics*, övers. B. Pearce, Oxford 1965).

⁴ Lapidus och Ostrovitjanov, op. cit., s. 425

självkära påpekanden som görs om ömsesidigt kompletterande tekniska relationer mellan olika delar av världen och om arbetsfördelningen mellan primärt industriella länder och primärt agrikulturella länder är bara ett formellt erkännande av den internationella arbetsfördelningen.

Det tjänar inte mycket till att dröja vid bristerna i Lapidus och Ostrovitjanovs analys av imperialismen. Bristen på teoretiskt djup gör att deras bok mera verkar vara ett politiskt manifest än ett vetenskapligt arbete. De proklamerar sålunda att 'kapitalismen är på väg mot sin undergång. Den kan inte hämta sig därför att dess växande motsättningar begränsar de samhälleliga produktivkrafternas vidare utveckling'.⁵ De skrev under en period av 'relativ stabilisering' och anser att 'den samtida stabiliserade kapitalismen kännetecknas av att dess produktiva potential är större än massornas köpkraft och att dess tekniska möjligheter är större än dess ekonomiska möjligheter'.⁶ Vad de inte insåg var att den kapitalistiska expansionen inte nödvändigtvis begränsas av massornas konsumtionsförmåga utan att den under vissa omständigheter kan äga rum oberoende av konsumtionsnivåer. Detta förbiseende förklarar deras oförmåga att gå till roten med den imperialistiska expansionens funktionella betydelse för den mogna kapitalismen. Trots allt deras tal om kapitalismens motsättningar var därför deras förståelse av den kapitalistiska utvecklingen bristfällig och de kom inte med några värdefulla bidrag till imperialismens problem.

II

Den andra handboken vi ska ta upp här var produkten av en ny period i Sovjets historia. 'Den politiska ekonomin, en nybörjarkurs' av A. Leontjev publicerades i mitten av 30-talet och den första engelska översättningen kom 1935, Stalinkonstitutionens år.⁷ Vid den tiden hade kampen mot vänsteroppositionen framgångsrikt slutförts och högeroppositionen med Bucharin i spetsen hade också terroriserats till underkastelse. På det ekonomiska fältet hade kollektiviseringen avslutats till ett pris av ohyggliga mänskliga lidanden – som naturligtvis inte medgavs av regimen – och planekonomin hade några år på nacken. Den relativt toleranta inställningen till olik-tänkande inom partiets led som ännu fanns kvar i Lapidus och Ostrovitjanovs arbete lyste med sin frånvaro i den nya handboken. Den spända utrensningssatmosfären avspeglas i förkastelse-domarna över Stalins fiender och potentiella kritiker. Trotskismen brännmärks som 'den kontrarevolutionära borgerlighetens avantgarde' och Trotskij påstås ha hävdats att 'de enskilda ländernas ojämna utveckling minskar under imperialismen'.⁸ Det finns naturligtvis inga sidhänvisningar till Trotskij's verk. Det är fråga om ett rent falsifikat. Angreppet på trotskismen kopplas med ett angrepp på Rosa Luxemburg. Inget erkännande ges åt hennes revolutionära integritet eller åt hennes bidrag till marxismen. Hennes misstag inom den ekonomiska teorin påstås inte bara vara 'klart kautskyistiska', det hävdas också – som om det gällde att ta all heder och ära av henne – att dessa felaktigheter i fråga om imperialismen 'avhöll henne från att bryta förbindelserna med Kautsky och kautskyismen' och att de fungerade 'som ett slags bro till kautskyisterna även under det imperialistiska kriget när Kautskys absoluta förräderi och fullständiga övergång till imperialismens kontrarevolutionära läger blev alldeles uppenbar'.⁹ Därigenom blir Rosa Luxemburg själv en försagd socialpatriot och en lämplig kamrat till

⁵ Ibid., s. 45

⁶ Ibid., s. 453

⁷ Leontjev, A., *Political Economy: a Beginner's Course* (London, eng. övers. 1935).

⁸ Ibid., s. 218. Författaren gjorde gällande att denna uppfattning var förknippad med den 'socialdemokratiska slutsatsen att det är omöjligt att bygga upp socialismen i ett enstaka land'. Trotskij's egna uppfattningar kan studeras i [Tredje internationalen efter Lenin](#) (New York 1957, svensk utgåva 2010).

⁹ Luxemburgs teori påstods inte vara baserad på kapitalismens motsättningar utan på dess konflikt med den yttre miljön. Den var förknippad med 'hennes felaktiga ståndpunkter i ett antal viktiga politiska frågor', ss. 222-223.

Kautskys andra anhängare, trotskisterna. Nersvärtningen av Stalins opponenter var alltså alldeles rosenrasande. Bucharin som hade citerats bara några år tidigare befinns nu ha gjort sig skyldig till ett avskyvärt kätteri som kallas 'ren imperialism' och som Lenin hade bekämpat ett antal år (Lenin hade faktiskt skrivit ett berömmande förord i det viktiga arbete i vilket denna teori påstods ha utvecklats), och Lenins broderliga kritik framställs som näst intill kätтарыjakt.¹⁰ Bucharin hade nu spelat ut sin roll som Stalins förbundne eller rättare sagt redskap i kampen mot vänsteroppositionen, och han skulle snart avpolletteras. Han kallades fortfarande 'kamrat', men skriften stod redan på väggen, och hans åsikter under revolutionens första år då han hade varit 'vänster'-kommunist användes vederbörligen mot honom. Leontjevs nålstick bidrog kanske en smula till den slutliga rättegången mot och avrättningen av Bucharin 1938.

Trots den patologiska sidan i Leontjevs arbete markerade det ett visst framsteg inom teorin, och det fick en relativt lång livslängd, det omtrycktes på engelska i mitten av 40-talet och ersattes inte definitivt för de engelska kommunisternas del förrän en engelsk handbok kom ut 1949.¹¹ I Sovjet var dess ställning mera komplicerad. Den sovjetiska ekonomins och Sovjetsamhällets utveckling låg före handbokens teorier, och under några år under och omedelbart efter kriget tycks det inte ha funnits någon auktoritativ text. Läran själv växlade oupphörligt tills Stalins 'Socialismens ekonomiska problem' kom ut 1952. Även om det under de första åren efter andra världskriget fanns delade meningar om den kapitalistiska ekonomins framtidsutsikter undergick teorin om imperialismen inga större förändringar. Ekonomer och andra teoretiker i Sovjet föredrog i stort sett det säkra före det osäkra, och ingenting var säkrare än att upprepa Lenins formler, om man höll sig till sådana som inte stod i strid med den härskande gruppens och i synnerhet Stalins uttalanden. Under sådana förhållanden var det inte överraskande att färglösa, banala och orkeslösa debattinlägg dominerade. Men det var kanske mer överraskande att samma försagdhet härskade bland de 'ortodoxa' marxisterna i de kommunistiska partierna i andra länder. De kunde inte skylla på Stalin. Trots Leontjevs förvrängningar användes hans arbete som handbok i mer än ett decennium, och följden blev att föga eller ingen uppmärksamhet ägnades sådana marxister som i likhet med Bucharin och Luxemburg råkat ut för Stalins vrede. Det är inte heller så underligt att de 'ortodoxa' marxisternas bästa arbeten på det teoretiska fältet låg långt från tidens politiska problem. Inte ens de stora möjligheter att sprida de marxistiska idéerna som den stora ekonomiska krisen erbjöd utnyttjades till fullo, trots att den bekräftade Marx prognoser.

Marx prestige ökade utan tvivel under 30-talet men den matchades inte av en motsvarande utveckling av en konstruktiv marxistisk analys av den samtida kapitalismens problem och deras uppkomst. Intellectuella som attraherades av marxismen ryggade tillbaka när de läste Leontjev. Marxismen tycktes ha förvandlats till ett ortodox testuggande som med kort varsel kunde revideras fundamentalt. Det var ett bevis på den inneboende styrkan i Marx, Engels och Lenins idéer att de objektiva förhållandena i världen tycktes bekräfta deras teorier och att marxismen fortsatte att växa. Men man kan inte säga att den blomstrade när nästan alla som kallade sig marxister försvor sig åt härskarna i Sovjet. Det var därför inte så underligt att kapitalismens dittills största kris inte frambringade några konstruktiva arbeten inom den politiska ekonomin och att Keynes nya teori i *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936), som

¹⁰ Leontjev citerar utan att förklara omständigheterna Lenins kritik av Bucharin i 'Rapport om partiprogrammet', mars 1919. Se [Rysslands kommunistiska partis \(bolsjevikerna\) 8:e kongress den 18-23 mars 1919](#). Vad Lenin kritiserade var den abstrakta teori om imperialismen som Bucharin ville ha med i det nya partiprogrammet i stället för den analys av kapitalismen som fanns i det tidigare programmet från 1903. Lenin påpekade att den gamla kapitalismen inte hade försvunnit: 'Imperialismen är en överbyggnad på kapitalismen.'

¹¹ Eaton, J., *Political Economy: a Marxist Textbook* (London) första uppl. 1949. Den innehåller inga referenser till föregångarna.

implicerade möjligheten av en reformerad kapitalism fri från instabiliteter, vann terräng i kretsar som eljest kanske hade varit mottagliga för marxismen. Och inte nog med det, ett antal teoretiker med en marxistisk grundsyn, t.ex. Lewis A. Corey i USA och John Strachey i England, tog avstånd från sin tidigare inställning och dukade under för den allt mäktigare Keynesvågen.¹²

Leontjevs bok ingår alltså i de försuttna möjligheternas intellektuella historia. Det är sannolikt att den repellerade snarare än attraherade och övertygade dem som inte hade blivit kommunister av andra orsaker. Att den höll sin plats så länge berodde främst på att den förmedlade den politiska ekonomins elementa just till sådana här människor av vilka de flesta inte hade läst någon ekonomisk litteratur och som knappast gick vidare och läste de marxistiska klassikerna på egen hand. Att dess behandling av den marxistiska teorin var överlägsen den tidigare handbokens var ytterligare en pluspoäng. Och eftersom den hade skrivits efter den ekonomiska krisen i början av 30-talet kunde den peka på flera faktiska data som stödde marxismen. Mera utrymme ägnades med rätta åt reproduktionsteorin och kriserna, men konflikten mellan vetenskap och politiska krav – som skulle hänga med i de flesta 'ortodoxa' marxistiska arbetena och i synnerhet de populära framställningarna – är uppenbar. När det exempelvis hävdas att industrins tendens till obegränsad expansion och begränsningen av konsumtionsförmågan är en grundläggande motsättning i kapitalismen, förutsätts det att 'det ligger i kapitalismens natur att *tendera att minska de breda massornas konsumtion till ett eländigt minimum*'.¹³ Men även om det är riktigt att den kapitalistiska reproduktionsprocessen involverar instabilitet och kriser utesluter inte detta en konsumtionstillväxt under en utvidgad reproduktion. Och reproduktionsdiagrammen är inte någon bild av den verkliga världen. Lenin skrev i en tidig artikel: 'Diagrammen enbart kan inte bevisa någonting, de kan bara *belysa* en process, om dess skilda element har förklarats teoretiskt.'¹⁴ Detta gäller inte bara reproduktionsprocessen utan också den så kallade lagen om stigande utarmning. Sådana delar av Marx teori utgår från att resten av den föränderliga kapitalismen förblir konstant medan han analyserar de inneboende tendenserna i den sektion han har isolerat för närmare studium. Genom att exempelvis organisera sig kämpar arbetarklassen mot kapitalismens tendens att vid vissa tider minska konsumtionen.¹⁵ Dessutom påverkas komponenternas absoluta värde i reproduktionsdiagrammen av sådana faktorer som naturtillgångarnas nivå och teknikens utveckling, varför arbetarklassens konsumtion (i absoluta tal) kan öka spektakulärt om mervärdet kan realiseras genom exempelvis imperialism. Under kriserna sjunker naturligtvis konsumtionen från den nivå som uppnåddes under högkonjunkturen, framför allt på grund av den ökande arbetslösheten. Under 30-talet fanns det kanske någon ursäkt för tron att kapitalismen aldrig mer skulle kunna expandera i så stor skala som den hade gjort tidigare under 1900-talet. Men teoretiskt sett var det en helt annan sak än att hävda att konsumtionsminskningen är en allmän lag som kan härledas ur motsättningen mellan konsumtion och produktion.

Lenin påpekade att 'imperialismen framträdde som en utveckling och direkt fortsättning av kapitalismens fundamentala egenskaper', men han gick, som vi redan har sett, inte närmare in på dessa fundamentala egenskaper.¹⁶ Vare sig han tog dem för givna eller tänkte behandla dem senare har hans 'ortodoxa' lärjungar gjort föga för att klargöra denna punkt, vilket de kunde ha gjort inte bara genom att hänvisa till Marx utan också till Lenins egna skrifter, i synnerhet dem från 1890-talet. Även om Leontjev citerar ett av dessa arbeten följer han inte alls upp de

¹² Både Corey och Strachey publicerade arbeten baserade på marxismen på 1930-talet, men övergick till Keyneslägret några år senare.

¹³ Leontjev, op. cit., s. 179

¹⁴ Lenin 'A note on the Question of the Market Theory', *Collected Works*, bd IV (London 1960), s. 62.

¹⁵ Vilket både Marx och Lenin har påvisat.

¹⁶ Se kap. V om Lenin.

konsekvenser som Lenins skrifter från denna period får för teorin om imperialismen. Lenin visade kort sagt i polemik med narodnikerna att kapitalismen trots massornas begränsade konsumtion kunde utvecklas både genom en snabbare tillväxt av produktionsmedlen och genom en ökad samhällelig arbetsfördelning som förvandlade 'utarmade' bönder till lönarbetare och därmed till konsumenter. Analoga processer beledsagade de avancerade kapitalistiska ländernas expansion till den övriga världen. Imperialismen gjorde det möjligt för de avancerade länderna att utvecklas både på djupet, genom att de industrier som tillverkade produktionsmedel tillväxte snabbare tack vare den, och på bredden genom att föra in nya länder i kapitalismens sfär. Eftersom imperialismen innebar kapitalkoncentration, tillväxt av monopol, finanskapital och kapitlexport, förändrade den också de kapitalistiska produktionsförhållandena. Om man inte tar hänsyn till denna faktor blir man lätt benägen att överdriva de motsättningar och motsägelser som åtföljer imperialismen, vilket är fallet med Leontjev. Han målar upp en bild av kapitalismen i vilken den håller tillbaka de tekniska framstegen och sjunker ner i ett träsk av korrupktion, skandaler och kriminalitet hemma medan den utomlands jagar efter superprofiter och förbereder krig, vilket oundvikligen leder till slutsatsen att 'kapitalismen upplöses och börjar falla sönder medan den fortfarande lever'.¹⁷ Kapitalismen kan bara förlänga sitt liv genom fascism och krig och även då sker det till priset av en fortsatt försvagning. Denna bild avspeglar naturligtvis vissa sidor av den kapitalistiska världen på 30-talet, det är dess styrka. Å andra sidan är den överdriven på flera punkter och tenderar därför att underskatta kapitalismens flexibilitet, samtidigt som den helt i linje med den kommunistiska internationalens optimistiska uttalanden i hög grad över-skattade den spontana tillväxten av antikapitalistiska stämningar inom arbetarklassen, även i de länder där fascismen redan hade segrat. Han insåg inte att kapitalismens handgångna män genom sociala och politiska aktioner kunde motverka de ekonomiska svagheter som depressionen avslöjat, och att det fortsatta relativa välståndet i de imperialistiska länderna var en faktor som gjorde det möjligt att minska intensiteten i klasskampen. Han kunde naturligtvis inte heller erkänna att 'stalinismens' politik och praxis var en negativ faktor i kampen mot kapitalismen.

III

När en ny handbok med titeln 'Politisk ekonomi' kom ut i Sovjet i slutet av 1954 (den första upplagan trycktes i mer än sex miljoner exemplar) kan man med rätta säga att den var 'efter-längtat'. Det hade inte funnits någon erkänd handbok på flera år och undervisningen i politisk ekonomi i Sovjet hade befunnit sig i ett tillstånd av osäkerhet och kaos. Eftersom Stalins ord var lag, här som på andra områden, och ingen ekonom ville dela den stackars Vosnesenskij's¹⁸ öde, om han kunde undvika det, gällde det att på flera viktiga punkter finna formuleringar som samtidigt som de någorlunda överensstämde med de marxistiska klassikerna gav ideologisk sanktion åt Stalins praxis. Under de diskussioner som föregick utarbetandet av den nya texten ingrep Stalin själv med ett teoretiskt arbete som omedelbart ansågs lösa de frågor som diskuterades och som betraktades som det sista ordet när det gällde den ekonomiska teorin.¹⁹ Det hade länge varit obligatoriskt att citera Stalin i praktiskt taget alla böcker och artiklar, som behandlade ekonomiska frågor, men nu kom han med ett antal nya ekonomiska 'lagar', som skulle citeras oavbrutet en tid framåt. Handboken *Politisk ekonomi* kom inte ut på engelska förrän 1957. Vid den tiden kom den tredje ryska upplagan ut, och upplagorna på andra språk uppvisade vissa

¹⁷ Op. cit., s. 232.

¹⁸ En ledande ekonom, Vosnesenskij, blev känd utanför Sovjet för sin redogörelse för Sovjets krigsekonomi. Han var medlem av politbyrån och utrensades i samband med 'Leningradaffären' som Chrusjtjov refererade till i sitt berömda tal inför den 20:e sovjetiska partikongressen. Affären är fortfarande höljd i dunkel, men den atmosfär i vilken den kunde äga rum uppmanade knappast ekonomiska diskussioner.

¹⁹ Stalin, J. V., *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*, 1952.

förändringar jämfört med originalet.²⁰ Denna handbok är fortfarande klart präglad av Stalin-perioden i den sovjetiska ideologin trots att den gamle diktatorn hade dött när den kom ut och strax efteråt skulle hudflängas av Chrusjtjov i den berömda 'hemliga' rapporten till tjugonde partikongressen.

När den kom ut på engelska var därför Stalins teoretiska status oklar, vilket den för övrigt är än i dag trots den påstådda 'återgången till Lenin'. Eftersom Stalins teorier liksom citat ur hans tal och skrifter finns med i boken har den blivit något av en belastning för kommunistpartierna i de länder där 'avstaliniseringen' har tagits på allvar.

Som i de tidigare handböckerna följer den nya volymen i sin behandling av imperialismen nära Lenins bok, men Lenins statistiska uppgifter har ersatts med nyare material.²¹ Efter den vanliga diskussionen av monopolens och finanskapitalets roll behandlas 'kapitalexporten' som påstås härröra från 'ett överskott på kapital' i några avancerade kapitalistiska länder. Troheten mot Lenin leder till slutsatsen att detta relativa 'överskott' är en följd av 'massornas halvsvält' i de kapitalexporterande länderna. Men denna trohet mot Lenin leder i detta fall till att man förbiser att förhållandet mellan kapitalexport och levnadsstandard inte nödvändigtvis är fixerat, att diverse andra faktorer ingår i den fullständiga bilden och att kapitalexporten och konsumtionsnivåerna kan stiga samtidigt under gynnsamma förhållanden. Även om Lenin hade rätt i att ingen kapitalistklass hittills har kunnat eller velat använda kapitalöverskott enbart för att höja massornas levnadsstandard, kan investeringar i utlandet, som ger högre profiler än investeringar hemma och som därigenom möjliggör en ytterligare utvidgad reproduktion, samtidigt höja konsumtionen. Om kapitalet kunde användas för att höja produktionen hemma, för att förbättra bostadsstandarden och utbildningsmöjligheterna skulle konsumtionen naturligtvis stiga ännu mera och på en sundare och mera stabil basis. I detta sammanhang kan man kasta den oväsentliga delen av Lenins analys överbord och hålla med honom om att om dessa önskvärda saker kunde åstadkommas 'skulle kapitalismen inte vara kapitalism'. Handboks författarna måste behålla denna punkt eftersom de senare hävdar att massorna i de avancerade kapitalistiska länderna har utarmats under senare decennier. Andra 'ortodoxa' marxister står lika förvirrade inför detta problem. R. Palme Dutt skriver sålunda:

Parasitismen har skadat England ekonomiskt, och avlägsnandet av parasitismen skulle underlätta återställandet av Englands ekonomiska hälsa. Även under det imperialistiska 'välståndets' glansdagar, alltså innan den moderna tidens kroniska kristillstånd utvecklades, ledde det ökande beroendet av de utländska tributerna till att hemmaindustrins och jordbrukets utveckling försumrades och till relativ teknisk stagnation. Den därav följande försvagningen av Englands ekonomiska ställning banade vägen för de moderna förhållandena med kroniska kriser.²²

Sambandet mellan 'tributer' och kapitalexport klagörs inte alls här. Bortsett från exceptionella perioder återinvesterades i huvudsak 'tributerna' utomlands. De kan inte betraktas som en ström av inkomster som kunde ha använts på annat sätt. Dutt tycks tro att Englands engagemang på världsmarknaden har varit skadligt för den engelska ekonomin, d.v.s. den kapitalistiska ekonomin. Men den engelska kapitalismen med dess speciella struktur, som betingades av de historiska relationerna med världsmarknaden, var beroende av att mervärde utvanns ur kolonierna och realiserades i dem genom nya investeringar. Han förknippar liksom handbokens författare

²⁰ *Political Economy*, en handbok utgiven av den sovjetiska vetenskapsakademins ekonomiska institut, engelsk övers. (London 1957). Handboken var ett lagarbete : akademikern Ostrovitjanov stod först på en förteckning över ett tiotal medarbetare.

²¹ Del två, avd. B, kap. XVIII-XXII

²² Dutt, R. P., *The Crisis of Britain and the British Empire*, rev. uppl. (London 1957), s. 511

kapitalexporten med industriell stagnation, men det är ingalunda något universellt nödvändigt och historiskt fastställt samband. Det är i hög grad beroende av omständigheter som själva betingas av den kapitalistiska utvecklingsprocessen. Och detsamma gäller monopolisternas påstådda försök att hålla tillbaka tekniska framsteg och att försena eller hindra användningen av nya uppfinningar. Det är en sak att konstatera att det kapitalistiska produktionssystemet har blivit en hämsko på produktivkrafternas utveckling, en annan att förneka eller 'bevisa' att det inte kan utveckla dem ytterligare under gynnsamma omständigheter. När möjligheterna att realisera mervärde ökas kommer nya tekniker till användning i stor skala, även om det sker selektivt, och då ökas möjligheterna till nya lönsamma investeringar. Det råder inga tvivel om att det i England har förelegat en intressekonflikt mellan de sektioner av den besuttna klassen som huvudsakligen har varit intresserade av utrikeshandeln och de sektioner vilkas huvudsakliga investeringar legat i industrin. Engagemanget på världsmarknaden och i samväldet kan ha begränsat industriinvesteringarna. Men den motsättning Dutt konstruerar är ett val mellan två vägar för kapitalismen som påminner om det val som erbjuds i debatten om Englands inträde i EEC. Som andra kommunistpartiteoretiker har Dutts partipolitiska engagemang tvingat honom att försvaga och förvränga den teoretiska analysen av imperialismen och att till och med resonera som om en icke-imperialistisk ('anti-monopolistisk') kapitalism vore möjlig.

Handbokens svagheter som framträder tydligast i behandlingen av imperialismen och 'kapitalismens allmänna kris' beror inte på enkla missförstånd eller ens på ett slaviskt fasthållande vid Lenins formuleringar. I dessa kapitel försöker författarna ge faktiskt och teoretiskt stöd åt uttalanden från en högre auktoritet, d.v.s. framlidne Josef Stalin. Nyckeln tillhandahålls av hans 'den nutida kapitalismens ekonomiska grundlag', som lyder som följer:

Tryggande av kapitalistisk maximalprofit medelst utsugning, ruiner och utarmning av befolkningsflertalet i respektive land, medelst förslavande och systematisk utplundring av folken i andra länder, särskilt i de efterblivna länderna, och slutligen medelst krig och folkhushållningens militarisering, vilka utnyttjas för att trygga högsta möjliga profiter.²³

Handbokens författare bemödar sig om att översätta denna 'lag' till något som liknar vetenskapligt språk och överensstämmelse med marxismen, men resultatet blir bara en serie banaliteter. Monopolisterna försöker som andra kapitalister att maximera profiterna. Redan Marx hade visat att om monopolisterna kan lägga beslag på en andel av det totala mervärdet som är större än deras andel av det totala kapital som satts in får andra kapitalister mindre: den genomsnittliga profitkvoten påverkas inte. Att som handbokens författare tala om en kollision mellan profitkvotens tendens till utjämning och 'lagen om maximal kapitalistisk profit' är i själva verket överflödigt, såvida man inte avsåg att visa att Stalin hade upptäckt något verkligt nytt. Men Stalins 'lag' klarlägger inte någonting. Med 'ruiner och utarmning', 'förslavande och systematisk utplundring' överallt är det svårt att förstå hur kapitalismen överhuvud taget kunde fortsätta att fungera någon längre tid. Om kapitalisterna utvinner alltmera mervärde var realiserar de det? Det skulle ovillkorligen innebära en oavbruten stegring av arbetstakten, ökande arbetslöshet, sjunkande reallöner och 'den växande utsugningen av arbetarklassen i produktionsprocessen kompletteras av en utplundring av arbetarna som konsumenter ...'²⁴

Stalins 'lag' och argumentation i handboken är fulla av motsägelser. Om inte 'ruiner' och 'utarmning' har en symbolisk innebörd skulle arbetarna vara alldeles oförmögna att uppfylla det moderna industriarbetets krav. Och de kapitalister som producerar konsumtionsvaror och som inte kan avsätta dem i nödvändig omfattning vare sig hemma eller i kolonierna skulle

²³ Stalin. op. cit., ss 32-44

²⁴ *Political Economy*, s. 299

förmodligen också stå på ruinens brant, vare sig de är monopolister eller ej. För att förhindra ett sammanbrott för kapitalismen under sådana omständigheter – det blir den logiska slutsatsen av ‘lagen’ – måste produktionsmedel byggas upp i svindlande tempo eller också måste man hitta på något annat medel att realisera mervärdet. Monopolisterna skulle inte kunna hålla uppe profitkvoten, och en situation liknande den som rådde i början av 30-talet skulle bli kronisk. Denna bild överensstämde inte alls med den kapitalistiska utvecklingen när Stalin producerade sin lag (1952), när handbokens första upplaga kom ut i Sovjet (1954) och ännu mindre när den kom ut på engelska (1957).

Denna formel och den analys som deducerades ur den – med ett lämpligt urval data – kunde inte förutsäga eller ens förklara den expansion i den kapitalistiska världsekonomin som faktiskt ägde rum på 1950-talet och som trots vissa tecken på avmattning fortfarande pågår den dag som idag är (1965). Om denna analys bara behövde behandlas som ett vetenskapligt misstag skulle det barmhärtigaste man kunde säga om den vara att dess syn på den kapitalistiska utvecklingen i allt för hög grad baserades på den stagnation som drabbade kapitalismen under depressionen på 30-talet. Men som vi redan påpekat hade denna analys förlorat kontakten med allt som kan beskrivas som vetenskap, och den hade fullständigt brutit med Marx och Lenins metod: de började sina studier med objektiva fakta. De flesta sovjetekonomerna var och förblev oförmögna att förstå den samtida kapitalismens utveckling, och deras skrifter, i den mån de var kända i västländerna, kunde bara misskreditera marxismen. Detsamma gällde för den delen de arbeten som utgavs av de ‘ortodoxa’ ekonomerna i kommunistpartierna i andra länder, som blint accepterade Stalins *Ekonomiska problem* och handboken.

Liknande svagheter föreligger i behandlingen av andra aspekter av imperialismen. Det påstås sålunda att ‘imperialismen inte kan leva och utvecklas utan ett oavbrutet flöde av tributer från de främmande länder som den utplundrar’.²⁵ Samtidigt som monopolen får väldiga avkastningar på sina kapitalinvesteringar tar de också hem vinster ‘genom att sälja sina varor i koloniala och beroende länder till priser som väsentligen överstiger deras värde och genom att köpa de varor som produceras i dessa länder till extremt låga priser som inte täcker deras värde’.²⁶ Dessa orättfärdiga handelsvillkor ‘förvärras oavbrutet’. Samtidigt som hungern och fattigdomen växer i de underutvecklade länderna tvingas de importera både livsmedel och varor vars priser hålls uppe på en artificiellt hög nivå av monopolen. Eftersom en likartad process äger rum i industriländerna (‘en stegrad utarmning av de arbetande massorna och en reduktion av deras köpkraft’) går hela världsimperialismen mot en kris. Teorin om systemets ‘sammanbrott’ avvisas senare uttryckligen, men om dessa processer antas pågå samtidigt måste det oavbrutet försvagas. Man aktar sig visligen för att hänvisa till Marx reproduktionsdiagram i detta sammanhang. De teoretiska svårigheter som den nya ‘teorin’ uppenbarligen ger upphov till anser man sig lösa genom en hänvisning till kapitalismens ‘ytterligt’ skärpta motsättningar. Det intressanta problemet är emellertid hur långt motsättningarna har gått och varför de inte har gjort kapitalismen funktionsoduglig, men när det gäller sådana problem stillar författarna sina samveten genom ytterligare Lenincitat som visar att monopolkapitalismens allmänna tendens till stagnation eller sönderfall ‘ingalunda utesluter en relativt snabb tillväxt av produktionen och utveckling av tekniken inom vissa grenar av den borgerliga ekonomin i vissa kapitalistiska länder’.²⁷

Handbokens framställning av den kapitalistiska utvecklingen är inte en abstrakt modell i stil med

²⁵ Ibid., s. 301

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid., s. 319

Marx teoretiska konstruktioner och härrör inte heller från ett studium av den verkliga världen. Den är en underlig fantasikonstruktion som innehåller lite av båda delarna, med en stark tillsats av förvrängningar och önsketänkande. Den ligger så nära verkligheten att den inte är rent nonsens och den får så mycket styrka från Marx och Lenin att den håller ihop, men för övrigt är den platt, ledsam, färglös och totalt omdömeslös. Det hävdas exempelvis att 'kapital som investeras utomlands utgör en kontinuerligt ökande del av imperialistländernas nationalinkomst, och avkastningar av detta kapital utgör en allt större faktor i kapitalisternas inkomster'.²⁸ Men det statistiska material som anförs som stöd för detta påstående är synnerligen bristfälligt och sträcker sig inte längre fram än till 1931.²⁹

Lenins diskussion om den växande arbetararistokratin redovisas, men man försöker inte förklara hur den har kunnat hålla stånd mot de alltmera utarmade massor som tidigare förutsattes existera i de avancerade kapitalistländerna. Lenins teorier redovisas, kort sagt, på ett fullständigt mekaniskt sätt och man försöker inte ge en exakt och fyllig bild av den moderna imperialistiska utvecklingen. Det enda försöket att modernisera Lenin, Stalins fundamentala lag om monopolkapitalismen, understryker bara marxismens petrifiering till en livlös ideologi i tjänst hos Sovjets härskande skikt.

IV

Den förment leninistiska teori om imperialismen som läggs fram i de tre 'ortodoxt' marxistiska handböcker vi har tagit upp, kan knappast ha övertygat dem som sökte en förklaring på de stormiga händelserna under 1900-talet. Den bekräftar snarare den bild av marxismen som dess motståndare målade upp – en föråldrad och ensidig samling dogmer, en myt snarare än en vetenskap, som seriösa tänkare inte behövde ägna någon uppmärksamhet åt. De ortodoxas andra populärframställningar är teoretiskt lika bristfälliga, det gäller både de handböcker som godkänts av kommunistpartierna utanför Sovjet och de mera analytiska arbetena om imperialismen av kommunistiska teoretiker.³⁰ En omtugning av Lenins teser med tonvikten lagd på olika element alltefter världskommunismens varierade strategi, plus ett urval nya data om monopol och kolonial utveckling är i allmänhet kontentan i lejonparten av denna litteratur. De undantag som visar en djupare insikt och originella tankegångar är få till antalet om vi begränsar oss till de författare som är medlemmar av kommunistpartiet eller sympatiserar med det. Men det är nödvändigt att studera både förtjänsterna och begränsningarna i några av dessa arbeten.

Maurice Dobb, den ledande engelska marxistiske ekonomen, publicerade 1937 mot bakgrund av depressionen – alltså vid en tidpunkt då intresset för marxismen för första gången hade börjat framträda i akademiska kretsar och inom den engelska intelligentsian – en essäbok med titeln *Political Economy and Capitalism* som innehöll ett kapitel om imperialismen.³¹ Hela boken ligger inom den akademiska traditionen – dess kontaktpunkter med de arbeten som diskuterats ovan är få. Dobb skriver huvudsakligen för sina ekonomkolleger och försöker få dem att inse att marxismen åtminstone är värd att studera. Av den anledningen ligger boken på ett högre teore-

²⁸ Ibid., s. 320

²⁹ Ibid.

³⁰ T.ex. de arbeten av Eaton och Dobb som redan nämnts. Baby, *Principes fondamentaux d'Economie politique* (Paris 1949), en oinspirerad fransk handbok; Perlo, V., *American Imperialism* (New York 1951) som är teoretiskt föga givande; Dragulev, *La crise générale du capitalisme* (Moskva 1960) som ger vid handen att föga har hänt inom det ekonomiska tänkandet i Sovjet efter *Political Economy*. Det bör tilläggas att förändringar har ägt rum i den officiellt godkända ekonomiska litteraturen under de senaste åren. Se exempelvis Varga, E., *Twentieth Century Capitalism* (Moskva 1963).

³¹ Dobb, M. H., *Political Economy and Capitalism* (London 1937).

tiskt plan och är mera teknisk än handböckerna. Dobb närmar sig problemet på omvägar och med stora kunskaper om det ekonomiska tänkandets historia. Det är karakteristiskt att hans uppsats börjar med en jämförelse mellan 1700-talets merkantilism och den moderna imperialismen. Han baserade denna jämförelse på det förhållandet att vi i bägge fallen inte bara 'har att göra med kolonialsystem och en likartad monopolistisk praxis, deras ideologier är också antitetiska mot den klassiska politiska ekonomin'.³² Medan de klassiska politiska ekonomerna gick hårt åt merkantilismens teori och praxis, har deras moderna efterträdare vanligen intagit en kvietistisk attityd till den moderna imperialismen. De moderna akademiska ekonomerna tycks faktiskt anse att det inte finns någon imperialism eller att den ligger utanför det område de studerar, och att den därför inte påkallar någon formell analys.

Ett centralt inslag i 'merkantilismen' var den vikt som lades vid en monopolistisk kontroll av utrikeshandeln. Adam Smith hävdade att merkantilismen genom att höja profitkvoten och avleda kapitalet från dess naturliga kanaler höjde priset på alla varor. Ricardo ansåg att profiten kunde höjas på hemmamarknaden om utrikeshandeln tog hem billiga importvaror, och använde det som ett argument för frihandel. Dobb påpekar att Marx inkluderade utrikeshandeln bland de faktorer som motverkar profitkvotens tendens att sjunka eftersom den förbilligade de varor som ingår i det konstanta kapitalet. Marx hade också påpekat att de högre profiterna i kolonialländerna kunde hålla uppe genomsnittsprofiterna i hemlandet genom att de utvidgade investeringssfären, och detta alldeles bortsett från de prisrelationer som etablerades genom handeln med kolonialländerna. På basis av de faktorer som Ricardo och Marx framhäver försöker sig Dobb på en 'ekonomisk definition av kolonier och kolonialism' som 'en relation mellan två länder eller områden som innebär att överprofiter skapas till förmån för det ena av dem antingen genom någon form av monopolistiskt reglerad handel mellan dem eller genom att ett av dem investerar kapital i det andra och får ut en högre profitkvot än hemma'.³³ Under merkantilismen ägde den karakteristiska formen av kolonial exploatering rum genom att handeln reglerades på ett sådant sätt att priserna på de varor som exporterades till kolonierna hölls uppe på artificiell väg, oftast genom statliga ingripanden, och genom att priserna på de varor som importerades från kolonierna hölls nere. Den moderna imperialismen som byggde på den mest avancerade industrikapitalismen fick sitt dominerande uttryck i kapitalexporten som uppträdde i många former och inte nödvändigtvis innebar en export av kapitalvaror. Fördelen med kapitalexport och speciellt med privilegierade investeringsområden låg i att den motverkade profitkvotens tendens att sjunka. Dobb skriver:

Det innebär inte bara att det kapital som investeras i kolonierna ger en högre profitkvot än om det i stället hade investerats hemma, det innebär också att profitkvoten hemma (i det imperialistiska landet) tenderar att bli större än den eljest skulle ha blivit.³⁴

Kapital som investeras i underutvecklade områden kan exploatera billig arbetskraft och dra nytta av att 'kapitalets organiska sammansättning' är lägre där, vilket för övrigt är anledningen till deras underutveckling. Till följd därav gör kapitalet en dubbel vinst på kapitalexporten – högre profiter utomlands och förmågan att upprätthålla en högre mervärdeskvot hemma. Av den anledningen hävdar Dobb 'står kapitalets och arbetskraftens intressen emot varandra på denna punkt'.³⁵ Giltigheten i detta påstående kan diskuteras eftersom så mycket beror på andra

³² Ibid., s. 226

³³ Ibid., s. 231

³⁴ Ibid., s. 234

³⁵ Ibid., s. 235. Han säger också att kapitalexporten minskar trycket på arbetsmarknaden och att 'kapitalisterna kan köpa arbetskraft hemma till lägre pris'. Men kapitalismens stora dilemma, som leder till kapitalexport, är att ytterligare investeringar hemma inte lönar sig : kapital som inte alls skulle ha använts hemma till inköp av arbetskraft 'exporteras'.

förhållanden. Dobb skiljer inte klart mellan de relationer, som kan fastställas mellan olika variabler om man utgår från att situationen i övrigt är oförändrad, och den verkliga världen med mångfaldiga samverkande variabler. Om det exempelvis i detta speciella fall föreligger en äkta kapitlexport (och inte en ackumulation av kapital som representerar ett mervärde som utvunnits i det främmande landet) och en brist på investeringsmöjligheter på hemmamarknaden, kan man vänta sig att åtminstone en del av arbetarklassen tjänar på det genom ökad sysselsättning. Det förhåller sig så därför att det 'överskotts'kapital som investerades utomlands inte nödvändigtvis skulle ha investerats hemma. Vad Dobb dessutom tycks förbise är att profitkvotens tendens att sjunka bara är en del av den kapitalistiska verklighet som Marx studerade. Vi har också problemet att realisera mervärdet, ett problem som utrikeshandeln i och för sig naturligtvis inte kan lösa men som kapitlexporten kan lösa. Om mervärdet realiseras på detta sätt kan hela den kapitalistiska reproduktionsprocessen komma upp på en högre nivå, som gör det möjligt för åtminstone någon del av arbetarklassen att förbättra sin ställning. Om imperialismen betraktas med utgångspunkt från de kapitalistiska framstegen sedan slutet av 1800-talet är detta förvisso den roll den har spelat.

I kolonialländerna ledde imperialismen till en snedvriden ekonomi, bevarandet av gamla reaktionära sociala och politiska institutioner och krafter och ett tillbakahållande av industrialiseringen. Även om Dobb hade rätt när han hävdade att det inte fanns någon tendens till en fortskridande 'avkolonisering' på rent ekonomisk basis, tycks han förbise att genom uppkomsten av en lokal bourgeoisie och ett lokalt proletariat sätts sociala krafter i rörelse som gör att 'imperialismens politiska logik' blir en mycket mera dialektisk process än han tycks föreställa sig.³⁶ Även om det är riktigt att den ekonomiska penetrationen i underutvecklade länder ofta men inte alltid, via 'inflytelsesfärer', ledde till fullständig annektering, om investeringarna skulle kunna skyddas, ekonomiska privilegier utverkas och arbetskraft anskaffas, har händelseutvecklingen visat att det förr eller senare blir oundvikligt och till och med opportunt för kolonialmakterna att lossa sitt grepp om de beroende länderna. Genom denna politiska omkastning som har blivit nödvändig på grund av de nationalistiska rörelsernas växande styrka i en värld där kapitalismens världsherravälde inte längre är säkrat, hoppas kapitalisterna kunna vidmakthålla de ekonomiska relationer mellan moderland och kolonier som Dobb beskrev. Den ojämna utvecklingen gjorde den situation han skildrade till ett övergångsskede men de nuvarande förhållandena har blivit ännu instabilare, och kommer uppenbarligen inte att bestå. De sociala banden mellan den framväxande bourgeoisin i de forna kolonierna och halvkolonierna och de feodala eller förkapitalistiska, traditionella skikten, som ofta omhulldes av de främmande koloniala härskarna, hindrar bourgeoisin att spela den roll som motsvarande klass i industriländerna spelade när kapitalismen framträdde som ett ungt och kraftfullt system. Den lokala bourgeoisins oförmåga att genomföra

2 de sociala och agrara förändringar som är nödvändiga för en ekonomisk tillväxt som permanent kan öka realinkomsterna, gör att tillväxten i storlek och medvetenhet av ett proletariat av modern typ blir särskilt betydelsefullt. Att Dobb inte ställde problemet på detta sätt berodde kanske på att han då hade kommit farligt nära Trotskijs teori om 'den permanenta revolutionen' som på den tiden förvrängdes och fördömdes i kommunistpartiernas officiella skrifter.

Diskussionen i denna del av boken klagör inte alls var Dobb står när det gäller förhållandet mellan underkonsumtion och imperialism. I en tidigare uppsats i boken som bär titeln 'Ekonomiska kriser', finns en fylligare behandling av ämnet. Där visar han alldeles riktigt att Marx inte var anhängare av underkonsumtionsteorin på samma sätt som Hobson och en del radikala och

³⁶ Ibid., s. 236

socialistiska skribenter på 30-talet, men han konstrar till problemet med en massa lärda hänvisningar. Det enkla svaret till underkonsumtionisterna – under förutsättning att de accepterade den marxistiska uppdelningen av den totala produkten i konstant kapital (V), variabelt kapital ('v') och mervärde ('m') – var att problemet gällde att realisera 'm', men att man inte kan göra det under kapitalismen genom att höja 'v' (d.v.s. lönerna). Han avvisar Luxemburgs uppfattning att konsumenterna måste sökas utanför den 'rena' kapitalistiska ekonomin, eftersom den stred mot Marx uppfattning, men han förbiser uppenbarligen att hon hade försökt lösa ett verkligt problem. Detta beror delvis på att han betraktar Luxemburgs teori som ett försök att förklara kriserna – vilket den inte var – och inte för ett försök att förklara ett ännu fundamentalare dilemma i det kapitalistiska produktionssystemet. Han förbigår realisationsproblemet och överdriver därför motsättningen mellan ackumulation och konsumtion. Han säger exempelvis: 'Eftersom varje ökning av kapitalackumulationen måste innebära en relativ minskning av den omedelbara konsumtionen kan ökad ackumulation bara leda till minskad konsumtion, de båda fenomenen står i växelverkan.'³⁷ Han förbiser att kapitalismen under relativt långa perioder har kunnat expandera inte därför att konsumtionen har ökat – utan därför att reproduktionen har ägt rum i utvidgad skala. När ackumulationen är förknippad med imperialism, tekniska förändringar och krig tar den formen av 'produktiv konsumtion' och medför en snabbare tillväxt av avd. I än avd. II. Den kan då operera i så stor skala att den motverkar profitkvotens tendens att sjunka och medger reallönehöjningar. Det var utan tvivel svårt att se detta på 30-talet och det är givetvis lätt att vara efterklok. Vid den tiden hade den expansiva processen uppenbarligen avstannat, och man försökte inte förklara hur kapitalismen hade expanderat tidigare utan varför den hade stagnerat då.

Även om Dobb inte var alldeles omedveten om de här aspekterna lyckades han inte precisera dem. Han förknippar med rätta kapitalismens expansiva tendenser med de minskade möjligheterna att 'extensivt' rekrytera 'den industriella reservarmén' och med kapitalets ökande organiska sammansättning i samband med de tekniska förändringarna. För att minska trycket på profitkvoten tog kapitalisterna sin tillflykt till monopolistisk praxis i hemlandet och utåtriktad expansion som ledde till erövring av kolonierna. Även om kapitalismen sålunda hade en 'inre expansionsdrift' kan den inte tillfredsställas i det oändliga. Kolonialismen är bara en kort respit'.³⁸ Investeringsboomen före 1929 visade sig vara en tillfällig uppgång och inte den första vågen i en ny varaktig expansion. I stället minskade investeringsmöjligheterna och den internationella ekonomiska konkurrensen och de monopolistiska tendenserna skärptes. Arbetarnas organisationer hindrade att den ökande arbetslösheten utövade full effekt på priset på arbetskraft, och kapitalisterna behövde inte tillgripa en politik som innebar att dessa organisationer krossades, d.v.s. fascism. Fascismen segrade i de länder som hade minst möjligheter att dämpa krisen genom en extensiv utveckling, och de inlät sig därför på en militaristisk och imperialistisk erövringspolitik. Dobbs argumentering verkar här på det stora hela riktig. Han lägger kanske för stor vikt vid imperialismen som ett aktivt 'sökande' efter marknader och investeringsområden och han framhäver inte tillräckligt att även om de äldre kapitalistiska länderna, och framför allt England, inte undgick depressionen så kunde de rida ut den utan att krossa arbetarnas organisationer och utan att ge sig in på en ny expansionspolitik. Avkastningarna från tidigare investeringar och det manöverutrymme som tidigare kapitalbildning och etablerade positioner gav, mildrade depressionens effekter – även om den kanske försenade nödvändiga anpassningar till förändringar inom tekniken och på världsmarknaden. Själva ojämnheten i den kapitalistiska utvecklingen manifesterades på ett dramatiskt sätt i slutet av 30-talet i konflikten mellan de

³⁷ Ibid., s. 114

³⁸ Ibid., s. 254

länder som försökte skaffa sig nya marknader och investeringsområden och länder som redan hade allt de kunde smälta.

Dobbs behandling av imperialismen präglas alltså av den period då den skrevs och av de samtida ekonomernas hypoteser. Han hänvisar alltför sparsamt till andra marxistiska bidrag till teorin om imperialismen än Lenins, och säger ingenting om Lenins tidigare teoretiska bidrag till diskussionen om imperialismen. Analysen är intellektuellt ärlig men luckorna och tonvikten vittnar kanske ändå om de hänsyn den 'ortodoxe' måste ta.

Vi har inte för avsikt att ta upp Dobbs senare skrifter där han behandlar frågor som har samband med de problem vi har studerat här,³⁹ med undantag för ett mera populärt arbete från 1958 i vilket imperialismen berörs.⁴⁰ Man ser inga större förändringar i förhållande till den mer än tjugo år yngre boken. Han citerar Lenins fempunktdefinition av imperialismen och behandlar kortfattat dess samband med monopolens tillväxt och kapitalexporten. Hans egna bidrag är föga vägande. Han tar inte upp frågan om vad som hänt med imperialismen efter 1939, man får ett intryck av att han är nöjd med den 'ortodoxa' behandlingen eller stegrar sig inför en ny analys. Men ett par decenniers kapitalistisk expansion hade inte gått spårlöst förbi. Han tar upp några av Lenins tidigare analyser av den kapitalistiska reproduktionen, som byggde på Marx diagram, för att visa vilka möjligheter som uppkom genom att avd. I expanderade snabbare än avd. II.

V

På andra sidan Atlanten publicerades under andra världskriget ett arbete som kan betraktas som den grundligaste

och självständigaste framställningen av den marxistiska ekonomiska teorin som utförts av en amerikan.⁴¹ Sweezys *Theory of Capitalist Development* riktar sig också till en intellektuell läsekrets, framför allt en som är förtrogen med den ekonomiska teoribildningen och terminologin. På grund av den kunniga och lättlästa framställningen av marxismen i denna bok tenderar de ekonomer och andra som vill lära känna marxismen, men som drar sig för att studera de förment oläsbara volymerna av mästaren själv, att betrakta den som auktoritativ. Det är på sätt och vis olyckligt eftersom Sweezy inte gjorde anspråk på att vara auktoritativ och inte avsåg att ge sina läsare en förevändning att inte läsa *Kapitalet*. Och hans arbete var inte heller auktoritativt i den meningen att det låg i linje med kommunistpartiets ortodoxi. Trots att Sweezy vid den tiden i stort sett stödde dess tolkning av marxismen – och inte offentligt reserverade sig mot den – var han inte talesman för partiet eller ens medlem av det.*

Sweezys bok är särskilt värdefull eftersom den sammanfattar och diskuterar arbeten av ledande europeiska teoretiker som inte är översatta till engelska. Samtidigt har den påverkats både av depressionen på 30-talet och av keynesianernas 'nya ekonomi', som var en av de märkliga intellektuella produkterna från den tiden. Hela hans behandling av den marxistiska politiska ekonomin påverkas i hög grad av dessa bägge faktorer, och inte minst av Keynes diagnos av depressionen, som redan hade gjort inbrytningar i det akademiska tänkandet. Detta framträder tydligast i den tonvikt han lägger på underkonsumtionen, både när han tolkar Marx och när han

³⁹ Hans bästa senare arbete, *Studier i kapitalismens utveckling* (London 1946, 2:a uppl 1963, svensk översättning 1973) innehåller inte mycket om teorin om imperialismen, och analysen av den kapitalistiska utvecklingens senare faser är rätt mager.

⁴⁰ *Capitalism Yesterday and Today* (London 1958).

⁴¹ Sweezy, P. M., *Teorin om den kapitalistiska utvecklingen*, den första engelska upplagan 1946 (svensk översättning 1973).

* Enligt hans eget vittnesmål inför kommittén för oamerikansk verksamhet.

förklarar kapitalismens svårigheter på 30-talet. Han tycks hårdra sin tolkning för att visa att Marx kristeori i mycket högre grad var en fråga om underkonsumtion än om sjunkande profitkvot. Efter att ha sammanställt ett antal citat som tycks visa att Marx menat detta, medger han att de hämtats från vitt skilda delar av hans skrifter men hävdar att Marx 'ger en föraning om en tankelinje som, om han hade fått fullborda sitt teoretiska arbete, skulle ha varit av primär betydelse för helhetsbilden av den kapitalistiska ekonomin'.⁴²

Varför Marx efter två eller tre decenniers oförtrutet arbete, under vilket han avvisat de samtida underkonsumtionisternas teorier bara skulle ge en 'föraning' på spridda ställen om ett sådant vitalt beslut är inte så lätt att förstå. En önskan att placera Marx i det nya ekonomiska tänkandet låg kanske bakom denna lapsus från Sweezys sida.

Men han medger att tidigare marxister antingen hade ansett att underkonsumtionen var av underordnad betydelse i Marx teoretiska bild av kapitalismen eller också hade utvecklat en otillfredsställande teori på basis av den (t.ex. Rosa Luxemburg). Sweezy försöker bygga inte bara en kristeori utan också en förklaring av 'kapitalismens allmänna kris' kring detta centrala tema. Han skriver: 'Den verkliga uppgiften för en underkonsumtionsteori är att bevisa (!) att kapitalismen har en inneboende *tendens* att snabbare utveckla förmågan att producera konsumtionsvaror än efterfrågan på konsumtionsvaror.'⁴³ Han trodde förmodligen att marxisterna skulle gå in för den uppgiften och hans argumentation hade utan tvivel en viss effekt. Till och med Maurice Dobb, som i sina tidigare arbeten hade haft en sundare syn på problemet, bekände i sitt förord till den engelska upplagan av Sweezys arbete att hans egen inställning hade närmat sig den som framlades i boken.⁴⁴ Sweezys egen bevisföring anknyter till det faktum att kapitalisterna försöker maximera profiterna och öka den procent av vinsterna som ackumuleras. När resurserna utnyttjas för fullt ökar både kapitalisters och arbetares konsumtion men inte så snabbt som produktionsmedlens tillväxt – en slutsats som utan vidare kan dras av premisserna. Han förutsätter vidare att tillväxttakten vid konsumtionsvaruproduktionen är ungefär densamma som produktionsmedlens tillväxttakt. Under sådana förhållanden måste produktionen av konsumtionsvaror distansera konsumtionsförmågan vilket leder till kriser eller stagnation eller bäggedera. Dessvärre liknar Sweezys bevisföring mera en rad antaganden eftersom den utelämnar andra tänkbara krisorsaker. Det skulle vara helt i sin ordning om han bara avsåg att tolka vissa avsnitt i *Kapitalet*, men han hävdar att dessa avsnitt förklarar de kapitalistiska kriserna. Han tillägger visserligen att han bara pekar på en *tendens* till underkonsumtion och att hänsyn måste tas till motverkande faktorer, vilka behandlas senare. Men den ordning i vilken han behandlar de olika faktorerna är signifikativ. I en faktiskt fungerande kapitalism är den faktor han framhäver oupplösligt förenad med många andra. En kapitalistisk högkonjunktur kan sålunda sträcka sig över relativt långa perioder, eftersom produktionsmedlen tillväxer i snabbare takt än produktionen av konsumtionsvaror. En del av de motverkande krafterna kan likaledes finnas inneboende i kapitalismen, men å andra sidan kan en sjunkande profitkvot stoppa en expansion innan något som liknar underkonsumtion är ett faktum. Även om marxisterna betraktar kapitalismen som ett system där produktionen tenderar att utvecklas i en takt och en omfattning som distanserar massornas konsumtionsförmåga är detta bara en av kapitalismens motsägelser, den kan vara den dominerande i en viss situation men behöver inte vara det. Och eftersom det finns underkonsumtionsteorier som utgår från att motsägelsen mellan produktion och konsumtion kan elimineras inom kapitalismens ram, leder det bara till missförstånd om man utgår från att den

⁴² Ibid., s. 178

⁴³ Ibid., s. 180

⁴⁴ Förord, s. VI

marxistiska politiska ekonomin accepterar 'underkonsumtionen' som en aspekt av krisproblemet. Sweezys analysmetod tenderar också att reducera 'kapitalisterna' till nollor som ökar produktionskapaciteten i produktionsmedelsindustrierna utan hänsyn till pris- och profitindikationer. I praktiken försöker kapitalisterna alltid förebygga problemet, naturligtvis inte genom att höja konsumtionsnivåerna utan genom att skaffa sig andra ackumulationsmöjligheter. Poängen med Lenins polemik med narodnikerna var att han underströk att kapitalismen expanderade där det fanns sådana möjligheter trots massornas begränsade konsumtionsförmåga. Detta var en motsägelse och inte bara en motverkande kraft.

Sweezys argumentering förtjänar ett närmare studium än vi kan ägna den här, där huvudfrågan måste vara hur den påverkar hans tolkning av imperialismen. Det framgår först sedan han gått igenom de välkända frågeställningarna hos Hilferding (som citeras ett antal gånger) och Lenin. Trots sin förkärlek för underkonsumtionsteori bryr han sig underligt nog inte om Hobson, och hans behandling av Luxemburg är ytlig.⁴⁵ Han ägnar några sidor åt monopolkapitalets utveckling och kommer fram till kapitlet 'imperialismen' efter ett kapitel som behandlar den internationella handeln, kapitalexporten och den ekonomiska politiken. Hans definition av 'imperialismen' skiljer sig i ett par viktiga avseenden från Lenins. Hans första punkt är att den är ett utvecklingsstadium under vilket 'flera avancerade kapitalistiska länder konkurrerar på världsmarknaden för industriprodukter'.⁴⁶ Detta är bara en delvis riktig beskrivning eftersom industriländerna inte bara konkurrerar utan också kompletterar varandra på världsmarknaden, vilket gör det hela ännu mera komplicerat och motsägelsefullt, vilket Rosa Luxemburg insåg. Men genom att placera denna punkt i början av sin definition låter han förstå att han betraktar den internationella konkurrensen mellan de kapitalistiska staterna framför allt som en kamp där det gäller att avsätta varor, vilket naturligtvis ligger helt i linje med hans underkonsumtionsteori. Han hoppar också över den andra av Lenins fem punkter – 'bankkapitalets sammansmältning med industrikapitalet och uppkomsten av en finansoligarki på basis av detta "finanskapital" '. Han försvarar detta i ett tidigare avsnitt där han diskuterar Hilferding, som ju skapat begreppet finanskapital. Sweezy hävdar att bankkapitalet som sådant efter en kort blomstringsperiod under övergången från konkurrens till monopolkapitalism 'åter faller tillbaka till en underordnad ställning i förhållande till industrikapitalet'.⁴⁷ Om man med *Finanskapitalet* rätt och slätt menar bankernas dominans och inte de personer som faktiskt kontrollerar det industriella monopolkapitalet, har denna invändning ett visst fog för sig. I faktiska situationer kan termens giltighet bara bestämmas genom empiriska undersökningar. Men i allmänhet utgörs inte längre den dominerande oligarkin inom industrin och ekonomin i allmänhet av den gamla typen kapitalister-företagare utan av personer vilkas makt härrör från deras förbindelser med affärlivets finanssida. Lenins infallsvinkel var sociologisk och mindre mekanisk än Hilferdings även om han tenderade att förenkla verkligheten för definitionens skull. Med utgångspunkt från Tyskland före 1914 skrev

⁴⁵ Jfr op. cit., ss. 202-207. Det centrala i hans kritik är utan tvivel korrekt: 'Man kan inte sälja till icke-kapitalistiska konsumenter utan att också köpa av dem.' Ett tidigare uttalande om realiserandet av mervärde behöver en förklaring. Sweezy skriver: 'Dogmen (Rosa Luxemburgs?) att arbetarnas konsumtion inte kan realisera något mervärde förutsätter att den totala mängden variabelt kapital och därmed också arbetarnas konsumtion alltid måste förbli konstant, som i den enkla reproduktionen.' Kapitalister som producerar konsumtionsvaror kan naturligtvis realisera en del av eller hela mervärdet genom att sälja till arbetare, och under den utvidgade reproduktionen kan de totala lönerna (det variabla kapitalet eller v) öka. Men kapitalismen som helhet kan ändå inte realisera hela mervärdet genom att sälja till arbetarna. Att torpedera Luxemburgs lösning av problemet är inte detsamma som att visa att det inte fanns något problem. Sweezys recension av den engelska översättningen av *The Accumulation of Capital* är generösare, men kort. Se Sweezy, P. M., *The Present as History*, kap. XXVI.

⁴⁶ *Theory of Capitalist Development*, s. 307

⁴⁷ *Ibid.*, s. 268

han om den 'personalunion' som etablerades 'mellan bankerna och de största industri- och handelsföretagen, en sammansmältning av dem genom aktieinnehav och genom bankdirektörernas inträde i industri- och handelsföretagens styrelser eller vice versa'.⁴⁸ Detta kompletteras 'genom bankernas och industrins "personalunion" med regeringen'. Många undersökningar i andra länder och vid andra tider har visat sådana förbindelser inom den härskande klassen. Dessa förbindelser, som betingas av monopolkapitalismen, framkallar en form av kontroll över och finansiering av industrin, som även om den inte kan kallas 'bankdominans' förvisso är mycket olik den situation som rådde under ett tidigare stadium av den kapitalistiska utvecklingen. De dominerande gruppernas tillgång till bankkapital, krediter och aktieägarnas kapital är avgörande för den moderna kapitalismens struktur. Sweezy tror att denna situation kan sammanfattas under rubriken 'monopolkapital', men en hel del talar för att man bör behålla termen *Finanskapitalet* i Lenins mening.

För övrigt avviker inte Sweezys definition på något markant sätt från Lenins. Han visar att 'imperialismens internationella motsättningar i grund och botten är motsättningar mellan rivaliserande nationella kapitalistklasser. ... (som) antar formen av konflikter mellan staterna'.⁴⁹ Starka band uppkommer därför mellan imperialism, militarism och nationalism, och framför allt rustningsmagnaterna blir förespråkare för en aggressiv utrikespolitik. Samtidigt utgör rustningarna 'en allt viktigare motvikt mot tendensen till underkonsumtion'.⁵⁰ Sweezys underkonsumtionistiska glasögon hindrar honom från att se de sidor av krigsmaterielproduktionen som senare skulle visa sig vara de viktigaste, d.v.s. att den möjliggjorde realiserande av mervärdet, höll uppe profitkvoten och inte ledde till produktion av vare sig produktionsmedel eller konsumtionsmedel som måste avsättas i den normala kapitalistiska reproduktionsprocessen. Det var dessa effekter rustningarna skulle få under 1950-talet och de betydde mycket mer än neutraliseringen av underkonsumtionen eller 'de ökade möjligheterna till lönsamma kapitalinvesteringar'. Om rustningarna bara betraktas som en motvikt mot underkonsumtionen ligger vägen öppen för uppfattningen att någon annan, mindre obehaglig motvikt skulle kunna skaffas fram inom kapitalismens ram.

När Sweezy bedömer imperialismens effekt på det kapitalistiska samhällets klasstruktur kommer han än en gång dragande med sin underkonsumtionsteori som förvränger verkligheten. Han visar exempelvis att klassmotsättningarna skärps i industriländerna under den imperialistiska epoken. Den gamla traditionella härskande godsägarklassen tenderar att smälta samman med industrimännens under försvaret av privategendomen, och deras allians cementeras genom tullpolitiken (Bismarcks tullagstiftning 1870 är ett exempel). Arbetarna å sin sida bildar fackföreningar och organiserar sig politiskt, klassmedvetandet och solidariteten växer. Detta är korrekt i fråga om den allmänna trenden: de industriella förändringarna tenderar att göra arbetarklassen mera homogen även om de inte utplånar yrkes- och skråintressen eller skillnaden mellan yrkesarbetare och grovarbetare. Sweezy hävdar att arbetarnas organisationer 'möjliggör ekonomiska fördelar och politiska eftergifter som eljest vore ouppnåeliga' men tillägger med rätta att detta 'inte upphäver någon av ackumulationsprocessens fundamentala lagar'.⁵¹ Han utvecklar detta tema vidare i en fotnot – han ansåg tydligen att det inte var direkt relevant för diskussionen om imperialismen – och säger att fackföreningarna höjer lönerna men minskar mervärdekvoten och därmed profitkvoten. Kapitalisterna reagerar genom att införa nya maskiner, 'och reservarmén

⁴⁸ Lenin, V. I., *Imperialism*, s. 39

⁴⁹ Sweezy, op. cit., s. 308

⁵⁰ Ibid., s. 309

⁵¹ Ibid., s. 312 och fotnoten på denna och följande sida från vilka de följande citaten är hämtade.

växer'. Eftersom den på grund av fackföreningar, arbetslöshetsförsäkring etc. inte utövar sin fulla effekt på lönerna ökar mekaniseringen och arbetslösheten ännu mera. Trots högre löner stiger inte den totala konsumtionen. 'Därför tenderar paradoxalt nog den fackliga aktiviteten att stegra tendensen till underkonsumtion.' Många ortodoxa borgerliga ekonomer resonerade längs dessa linjer mellan krigen, det var en argumentation mot fackföreningarna, vars ekon fortfarande hörs. Sweezy vill uppenbarligen inte argumentera mot fackföreningarna, han vill visa att den fackliga rörelsens gränser är så snäva att arbetarklassen måste organisera sig för politisk kamp. Det är riktigt att vad som i varje given situation kan vinnas genom ren facklig aktivitet snävt begränsas av kapitalismens natur. Men Sweezys argumentation håller bara streck när det gäller den 'rena' kapitalismen som har nått gränserna för sin expansion. Hur som helst realiserar naturligtvis inte mervärde, i systemet som helhet, genom försäljning av varor till arbetarna – arbetarnas större eller mindre konsumtion är irrelevant när vi letar efter orsakerna till denna speciella motsägelse.

När Sweezy går vidare och studerar de effekter som utrikeshandeln och kapitalexporten kan få i form av billigare varor och högre profiter, håller han naturligtvis med om att arbetarklassen samtidigt kan få högre löner och stadigare sysselsättning. Även om han inte säger det kan fackföreningarna i en sådan situation självklart säkra löneökningar utan någon 'tendens till underkonsumtion'. Sådana eller analoga situationer har historiskt varit de enda under vilka fackföreningarna har kunnat höja lönenivån och tilltvinga sig politiska eftergifter, varför hans resonemang i den citerade fotnoten var rent abstrakt. Eller för att formulera det på ett annat sätt, dessa högre löner har möjliggjorts enbart genom det förhållandet att kapitalismen kunde lösa sitt realisationsproblem och hålla uppe profitnivån. När den utvidgade reproduktionsprocessen mattades blev de lönenivåer och den förhandlingsposition arbetarklassen byggt upp en belastning, och man skulle mycket väl kunna tänka sig en sådan situation som Sweezy skisserade, men den skulle inte vara paradoxal.

Ett likande problem uppkommer om man med Dobb antar att kapitalexporten håller lönerna på en lägre nivå än de skulle ha gjort om kapitalet hade investerats på hemmamarknaden. Detta är också en argumentation på ett helt abstrakt plan. Kapitalexporten i och för sig ger vid handen att det inte finns några investeringsmöjligheter hemma på den profitnivå som kapitalet räknar med: kapitalismen kunde inte välja mellan att investera mera hemma och att skaffa sig lönsamma investeringar utomlands. Det verkar inte som om kapitalets och arbetarnas intressen är mera motsatta till följd av imperialismen om man håller sig till den effekt som kapitalexporten har på reallönerna: som vi har sett tidigare kan kapitalexporten vara en förutsättning för stigande löner under kapitalismen. När Sweezy medgett att arbetarklassen kan ha ekonomisk nytta av imperialismen tillägger han: 'detta kan inte fortgå, och till sist måste arbetarnas mer fundamentala och varaktiga opposition mot imperialismen komma upp till ytan.'⁵² Den fråga som detta uttalande aktualiserar är tvåfaldig: Hur länge kan detta fortgå? Svaret är: mycket längre än många marxister räknade med. Och: kommer arbetarnas opposition mot imperialismen upp till ytan spontant och automatiskt? Svaret är ett klart nej.

I linje med Lenins karakteristik av den imperialistiska epoken som en epok då kapitalismens ojämna utveckling ledde till en oupphörlig kamp om en ny uppdelning av världen anser Sweezy att kapitalismen genom själva sin natur är oförmögen att stadga sig. Han betraktar Tysklands annektering av industriområden på 1930-talet som ännu en vederläggning av Rosa Luxemburgs teser. Hon ansåg, som vi har sett, att den kapitalistiska expansionen oåterkalleligt var förknippad med absorptionen av icke-kapitalistiska ekonomier, även om ingenting i hennes teorier bestred att kapitalistiska makter kunde lägga beslag på varandras territorier. När Sweezy hävdar att han har

⁵² Jfr. *ibid.*, s. 316

pekat på 'en av de flagranta svagheterna i den teori om imperialismen som lades fram av Rosa Luxemburg och hennes efterföljare' är det i detta fall, som i andra, ett svagt underbyggt påstående.⁵³ Han tycks brinna av iver att ta hem poäng på hennes bekostnad, vilket avspeglar hans egen böjelse för 'ortodoxi' vid den här tiden.

Sweezys behandling av imperialismens historia och natur är intressant och i vissa avseenden originell, till exempel hans spekulationer om imperialismens effekter på medelklassen. Dess stora politiska svaghet ligger i en tendens att alltför nära ansluta sig till den vid den tiden förhärskande ortodoxin. Hans ekonomiska analys är alltför beroende av hans 'underkonsumtionistiska' tolkning av marxismen. Hans framställning klarlägger inte imperialismens betydelse för realisationsproblemet, och han isolerar den alltför mycket från andra krafter (t.ex. de tekniska förändringarna).

Hans prognos för världsutvecklingen är underligt lik Chrusjtjovs 'fredliga samexistens'-politik, även om han utan tvivel kunde finna stöd för den i uttalanden av Stalin och andra ledande kommunister redan då boken kom ut. Han förutser att det 'socialistiska systemet' oavbrutet kommer att höja levnadsstandarden efter kriget och visa sig så attraktivt för arbetarklassen i industriländerna och för massorna i u-länderna att ett imperialistiskt korståg blir omöjligt. Samtidigt räknade han med att motsättningarna skulle skärpas i de imperialistiska länderna varför 'det stabilare socialistiska systemet skulle ha en upplösande effekt på det imperialistiska systemets struktur, först genom att paralysera dess aggressionsförmåga och sedan genom att bit för bit slå sönder den sociala cement som håller samman det. Under sådana omständigheter kan paradoxalt nog en fredlig övergång till socialismen för första gången bli en verklig möjlighet'.⁵⁴ Han betraktade detta som ett alternativ till vad han kallade 'Stalins teori om en slutlig kraftmätning mellan de rivaliserande socialistiska och imperialistiska systemen'. Den största svagheten med denna profetia låg i dess underskattning av kapitalismens flexibilitet – vilket kanske delvis berodde på hans 'underkonsumtionistiska' synsätt – och dess tro på imperialismens halvt automatiska och oåterkalleliga sammanbrott.⁵⁵

VI

Medan de handböcker i politisk ekonomi som behandlats här sammanfattade doktrinen om imperialismen för gemene man i de kommunistiska partierna representerade Dobbs och Sweezys arbeten den marxistiska teorin i den akademiska ekonomins värld. De förra erbjöd föga nytt på den imperialistiska teorins område, deras behandling av den var mycket klart anpassad till den sovjetiska politikens skiftande behov. Av den anledningen saknade de konsekvens och vetenskaplig exakthet. De brännmärkte eller förteg vissa bidrag till den marxistiska teorin alltefter den växlande kampsituationen inom det sovjetiska kommunistpartiet, och när de presenterade nyheter gjorde de det vanligen utan empirisk verifiering. När sådana arbeten översattes till engelska och andra språk skapade de ingen respekt för den marxistiska politiska ekonomin, de mottogs i stället med tacksamhet av dem som bara var alltför glada att kunna misskreditera marxismen med hjälp av dem. De ger en överförenklad och förvrängd bild av imperialismen.

De seriösare arbetena av ekonomer som Dobb och Sweezy tyngs också av ortodoxins döda hand,

⁵³ Ibid., s. 321

⁵⁴ Ibid., s. 361

⁵⁵ 'Socialismens anhängare kommer att öka enormt. Den lilla oligarkin vars sociala existens är förknippad med den gamla ordningen kommer att försvagas, berövas sitt internationella stöd och så småningom bli maktlös', s. 362. På bokens avslutande sidor återkommer den tidigare förkastade teorin om kapitalismens sammanbrott i försvagad form – inte som sammanbrott men som stagnation och ökande svaghet.

fast i mindre omfattning och på ett mera subtillt sätt. Ortodoxin kommer främst till synes i oviljan att diskutera vissa bidrag eller teorier eller i en alltför försiktig och ängslig bedömning av andra teorier. När de avlägsnar sig från den tekniska sfären får de politiska fördomarna fritt spelrum till och med hos Sweezy som hänger sig åt prognoser av politisk natur. Men inom dessa gränser – som inte alltid är lätta att fastställa – var dessa arbeten några av de mycket få som kunde göra något för att ge marxismen en aktad ställning i intellektuella kretsar som för första gången i den engelskspråkiga världen var mottaglig för den, huvudsakligen till följd av de traditionella ekonomernas oförmåga att förklara eller peka på en väg ut ur de ekonomiska problemen på 30-talet. Vilka förtjänster dessa arbeten än hade betingades deras eventuella effekt av den större rörelse baserad på marxismen av vilken de var en del. Denna rörelses urartning, som eklatant framgår av handböckerna och som framkallade en teoretisk utarmning under ortodoxins döda hand begränsade därför i hög grad deras inflytande.

8. Imperialismen som ett rent politiskt fenomen

Under sitt forskande efter de djupare orsakerna till andra världskriget började historikerna efter 1918 alltmera att undersöka den koloniala expansionsprocessen före kriget och bringa i dagen de ekonomiska krafternas betydelse för de historiska förändringarna. Den desillusionerade atmosfär som kriget lämnat efter sig banade väg för en allmän blottläggning av de motiv som låg bakom den bombastiska patriotismen med hjälp av begrepp som – i allmänhet i andra eller tredje hand – härrörde från marxismen eller från den radikala kritiken av imperialismen av Hobsons typ. Det blev obligatoriskt att i förteckningen över orsaksfaktorer ta med de ekonomiska även om de inte gavs prioritet. Dagens historiker tar med dem som en självfallen sak, men betraktar dem som separata faktorer som kan jämföras med andra, även om de ofta anses ha ett drygt ansvar för sådana fenomen som kolonialism, militarism och krig.

Vi kan som exempel ta professor Renouvins diskussion om orsakerna till första världskriget. Han hävdar med rätta att 'diplomatiska konflikter blir begripliga först när de studeras inom ramen för ekonomiska och sociala förändringar. Den industriella utvecklingens omfång och accelererade tempo, uppkomsten av finanskapitalismen, klyftorna mellan socialgrupperna, den väldiga transatlantiska emigrationen, utbildningsexplosionen, dagspressens makt och inte att förglömma värnpliktens utbyggnad – alla dessa aspekter av en förvandlad värld gav en ny karaktär åt de internationella förbindelserna'.¹ Senare redogör han för hur effekterna av ekonomiska och finansiella krafter yttrade sig, men samtidigt som han understryker deras betydelse hävdar han att vad han kallar den 'ekonomiska förklaringen' av historien måste korrigeras med hjälp av andra data. Och han anser att det saknas bevis för att exempelvis engelska eller tyska affärs- och industrimän direkt försökt befrämja sina ekonomiska intressen genom krig. I denna eklektiska historieskrivning finns det ingen klar skiljelinje mellan ytfenomen och djupare drivkrafter. Den vågar inte 'isolera' en 'faktor' därför att den inte ordentligt undersöker de inbördes relationer som tillsammans bildade totalbilden. Efter att ha studerat de diplomatiska urkunderna placerar den sedan på vågen de 'många fall' där ekonomiska och finansiella krafter blev instrument för det politiska handlandet och imponeras av de nationella stämningarnas och känslornas till synes utslagsgivande kraft. Även om denna historieskrivning inte förbiser den ekonomiska utvecklingens uppenbara betydelse tenderar den att finna historiens drivkrafter huvudsakligen på det politiska området eller i sådana vaga och substanslösa faktorer som nationalism, aggressivitet och makthunger.

På den historiske specialisten på det diplomatiska och politiska området utövar denna försiktiga eklekticism en nästan oemotståndlig frestelse. Genom att ta med ekonomiska faktorer tror han att han fått med de värdefulla elementen i vad han troligen kallar den 'ekonomiska tolkningen av historien'.

Många författare som har betraktat imperialismen som en oundviklig följd av den moderna kapitalismen har utformat sina teorier på ett sådant sätt att de inbjuder till allvarlig kritik, det gäller inte minst många vulgärmarxister. Eller också har de gett intryck av att de har kunnat urskilja och isolera 'ekonomiska motiv' bakom imperialismen. Leonard Woolf skrev sålunda i en liten bok med titeln 'Economic Imperialism': 'Vi lever i en tid som med rätta har kallats kapitalismens tidsålder ... eftersom hela vårt samhälles struktur baseras på *vissa ekonomiska motiv*. (Min kursivering.)' Eller: 'Den drivande kraften bakom den moderna imperialismen är

¹ Renouvin, P., *Histoire des relations internationales*, VI, 2 :a delen. Utdrag i *The Outbreak of the First World War*, Boston 1958, utg. Dwight E. Lee, Ss. 52-55.

ekonomisk, den härrör ur ekonomiska trosföreställningar och strävanden.’²

Hur mångtydig termen ‘imperialism’ än var kunde historikerna knappast undvika att använda den, även om ekonomerna vanligen skydde den. Marxismens direkta eller indirekta inflytande på historieskrivningen får inte dölja det faktum att marxisternas bidrag till den var relativt små och ofta behäftade med de svagheter som redan nämnts.

I

En av de mycket få böcker som behandlade teorierna om imperialismen var *The Pattern of Imperialism: A Study in the Theories of Power*³ av amerikanen E. M. Winslow. Han berättar att den inspirerades av ett sammanträffande under första världskriget med en tysk krigsfånge, som var ivrig socialdemokrat och som ‘ansåg att ingen person eller nation var ansvarig för konflikten. Han skyllde den på sådana opersonliga krafter som kapitalismen, militarismen och imperialismen’.⁴ Winslow säger att han genom senare studier blev övertygad om att den uppfattningen var felaktig och att han skrev sin bok för att påvisa misstagen i de teorier om den ‘ekonomiska imperialismen’ som framlagts av både marxister och icke-marxister. Hans egen motteori som ger prioritet åt de politiska drivkrafterna följer Schumpeter⁵ mycket nära, och i det avseendet har han en del gemensamt med andra amerikaner som har skrivit om detta ämne.

Även om han noterar historikernas missnöje med termen ‘ekonomisk imperialism’ anser han att det finns plats för begreppet om man definierar det på rätt sätt. Han betygar sin aktning för vad han kallar ‘den ekonomiska tolkningen av historien’ och säger att den ‘markerade ett stort framsteg jämfört med föreställningen att krig och erövringar bara är straff för människans ondskas – katastrofer påbjudna av Gud och utförda av djävulen ...’⁶ Men den är också försåtlig (är det djävulen som ligger bakom?) eftersom den får oss att glömma att ‘strävandet efter makt kan uppkomma ur ett antal orsaker i vilka ekonomiska motiv inte spelar någon uppenbar eller tänkbar roll’. Winslow erkänner att ‘det inte är lätt att godta tanken att makt är ett självändamål’, men det är den tanken som är nyckeln till hans tolkning av andra teorier om imperialismen och grundvalen för hans egen.

Den verkliga orsaken till de besläktade fenomenen krig, militarism och imperialism finns alltså i strävandet efter makt. Precis som Schumpeter betraktar han dessa fenomen som atavistiska krafter som strider mot kapitalismens fredliga natur. Monopol, handelsbarriärer och kolonial expansion betraktas som resultatet av politiska ingripanden i de naturliga ekonomiska processerna. Han anser inte att dessa fenomen är en oundviklig följd av den fria företagsamheten utan betraktar dem som ‘dess dödsfiender’. Hans egen definition av imperialismen ser ut så här:

Imperialismen är ett politiskt fenomen – en politik som bekämpar och försöker krossa kapitalismen och alla fria institutioner, inklusive demokratin, och som försöker ingjuta aggressivitetens ande i nationalismen, som ursprungligen var ett uttryck för en folklig revolt mot självhärskarens makt ... Imperialismen angriper det ekonomiska systemet via politiska kanaler och den uppenbaraste politiska kanalen är nationalstaten. Att människornas organisation i regionalt segregerade politiska grupper är den viktigaste orsaken till moderna krig är den enda teori som i dag kan påräkna stöd från dem som

² Woolf, L., *Economic Imperialism* (London 1920), s. 101 och ss. 35-36

³ Winslow, E. M., *The Pattern of Imperialism : A Study in the Theories of Power* (New York 1948).

⁴ Ur en artikel i *Harvard Business Review*, mars-april 1960, med titeln ‘Who are the Economic Imperialists Now?’, som sammanfattar argumentationen i den tidigare boken och kommer fram till att svaret är ‘kommunisterna’.

⁵ Op. cit., s. 229 ff

⁶ Op. cit., s. 67

inte kan acceptera den marxistiska teorin att krig är en produkt av kapitalismen.⁷

Det stora problemet är hur dessa politiska krafter kan vara så starka att de kan trampa det förment rationella och fredliga ekonomiska systemet under fötterna, och det är detta problem som ligger bakom de skäl han anger för den skarpa skiljelinjen mellan den politiska och den ekonomiska sfären.

Innan Winslow kommer fram till sin egen definition av 'ekonomisk' och 'ekonomiska faktorer' angriper han vad han kallar 'Marx ekonomiska tolkning'. Den är, skriver han, 'en filosofi som försöker förklara händelseutvecklingen som ett resultat av människans strävanden att uppnå mål med medel som dikteras av ekonomiska motiv'. Den 'frammanar bilden av en person eller nation som eftersträvar någonting, t.ex. territorier eller råvaror' och som använder våld för att skaffa sig det. Den förutsätter både ekonomiska motiv och ekonomiska målsättningar och att det 'ekonomiska motivet är det fundamentalaste och mäktigaste av alla motiv'.⁸ Att Winslow inte med textcitat kan belägga att Marx eller någon marxist har resonerat längs dessa linjer besvärar honom inte. Hans torpedering av den ståndpunkt han tillskriver dem kompletteras med en definition av 'ekonomi' som motsvarar den som de ortodoxa ekonomerna använder när de definierar ekonomin som vetenskaplig disciplin. Enligt den finns det inga ekonomiska målsättningar, det ekonomiska motivet uppkommer bara när man bestämmer vilka medel som skall användas för att uppnå ett visst mål, men målet självt bestäms av icke-ekonomiska 'etiska' kriterier som ligger utanför ekonomens sfär. Om detta kriterium på 'ekonomi' accepteras kan alltså enligt Winslow det ekonomiska motivet 'aldrig förknippas med konkreta mål, d.v.s. identifieras med strävandet efter något speciellt objekt'.⁹ Strävanden efter konkreta mål ('bröd och vete, olja och oljefält, järn och järngruvor eller territorier') ligger utanför ekonomins område. Om länder börjar krig om materiella resurser är anledningen alltså inte 'ekonomisk', kriget visar bara att icke-ekonomiska och icke-rationella motiv dominerar. Imperialism och krig är enligt definitionen icke-ekonomiska fenomen. 'Dessa fenomen har ingen likhet med den ekonomiska processen och vad som eftersträvas är inte genuina ekonomiska mål.'¹⁰

Som Winslow själv påpekar begränsar naturligtvis 'detta sätt att hantera problemet i hög grad den sfär där det är meningsfullt att tala om de ekonomiska orsakerna till krig, och det avpolletterar praktiskt taget den ekonomiska tolkningen'.¹¹ Att det resultatet uppnås genom en snäv definition av ekonomin gör att de som använder den blir fångna i en ologisk puristisk distinktion som är svår att upprätthålla i den verkliga världen. De måste därför försöka överbrygga klyftan mellan idealet och verkligheten.

Hur kommer det sig exempelvis att affärs- och industrimän tar sin tillflykt till monopolistisk praxis och protektionism? Winslows svar tycks vara tvåfaldigt: dessa fenomen betingas av atavistiska inflytanden och de är en reaktion på de instabila förhållandena. Den förra synpunkten är hämtad från Schumpeter och behöver inte analyseras en gång till. Men när Schumpeter skrev sin essä 1918 tog han inte upp problemet med vikande efterfrågan. Winslow accepterar inte den marxistiska synen på kapitalismen men han svär inte på hypotesen om en stabil utveckling. Han förordar en 'sammhällelig kontroll av den ekonomiska processens monetära aspekter' som ett alternativ till socialismen. Vad han är ute efter är med andra ord en reformerad kapitalism som i praktiken står närmare teoretikernas modell med fri priskonkurrens än det faktiska ekonomiska

⁷ Ibid., s. 237

⁸ Ibid., s. 216

⁹ Ibid., s. 218

¹⁰ *Harvard Business Review*, art.cit., s. 122, även *The Pattern of Imperialism*, ss. 221-222

¹¹ *The Pattern of Imperialism*, s. 222

systemet. Det var inte sannolikt att en sådan kapitalism skulle uppkomma spontant, den måste hjälpas på väg genom lämpliga åtgärder, handelshindren och restriktionerna skulle avlägsnas och instabiliteten övervinnas med valuta- och kreditkontroll. Han hävdar att 'som motgift mot marxismen ... är denna tackling av problemet något nytt och unikt', men i hans bok är den bara en vag aspiration.¹² Hans 'idealiskt kontrollerade kapitalism' behöver aldrig ta sin tillflykt till imperialism. När instabiliteten eliminerats har monopolens och protektionismens grundvalar raserats. Han betraktar nämligen bägge som depressionsfenomen och inte som en följd av den ekonomiska nödvändigheten i 'den privata företagsamhetens system'.

Han medger att varken affärs- eller politiska organisationer har visat någon större benägenhet att förändra kapitalismen längs de linjer han bedömer som nödvändiga. Hela trenden i efterkrigsvärlden hade gått mot ett bibehållande och en utvidgning av de statliga ingripandena och kontrollerna, mot en 'smygande kollektivism' som det ibland kallades. Men Winslow vidhåller sin centrala tes och förklarar att denna utveckling beror på de politiska faktorernas dominans. Men här är det uppenbarligen fråga om ett cirkelbevis. Han frikänner kapitalismen från alla imperialistiska tendenser, eftersom de krafter som framkallar imperialism härrör från icke-ekonomiska källor. Inte ens den faktiska kapitalismen behöver föra en imperialistisk politik, hävdar han, eftersom den via prismetanismen tenderar mot jämvikt. Det verkliga kruxet är att den inte är tillräckligt kapitalistisk med allt vad därtill hör av fri företagsamhet och marknadskrafternas prisspel. Men om nu politiken, som är ett uttryck för atavistiska krigs- och erövringsdrifter, har tagit överhand över marknadskrafterna, finns det då några utsikter till att ställningarna kan kastas om? Winslow tycks svara att om bara regeringarna – som antas stå över den ekonomiska arenan – upprätthöll marknadsreglerna i stället för att ingripa i dem skulle krig, militarism och imperialism snabbt försvinna. Montesquieus uttalande att 'freden är den naturliga effekten av handeln' skulle då lättare kunna förverkligas. Han sätter sin lit till 'den politiska ekonomins gamla förhoppningar att det ekonomiska livets lärdomar så småningom skall tränga in i den politiska sfären och lära människorna att nå goda politiska resultat med intelligenta medel'.¹³ I bokens slutkapitel anser han rentav att Gandhis filosofi skulle kunna åstadkomma detta.

Både i boken och i en senare artikel tar Winslow upp frågan om 'socialistisk imperialism' och 'Sovjetimperialism'. Det förra begreppet spårar han tillbaka till ett arbete av Karl Renner från 1918 som hade påvisat att stora delar av arbetarklassen hade slutit upp bakom de europeiska regeringarnas imperialistiska politik. Schumpeter hade också, i en fotnot i 'Business Cycles', till synes övergett sin tidigare inställning att bara de traditionellt härskande klasserna och militären var bärare av den imperialistiska ideologin och anslutit sig till Renners uppfattning om en folkets imperialism.¹⁴ I enlighet med uppfattningen att ju högre utvecklad prismetanismen och 'den fria företagsamheten' är desto sämre är jordmånen för imperialistisk politik, anser Winslow att en totalitär stat (och en socialistisk stat måste enligt honom bli mer eller mindre totalitär) med stor sannolikhet kommer att föra en imperialistisk politik. Imperialism innebär här naturligtvis expansion genom krig och erövringar.

Det finns paralleller till Winslows funderingar, som i hög grad påverkats av Schumpeters essä, i flera andra ekonomers och historikers skrifter. Eftersom det under senare år har blivit allt nöd-

¹² Ibid., s. 196

¹³ Op. cit., s. 255

¹⁴ I en kort och kryptisk fotnot i *Business Cycles* (New York 1939), hans huvudverk, bd II, s. 696. Se Sweezys förord till Schumpeters *Imperialism and Social Classes*, ss. XVI-XVIII, där det uppges att Renner i själva verket polemiserade mot uppfattningen att arbetarklassen på det hela taget vinner på imperialismen. Schumpeter menade uppenbarligen att 'viljan att slåss och att erövra' kunde existera i folkens djupa led även i moderna samhällen – vilket han tidigare hade förnekat. Winslow, ss. 235-236.

vändigare att erkänna existensen av en marxistisk politisk ekonomi och därmed att vederlägga den har de ekonomiska handböckerna börjat diskutera 'imperialismen' – som tidigare i stor utsträckning ignorerades. En handbok från 1960 om de ekonomiska teoriernas historia innehöll sålunda förutom en vederläggning av Marx en i stort sett på Schumpeter baserad diskussion om teorierna om imperialismen. Författaren, professor Taylor i Harvard, hävdade att imperialismen kunde föras tillbaka till 'kultur, synsätt, attityder och beteendemönster som uppkommit i gamla feodala och despotiskt styrda samhällen där de härskande klasserna utgjordes av krigsherrar och där de militära dygderna och krig och erövringar glorifierades'.¹⁵ De kapitalistiska och borgerliga kulturerna hade varit motståndare till sådana tendenser (men de levde kvar i de kommunistiska länderna). Han vägrar att ge något ekonomiskt innehåll åt 'imperialismen', dess enda sanna och riktiga innebörd är 'politisk och militär erövring, underkuvande och förtryck'. Han avvisar bestämt tanken att kapitalismen innehåller ett element av exploatering eller att kapitalisterna kontrollerar den politiska och militära makten och använder den för sina intressen, även om han faktiskt medger att på grund av marknadsekonomin ofullkomligheter en överdriven kapitalackumulation och en nedpressning av levnadsstandarden kan ha ägt rum. Koloniseringen av underutvecklade länder hade ingenting att göra med den kapitalistiska utvecklingen eller med affärsmännens önskemål, de senare följde bara med på de militära och politiska äventyrarnas trossvagnar. Han förknippar imperialismens utveckling framför allt med en speciell historisk företeelse: 'det kejserliga Tysklands framträdande på scenen, ett sent enat land eller samhälle som moderniserats sent men snabbt, och som var fyllt av starka kvarlevor av feodalismens och despotismens anda och traditioner och sociala och politiska strukturer, och med en avancerad kapitalism och affärsmän som inte genomsyrades av ekonomisk eller allmän liberalism utan i stället villigt underkastade sig sin stat och dess världsomspännande maktsträvanden'.¹⁶ Tysklands aggressiva politik tvingade andra länder att besvara utmaningen och ledde till ett återupplivande av imperialismen som i annat fall skulle ha tynat bort under kapitalismens utveckling. Att USA som för en tid blev imperialistiskt trots att landet saknade feodala eller militaristiska traditioner berodde inte på 'monopolkapitalismen' utan på affärslivets strävan efter nationell storhet för amerikaner av alla klasser. Än en gång stöter vi alltså på övertygelsen att 'kapitalismen' eller 'den fria företagsamheten' är fundamentalt fredlig och inte stödde imperialismen utan blev lidande på den.

Det gemensamma för dessa uppfattningar är, bortsett från medvetna missuppfattningar eller förvrängningar av de marxistiska teorierna, att de reser höga murar mellan ekonomi och politik och accepterar ekonomiska och sociala teorier som ignorerar eller bortförklarar kapitalismens motsättningar och därmed dess inneboende monopolistiska och imperialistiska tendenser. Men innan vi går in på en närmare analys av dessa frågor ska vi först ta upp en färsk kritik av den leninistiska teorin om imperialismen, och sedan uppfattningen att imperialismens ekonomiska vinster har varit rent illusoriska.

II

Vad man än tycker om Winslows speciella variant av teorin att imperialismen är ett politiskt fenomen råder det inget tvivel om att sådana tankegångar omhuldas av många samhällsvetare i dag. Den representerar en fortsättning av en gammal traditionell social och historisk analys och den ingår i den medvetna kritik av den marxistiska materialistiska historieuppfattningen och marxismen som helhet som återfinns i många moderna sociologers arbeten, från Weber, Mosca och Michels till deras oräkneliga lärjungar. Men det är bara ett fåtal som har studerat

¹⁵ Taylor, O. H., *A History of Economic Thought* (New York 1960), ss. 391-392

¹⁶ *Ibid.*, s.401

imperialismen, och imperialismens sociologi har inte ägnats några seriösa studier av dem som anser att den härrör ur maktsträvanden och som betraktar 'makten' och inte ägandet som den primära kraften i samhället. Det finns ett oändligt antal vederläggningar av marxismen, men det finns få detaljerade och explicita kritiker av den marxist-leninistiska teorin om imperialismen. I en del fall tas den helt enkelt inte på allvar, och i andra avfärdas den efter en flyktig analys av en vulgärversion.

I den ledande franske sociologen Raymond Arons bok 'Det totala krigets århundrade' finns ett kapitel med den utmanande titeln 'Den leninistiska myten om imperialismen' som förtjänar en närmare granskning.¹⁷ Aron är en energisk och påstridig motståndare till marxismen, som han betraktar som de intellektuellas opium. Vad han i själva verket argumenterar mot är den vulgära stalinistiska marxismen som många av hans landsmän inom det kommunistiska partiets kraftfält har använt som substitut för tänkande. Han blandar medvetet samman marxism och leninism med stalinism och betraktar stalinismens 'totalitärism' som den oundvikliga följden av marxismens och leninismens teorier. Vi ska inte här diskutera denna lättvindiga inställning eller hur han använder den när han studerar den historiska utvecklingen under 1900-talet och när han definierar sin egen politiska inställning som kan definieras som en 'upplyst' konservatism. Han är emellertid kritiskt inställd till imperialismen både i det förflutna och i nuet, inte minst till de franska regeringarnas imperialistiska politik efter kriget. Vad vi ska diskutera här är hans tolkning av imperialismen som fenomen och giltigheten i hans kritik av Lenin.

Aron erkänner marxismens och även stalinismens styrka, han sätter hela tiden likhetstecken mellan dem. Samtidigt anser han att dess tolkning av den sociala och historiska utvecklingen är alldeles felaktig. Men han erkänner att den marxistiska teorin om imperialismen 'åtnjuter en kolossal prestige även i icke-marxistiska kretsar. Den är intellektuellt tillfredsställande därför att den förklarar en mångfald omständigheter.'¹⁸ Han ger sin förenklade sammanfattning av vad han betraktar som de gemensamma idéerna hos alla marxistiska teorier: att den kapitalistiska ekonomin måste expandera eftersom den inte kan absorbera allt vad den producerar; att detta leder till en kapplöpning om kolonier och finanskapitalets dominans, vars fatala slutresultat är krig. Felet med sådana torftiga sammanfattningar är att de inte lämnar rum för nyanser och alltid är lättare att vederlägga än de verk ur vilka de har destillerats. Bilden av den marxist-leninistiska ståndpunkten liknar originalet men bara som en konturteckning på gränsen till karikatyr. När han säger att 'invändningarna mot dessa summariska och ytliga tolkningar är lika starka som de argument som framförts till förmån för dem är plausibla',¹⁹ gäller detta inte teorin sådan den utarbetats och diskuterats (med många modifikationer) i böcker och artiklar, utan hans eget hopkok som är en halv sida långt. Men när man påpekar detta måste man hålla i minnet att det finns en vulgärmarxism som liknar Arons version, och att även Lenin understundom kan ha förenklats i propagandasyfte. Arons metod är uppenbart inadekvat.

Grundvalen för Arons 'vederläggning' består av en rad påståenden av typen 'det finns inget samband mellan det rent ekonomiska behovet av expansion, av det slag som skulle existera enligt teorin, och den faktiska koloniala expansionen'²⁰ och en del data som avser att styrka dessa påståenden. Kan exempelvis det förhållandet att den franska kapitalismen, 'en av de minst dynamiska i Europa', skaffade sig ett imperium, som nästan kunde mäta sig med det engelska,

¹⁷ Aron, Raymond, *The Century of Total War* (London 1954, övers, från franska av Dickes, E. W. och Griffiths, O. S.)

¹⁸ Ibid., s. 57

¹⁹ Ibid., s. 58

²⁰ Ibid.

betraktas som en vederläggning? Båda imperierna innehöll element som var förkapitalistiska, och de äldre formerna av den koloniala expansionen hade ett visst inflytande även under 1800-talet. Erövringen av Algeriet exempelvis berodde inte på direkt ekonomiskt tryck, men senare byggdes obestridligen ekonomiska intressen upp i Nordafrika i samband med mineraltillgångarna och de omfattande vinodlingarna. Vändpunkten kommer på 880-talet. Det förekom fransk kapitalexport långt innan dess, även om den inte primärt var inriktad på kolonierna. Vad Aron förbiser är den ojämna utvecklingen. De koloniala förvärven översteg den franska kapitalismens behov, medan den dynamiska tyska kapitalismen bara kunde lägga beslag på vad som hade blivit över efter huggsexan. Vad Ryssland beträffar, säger han, att dess intresse för Manchuriet och Östeuropa 'inte dikterades av ekonomiska överväganden och inte var. . . resultatet av kapitalistiska stämplingar'. Lenin hade gjort ett liknande uttalande. Även om han insåg att den tsaristiska politiken i Persien, Manchuriet och Mongoliet var utslag av kapitalistisk imperialism, sa han att 'den förhärskande typen av rysk imperialism är militär och feodal. En halvfeodal utsugning av "främlingarna" får ofta ersätta utvecklingen av produktivkrafterna som inkomstkälla'.²¹

Även om Aron inte kan förneka att kapitalistiska stater införlivar underutvecklade länder i sina system och att ekonomiska krafter kan ligga bakom koloniala erövringar tror han inte att sådana fall är belägg för den ekonomiska imperialismen. Här stöder han sig huvudsakligen på Staleys 'War and the Private Investor' som diskuterar en rad koloniala erövringar, som förorsakade krig eller diplomatiska konflikter, och visar att det inte fanns några direkta kapitalistiska intressen i de flesta av dessa fall eller att dessa intressen var underordnade politiska och militära ambitioner.²² Begränsningen i detta arbete ligger främst i att det bara behandlar omstridda och marginella territorier där det ligger i sakens natur att diplomater och militärer ledde framstötarna. Aron erkänner att 'när ett territorium väl har erövrats försöker företagsamma personer och bolag att exploatera det', men han tror att det är ett sekundärt fenomen. Han hävdar att de faktiska relationerna 'oftast är raka motsatsen till dem som den gängse teorin om imperialismen presumerar: de ekonomiska intressena är bara en förevändning eller en bortförklaring, medan den djupare orsaken ligger i nationernas vilja till makt'.²³ Åberopandet av 'nationernas vilja till makt' ger upphov till många svårigheter, och av Arons redogörelse verkar det som om marxisterna hade varit tysta på den punkten, vilket de inte har. Man kan exempelvis nämna de skrifter av Marx och Engels som behandlar deras egen tids diplomatiska och militära historia, och som visar att de inte tolkade sådana frågor på ett grovt ekonomiskt sätt. Men eftersom Aron huvudsakligen sysslar med Lenin, kan man fråga sig om han argumenterade längs de linjer som Aron tillskrev honom.

Lenin citerade gärna Clausewitz aforism att 'krig är en fortsättning av politiken med andra medel'. När han behandlade krig och imperialism gick han precis som Marx och Engels till de djupare liggande krafterna under ytfenomenen, under statsmännens ord och handlingar. Han skrev 1915: 'Dialektiken kräver en mångsidig analys av ett givet socialt fenomen, och att vi hänför det yttre och skenbara till de fundamentala drivkrafterna, till produktivkrafternas utveckling och till klasskampen.'²⁴ Det innebar inte att han buntade ihop de olika formerna av imperialism i Frankrike, Tyskland och Ryssland och behandlade dem i klump eller påvisade ett direkt samband mellan finanskapitalet och alla koloniala expeditioner. Lenin insåg att imperialismen var ett mycket komplicerat fenomen.²⁵ För honom var det intimt förknippat med

²¹ Lenin, 'Socialism and War', Little Lenin Library (London 1942), ss. 15-16 [svenska: [Socialismen och kriget](#)]

²² Staley, E., *War and the Private Investor* (New York 1935). Se också avsnittet om Marx och imperialismen i föreliggande arbete, kap. 2.

²³ Aron, op. cit., s. 59

²⁴ Lenin, [Andra internationalens sammanbrott](#), som skrevs 1915.

²⁵ Lenin skriver i denna pamflett att 'en allsidig vetenskaplig undersökning av imperialismen... har bara påbörjats och

hela problemet om det tjugonde århundradets kapitalism vars lösning krävde den historiska materialismens hela dialektiska skärpa, vilket bland annat innebar att man vetenskapligt analyserade relationerna mellan den politiska sfären och produktions- och klassförhållandena i ifrågavarande samhälle. Eftersom Aron inte har studerat Lenins egna skrifter blir hans kritik ytlig och lättvindig. Han godtar 'politikens' oberoende utan undersökning, han förutsätter att något som kallas 'den nationella viljan till makt' kan identifieras och han lägger alltför stor vikt vid ytfenomen. Politiker fattade beslut om kolonialpolitik och krig och de måste därför ha varit de aktiva krafterna, det är innebörden i det avslöjande uttalandet: '*Dokumentet* visar att initiativet kom från dem' (min kurs.)²⁶ Så måste den banala slutsatsen se ut i en historieskrivning som begränsar sig till 'dokumentet' och tolkar dem i politikernas termer och inte med utgångspunkt från produktionsförhållandenas och klasstrukturens hela sociala sammanhang. Minutiösa studier av diplomatiska dokument avslöjar naturligtvis ingenting om det kapitalistiska produktionssystemets mekanismer.

När detta är sagt ska det gärna medges att politiker, diplomater och militärer – liksom äventyrare, fribytare och missionärer – spelade en roll i den koloniala expansionen. En fullständig sociologisk undersökning av imperialismen måste redovisa vilken roll de har spelat och analysera deras relationer till landets och periodens produktionssystem och klasstruktur. De koloniala administrationerna i exempelvis Indien, Afrika eller Indonesien kom ibland i konflikt med de kapitalistiska affärsmännen och koncessionsinnehavarna därför att de kunde anlägga ett något vidare perspektiv men de tjänade trofast de härskande klassernas intressen.²⁷ Imperialismen innehöll ett nätverk av interrelaterade och ibland stridiga intressen, men till syvende och sist stod de samman svetsade både mot kolonialfolken och utländska rivaler. Lenin skrev: 'Världens uppdelning mellan stormakterna innebär att alla deras besuttna skikt är *intresserade* av att ha kolonier, inflytelsefärer, av att förtrycka andra nationer och av att inneha de mer eller mindre inbringande poster och privilegier, som är förknippade med att man tillhör en "stor"-makt och en förtryckarnation.'²⁸ Kriget och kriserna jävar knappast detta påstående. De gemensamma intressena kom till uttryck i föreställningarna om nationell och rasmässig överlägsenhet och i den imperialistiska ideologins frodiga tillväxt i slutet av 1800-talet, en ideologi som uttryckte men inte gav upphov till den mystiska 'nationella maktvilja' som Aron talar om. En sådan vilja är bara ett ideologiskt uttryck för den dominerande klassens behov, som man genom indoktrinering och propaganda försöker göra till hela folkets behov.

Aron som själv använder termen 'fransk kapitalism' och som ofta personifierat länder och 'Västerlandet' försöker förneka att termen 'tysk kapitalism' hade någon verklig giltighet. Han skriver: 'Sanningen är att ingenting i den levande verkligheten överensstämmer med det vaga begreppet "tysk kapitalism", ett system som inte utgjorde en enhet som var medveten om sig själv men som icke förty strävade efter långsiktiga mål och manipulerade massorna och rege-

den är till sitt väsen oändlig liksom vetenskapen överhuvudtaget är oändlig. ', op. cit., s. 9. Han refererade sannolikt till sina egna studier, som resulterade i *Imperialismen*, och till sina kolleger i exilen Zinovjev och Bucharin som båda publicerade arbeten om imperialismen under de närmast följande åren i samarbete med Lenin.

²⁶ Aron, op. cit., s. 60. Han anser att detta visar att 'i varje epok har erövrare funnit olika formler att maskera viljan till makt, som tycks vara ett av de oföränderliga fenomenen i de europeiska samhällena', d.v.s. oavsett produktionsförhållanden och samhällssystem.

²⁷ Ett exempel kan hämtas från den engelska koloniala administrationen i Västafrika som stödde bönderna mot Lever Bros. försök att införa plantageekonomi. I *Cambridge History of the British Empire*, bd III, ss. 469-470, anses detta representera 'en ny syn på det koloniala ansvaret'. I samma avsnitt beskrivs det engelska imperiet träffande som 'ett världshandelscentrum för råvaror och industriprodukter som domineras av ett högt specialiserat och överlägset organiserat högkvarter i Storbritannien', ibid., s. 487.

²⁸ Lenin, 'The War and the Second International', s. 24 [svenska: [Andra internationalens sammanbrott](#)]

ringarna att tjäna dess ambitioner. I själva verket var dess aktiviteter motsägelsefulla och varierade med individerna och omständigheterna.²⁹ Vad han säger om den faktiska situationen i Tyskland är rimligt, men det som är giltigt i hans argumentering vederlägger inte marxismen. De fenomen han diskuterar var de som konstituerade de utmärkande dragen i en nationalstat, i vilken kapitalismen hade blivit det dominerande produktionssystemet. Naturligtvis fanns det motsättningar inom borgerligheten, eftersom revolutionen 1848 misslyckades sätta den hohenzollernska dynastin och den feodal-militära godsägarklassen kvar i orubbat bo. Men vi ska låta Lenin svara Aron – som arrogant förkunnar att hans teorier är myter – i följande instruktiva avsnitt:

”Rena” företeelser finns det *inte* och kan det inte finnas vare sig i naturen eller i samhället – detta lär oss just Marx’ dialektik, som visar oss, att själva begreppet renhet innebär en viss snävhet och ensidighet i den mänskliga kunskapen, som inte helt omfattar föremålet i hela dess komplicerade sammansättning. Det finns inte och kan inte finnas någon ”ren” kapitalism i världen, utan det finns alltid *tillsatser*, än av feodalism, än av källborgerlighet, än av någonting annat. Att erinra om att kriget inte är ”rent” imperialistiskt, när det talas om att folkmassorna på ett himmelskriande sätt bedras av imperialisterna, som avsiktligt söker dölja det nakna rofferiets syften med en ”nationell” fraseologi, innebär att man är en gränslöst inskränkt pedant eller en ordvrängare och bedragare.³⁰

Orons antagande att det finns en ‘ren’ imperialism är alltså en myt som han själv har skapat och som därför är mycket lättare att krossa än Lenins teorier. Olika tolkningar kan naturligtvis inte bevisas på basis av stridande teories termer och antaganden, och distinktionen mellan ‘fakta’ och tolkningar är inte knivskarp. Arons påstående att ‘bevisbördan uppenbarligen vilar på dem som tillskriver händelserna en djup innebörd som huvudpersonerna var omedvetna om’ är inte värt mera än påståendet att bevisbördan vilar på dem som antar att de politiska och diplomatiska huvudpersonerna kan redovisa innebörden av sina handlingar på ett bindande sätt. En utsaga är i och för sig inte mera bevisbar än en annan. Det finns inte ens ‘fakta’ som ligger utanför ‘tolkningarnas domäner’.³¹ Urvalet och avvägningen av ‘fakta’ kan inte skiljas från ‘tolkningen’. Detta bevisas när Aron lägger fram sina ‘fakta’ och gör uttalanden som han tror är obestridliga. När han exempelvis tar upp påståendet att den engelsk-amerikanska handelskonkurrensen var huvudorsaken till första världskriget anför han obestridliga fakta: att England och Tyskland ‘var första rangens kunder hos och leverantörer till varandra’, att statsmännen inte medvetet försökte krossa handelskonkurrenterna med vapenmakt, att perioden från 1890 till 1914 var en ekonomisk expansionsperiod. Han drar slutsatsen att ekonomiska faktorer inte var betydelsefulla – ‘det finns föga sanning i myten att miljoner människor skickades i döden för att öppna marknader för industrierna’. Han söker inte efter de invecklade relationerna mellan ekonomi och politik, han tar inte hänsyn till kapitalismens ‘motsättningar’ och finner att ‘militära grupperingar är politiska till sitt ursprung’. En punkt i denna argumentering är att ‘den väsentliga orsaken till fiendskapen mellan England och Tyskland var att Tyskland byggde upp en flotta’ som hotade Englands kontroll över haven.³² Men att ta detta som ett exempel på politikens prioritet visar den stora svagheten i denna argumentering. En analys av skälen till att Tyskland byggde en högsjöflotta – den tunga industrin som sökte en direkt marknad för sina produkter var exempelvis en viktig faktor – visar snarare hur de nationalistiska stämningarna utnyttjades på båda sidor för att flytta fram och befästa strategiska och politiska positioner som var väsentliga för mäktiga kapitalistiska intressen.³³ De strategiska och politiska problemen blir obegripliga om de isoleras från

²⁹ Aron, op. cit., s. 61

³⁰ Lenin, op. cit., s. 30

³¹ Aron, op. cit., s. 62

³² Aron, op. cit., Ss. 63-66

³³ Arons syn på den engelsk-tyska rivaliteten delas av många historiker. Sternbergs invändningar är i stort sett riktiga

produktionsförhållandena och klasstrukturen i de bägge länderna. Bakom Arons argumentering ligger uppfattningen att kapitalismen kunde utvecklas utan motsättningar som framkallade internationella konflikter och att imperialismens balansräkning var negativ ur nationell synvinkel under perioden före 1914. Han anser att ekonomiska störningar var en av huvudorsakerna till Hitler-Tysklands uppkomst och andra världskrigets utbrott, men han betraktar den ekonomiska depressionen på 30-talet som ett resultat av en händelseutveckling som, förmodligen, hade kunnat undvikas om statsmännen haft bättre politiskt omdöme i Versailles och senare. Denna händelseutveckling var inte, säger han, produkten av 'det kapitalistiska systemets autonoma utveckling',³⁴ – men Lenin hade inte förutsatt en sådan 'autonom utveckling', som är uppenbart omöjlig i verklighetens värld. Aron anser att fascismens uppkomst främst betingas av politiska faktorer. Den tyska politiken var en form av ekonomisk imperialism som inte var ett resultat av kapitalismen utan av extrem nationalism och de nazistiska äventyrarnas drömmar om erövringar. Hela felet låg i motsättningen mellan det moderna industrisystemet och nationalstaten: en komponent i situationen upphöjs alltså till den dominerande. Resten av boken redogör utförligt för hur de krig, som framkallats av denna motsättning påverkar samhällets organisation och de internationella förbindelserna, och ägnar stor uppmärksamhet åt det 'totalitära' samhället där ekonomin har blivit tjänarinna åt nya militärteknokratiska eliter.

III

Vi underskattar inte det intellektuella inflytandet hos sådana teorier som Arons. Den skeptiska realistiska konservatism de utmynnar i utövar en obestridd lockelse, inte minst på teknokraterna. Vad imperialismen beträffar står dessa teorier nära en annan kritisk strömning som står i viss tacksamhetsskuld till den radikala kritiken av Hobsons typ, och som har antagit nya former under 'aykoloniserings' eran efter 1945. Den hävdar att det moderna industrisamhället – eller 'kapitalismen' där termen används – kan reda sig utan kolonier och därigenom slippa de militära utgifter och risker som är förenade med dem. Den försöker fastställa kolonialpolitikens plus och minus och drar av denna balansräkning slutsatsen att kolonierna är en belastning och inte en fördel för det land som äger dem. Den argumenteringen har en lång historia. Den har tagits upp i Frankrike av bland andra Aron, men dess mest kände företrädare är journalisten Raymond Cartier i Paris-match, och den kallas därför ibland 'cartierism'.

Ett ambitiöst statistiskt försök att bevisa saken gjordes av Grover Clark i *The Balance Sheets of Imperialism* för kolonialmakterna.³⁵ Han visade vad man kunde ha väntat sig, nämligen att innehavet av kolonier inte gör ett industriland mindre beroende av världsmarknaden. Genom att beräkna de militära och administrativa kostnaderna för kolonierna och genom att undersöka handelsstatistiken drog han slutsatsen att 'de direkta och indirekta utgifterna för kolonierna har under det senaste halvseklet varit avsevärt större än alla tänkbara vinster på handeln med dem – och då har vi inte räknat med de mänskliga liv som gått förlorade, det mänskliga elände som

: 'Somliga författare, som på ett nästan otroligt sätt bortser från det nära sambandet mellan ekonomi och politik, har hävdats att det första världskrigets utbrott inte förorsakades av ekonomiska faktorer och av ett allt bittrare handelskrig mellan Tyskland och Storbritannien, utan att det berodde på att Tyskland byggde en mäktig flotta som utgjorde ett hot mot den engelska säkerheten.

Men den tyska flottan var inte ett självändamål. Den var inte ett resultat av en militaristisk eller dynastisk nyck eller av en önskan att äga en stor flotta därför att Storbritannien hade en sådan. Den byggdes av tvingande ekonomiska skäl. Den skulle underlätta den tyska kapitalismens expansion längs imperialistiska linjer och ge Tyskland de fördelar som de andra imperialistiska länderna redan kunde glädja sig åt. *Capitalism and Socialism on Trial* (London 1951), s. 129

³⁴ Aron, op. cit., s. 66

³⁵ Clark, Grover, *The Balance Sheets of Imperialism* (New York 1936).

framkallats och det bittra hat som alstrats av kampen om kolonierna'.³⁶ Men med Clarks enkla metodik kan man inte förklara imperialismens komplicerade ekonomiska konsekvenser. För det första sätter han likhetstecken mellan 'imperialism' och politisk kontroll, vilket gör att 'det informella imperiet' baserat på kapitalexport inte beaktas. Han förbiser också att underhållskostnaderna för vissa kolonier var nödvändiga fasta kostnader (med tanke på konkurrensen mellan staterna på världsarenan) i stormakternas lönsamma handel med den övriga världen. Det är inte heller säkert att den världsutveckling som ägde rum skulle ha varit möjlig utan tvångsåtgärder som krävde en dyrbar krigsmakt. Men dessa faktorer som uppförs som kostnader i den helt abstrakta 'nationella' balansräkningen var uppenbarligen profitkällor – medel att realisera mervärde – för krigsmaterielproducenterna och entreprenörerna. Och dessutom hade möjligheten att expandera till de områden som imperialismen ställde till förfogande, enligt marxistisk analys, gynnsamma resultat för den kapitalistiska företagsamheten. Sådana fördelar kan inte begränsas till handelsbalansen och de statliga utgifterna, man måste ta hänsyn till hela varuflödet på världsmarknaden.

Genom att den koloniala expansionen möjliggjorde realiserande av mervärde och ekonomisk expansion, och genom att den höll uppe profitnivån medförde den avgjorda fördelar för kapitalismen, som inte kan påvisas i statistiska serier. Clarks metod är en tvådimensionell metod som missar imperialismens djupgående och allestädes närvarande effekter. Att kapitalismen skulle ha klarat sig utan kolonier, vilket alla berörda parter skulle haft glädje av, bevisas inte – även om man förutsätter det. Och möjligheten att en given 'nation' som helhet skulle ha klarat sig bättre utan kolonialism förutsätter att allt annat i historien hade varit likadant. Även om det vore riktigt är Thorstein Veblens ironiska kommentar säkert relevant:

De stora affärsintressena är benägna att se positivt på krigiska företag och rustningar eftersom de pekuniära fördelarna tillfaller dem, medan de pekuniära bördorna huvudsakligen bärs av det övriga samhället. Det är milt sagt mycket osannolikt att de affärsvinster som uppkommer av utrikespolitiken någonsin i modern tid har täckt kostnaderna. Men den synpunkten beaktas knappast eftersom kostnaderna inte betalas med affärsvinster utan med det övriga folkets arbete. Folket besjålas emellertid av en okritisk övertygelse att de har något slags andel i dessa vinster och att denna andel på något sätt är större än vinsterna.³⁷

Det betydelsefulla i dagens kolonialism är inte nationernas balansräkningar utan de stora multinationella företagens, och det råder inget tvivel om att de visar stora överskott. Och om den politiska stabiliteten säkras på annat sätt kan den politiska kontrollen av dessa territorier avvecklas, vilket också har skett i global skala efter andra världskriget.

Medan Clark trodde att han hade visat att kolonialismen inte hade varit en lönande affär i allmänhet, inskränker sig Aron och Cartier till speciella fall, framför allt de franska kolonierna. Icke förty kvarstår svårigheterna att ställa upp en 'nationell balansräkning', men som vi har sett är ju det en mycket ointressant frågeställning. Och det resonemang om det icke-likvärdiga utbytet som ibland förs av förmenta marxister är inte heller mycket värt. Vi kan hålla med Aron om att 'ingen vet exakt vad som menas med skäliga bytesrelationer mellan olika varor. Föreställningen om ett skäligt pris är på det stora hela främmande för den moderna ekonomin, både den socialistiska och den kapitalistiska.'³⁸ Prisrelationerna mellan råvaror och förädlade varor påverkas av många faktorer. Och de råvaror som kommer ut på världsmarknaden gör det vanligen via kapitalistiska företag som är intresserade av hålla uppe priserna så ofta det går. Hur som helst

³⁶ Clark, op. cit., s. 13

³⁷ Veblen, T., *The Theory of Business Enterprise*, ss. 216-217 (New York 1958). Första upp. 1904.

³⁸ Aron, R., *France-Observateur*, nr 572, 20 april 1961

är det svårt att på basis av prisstudier komma fram till en riktig bedömning av 'nationella' vinster.

'Cartierismen' är i själva verket baserad på en kallhamrad affärskalkyl. Ett land, i detta fall Frankrike, har ett kolonialt arv, och varje kolonis ekonomiska lönsamhet måste bedömas affärsmässigt utan hänsyn till den gamla sentimentala tron på nationell storhet och civilisatoriska uppdrag. Två nya faktorer måste beaktas: 'För det första att vidmakthållandet av europeiska kolonier i Afrika varken är möjligt eller önskvärt. Det är inte möjligt eftersom det kolliderar med nationella rörelser som inte kan betvingas i dagens värld. Det är inte önskvärt därför att det – ur samhällsekonomisk synvinkel – innebär alltför stora och meningslösa bördor för den franska ekonomin.'³⁹ För det andra är investeringar i kolonierna mindre lönsamma än motsvarande investeringar i hemlandet eller i Europa. 'Cartieristerna' vädjar till intressen inom den franska kapitalismen som inte är involverade i handeln med och investeringarna i kolonierna, som ogillar de stigande offentliga investeringarna – betalade med skattemedel – i kolonierna och de tidigare kolonierna och som tror att de skulle ha större fördelar av en fortsatt och accelererad expansion av den europeiska ekonomin.

Den franska kolonialismen led liksom hela den franska ekonomin av en stagnationspsykos före 1945, och den gör det fortfarande i stor utsträckning, även om industrin har expanderat snabbt under det senaste decenniet. Detta har gett upphov till spänningar och konflikter inom den franska kapitalismen. Den gamla skolans kolonialism som var mycket beroende av tullskydd, privilegier och statligt stöd attackeras av de mera dynamiska och aggressiva sektorerna som huvudsakligen är inriktade på expansion i Europa. 'Cartierismen' kräver därför att Frankrike ska dra sig ur spelet i Algeriet, minska anslagen till offentliga projekt i de afrikanska staterna och skära ner den dyrbara militära och administrativa apparaten utomlands.⁴⁰ Men den kräver inte att den kolonialism som är fördelaktig ur nationell synvinkel skall upphöra, den tar inte avstånd från de 'progressiva' företag som fortsätter att investera i de tidigare politiskt beroende länderna. Den är inte 'antiimperialistisk' av princip utan för att befrämja vissa ekonomiska intressen. Arons och andra kapitalistiska ideologers försök att utnyttja denna kampanj i sina angrepp på de marxistiska teorierna om imperialismen är intressant men har inte frambringat några nya argument.

³⁹ Delisle, A., *France-Observateur*, nr 585, 20 juli 1961

⁴⁰ En sådan politik kom till uttryck i Evianöverenskommelsen som gav Algeriet självständighet och offrade kolonisterna medan storfinansens investeringar i huvudsak lämnades intakta.

9. Teorier om imperialismen: en sammanfattning

Giltigheten hos varje teori om imperialismen kan bara styrkas genom en konfrontation med konkreta data. Det innebär inte att konstruktionen av en 'abstrakt' teori inte är både nyttigt och nödvändigt. Utan en sådan vägledning vid tolkningen av data kan inga framsteg göras inom samhällsvetenskaperna. Att försöka analysera ett så komplicerat problem som imperialismen utan hjälp av en teori är precis lika farligt och vilseledande som att tvinga in fakta i ett konfektionssytt schema. De som hävdar att de klarar sig utan en teori vilseleder både sig själva och andra så snart de går utöver rena datakompilationen – och behovet av urval och klassificering vid datainsamlingen gör att de teoretiska utgångspunkterna nästan oundvikligen påverkar arbetsmetoden.

Avvisandet av teorier innebär vanligen att vad som betraktas som 'fakta' bara är *ytfenomen*, varför alla relationer som inte framträder öppet på ytan automatiskt förkastas. Resultatet blir en avslagen och torftig empirism i vilken man ofta stöter på ekon från tidens förhärskande sociala doktriner. I samband med 'imperialismen' hamnar därför vanligen de som avstår från att forska efter djupare samband och drivkrafter än dem som kan observeras på basis av rena 'fakta' i något slags försvar för den bestående ordningen.

detta arbete gör vi som läsaren torde ha märkt inga anspråk på en falsk objektivitet av detta slag. Men det innebär inte att någon teori har accepterats dogmatiskt och påtvingats fakta. Även om en del av Marx och Lenins lärjungar har gjort det, av skäl som redan förklarats, var en sådan metod främmande för både Marx och Lenin. Även om man kan finna nycklarna till den kapitalistiska utvecklingens komplicerade hemligheter i deras arbeten måste man samtidigt klart förstå andan och innehållet i deras analys. Men man måste också ha ögonen öppna för ofullständigheten i deras arbete och betrakta den som en utmaning. Och denna utmaning beror inte bara på att de inte fullbordade sitt livsverk på teorins område utan också på att det har tillkommit massor av nya data som kastar nytt ljus över processerna på deras tid. Från dessa utgångspunkter verkar den kritik av Marx och Lenin som i dag är på modet missriktad. Ingen av dem var profet, och de kan inte klandras för att de inte har förutsett senare utvecklingslinjer. Ingen av dem påstod att deras analyser var fullständiga, ingen av dem ansåg att dessa analyser var något mer än vägledande principer som måste prövas i praktiken och därigenom utvecklas.

Av dessa anledningar kan sådana teorier varken 'bevisas' eller vederläggas. Det är en illusion att tro att man kan finna 'bevis' som står över vår tids kämpande sociala krafter. Det enda vi kan göra är att klargöra problemen och att anföra skälen för den ställning vi intar. Först måste man veta vad man diskuterar och då får man börja med själva termerna. Ingenting är exempelvis lättare än att 'vederlägga' den marxistiska teorin om imperialismen, om man ger imperialismen en innebörd som har föga gemensamt med den innebörd som Lenin och andra marxister vanligen ger termen. Vi ska därför först titta på ett par seriösa vederläggningsförsök från senare tid med detta för ögonen.

I

'Det centrala inslaget i teorin om "imperialismen", det inslag som den måste stå eller falla på, är påståendet att de imperier som byggdes upp efter 1870 inte var ett fritt val utan en nödvändighet för de ekonomiskt avancerade staterna i Europa och Amerika, att dessa kapitalistiska samhällen på grund av sitt i hemlandet producerade överskottskapital var tvungna att exportera kapital till världens underutvecklade områden, och att dessa investeringar – framtida eller existerande – var enda motivet för förvärvet av kolonier.'¹ Så lyder ett centralt avsnitt i ett av de senaste försöken

¹ ' "Imperialism" : An Historical Revision', Fieldhouse, D. K., i *Economic History Review*, årg. XIV, nr 2, december

att vederlägga teorin om imperialismen, en vederläggning som börjar med att påvisa en del av Hobsons fel, som tillskriver Lenin en liknande teori och som avfärdar båda som a priori-teoretiker, vilka gjorde kapitala misstag när de försökte förklara den historiska utvecklingen.

Vad författaren förbiser är för det första skillnaden mellan 'stater' och olika investerande kapitalistgrupper och intressen. Politiska beslut och ekonomiska beslut fattades av skilda men sociologiskt hierade sektioner av den härskande klassen i det kapitalistiska samhället. En nära synkronisering mellan dem är inte alls nödvändig för den marxistiska teorin om imperialismen, varför det är en förvrängning att påstå 'att dessa investeringar... var enda motivet (?) för förvärvet av kolonier'² (Min kurs. T.K.) Det har ofta betonats att en stor del av industriländernas kapitalinvesteringar inte gick till kolonierna eller ens till underutvecklade länder, men det strider inte alls mot den marxistiska beskrivningen av den kapitalistiska investeringsprocessen. För det första utgår den marxistiska politiska ekonomin inte från isolerade nationalstater utan från kapitalismens globala system. Produktivkrafterna tenderar att operera globalt trots de restriktioner som nationalstaterna påtvingar dem. Investeringsprocessen tenderade därför att få en kosmopolitisk karaktär och integrerade olika områden i kapitalismens världsmarknadssystem trots och i viss mån oberoende av världens politiska uppdelning. De bägge processerna sammanföll alltså delvis och pågick sida vid sida, men de var inte identiska. Att påvisa att många av stormakternas territoriella erövringar inte direkt inspirerades av affärs- eller finansintressen innebär därför ingalunda någon torpedering av Marx och Lenins teorier, även om en del oförsiktiga marxister kan ha utformat sin version i linje med den sammanfattning av dem som just citerats.

Det är förvånande att kritikerna inte inser detta. Samma artikel som citatet är hämtat från redogör för de engelska kapitalinvesteringarna i kolonierna före 1914, och författaren medger att det var utsikterna till större avkastning som lockade kapitalet utomlands. Författaren talar till och med om 'räkenskapsbokens sunda moral' i motsats till de irrationella förvärv av kolonier som inspirerades av politiska motiv, som enligt honom dominerade under den här perioden. Med andra ord, trots den explicita förkastelsesdomen över aprioristiska teorier accepterar författaren uppfattningen att 'imperialismen' är ett politiskt fenomen i enlighet med de teorier som tidigare diskuterats här. Och inte nog med det, när han gör ett försök att klarlägga imperialismens djupare orsaker återvänder han till teorin om den 'sociala imperialismen'. Det var inte bankmän eller affärsmän eller ens militärer och diplomater som låg bakom världens uppdelning, utan, hör och häpna, massornas irrationella nationalism. Han slutar: 'Imperialismens popularitet berodde inte på kapitalisternas ondskefulla inflytande utan på dess inneboende dragningskraft på massorna.' Enligt honom är den 'ett socialt fenomen med rötter i politiska fakta'.³

Felet med sådana förklaringar är att de inte utforskar sambandet mellan det politiska beslutsfattandet och de ekonomiska strukturerna i industriländerna, och att de bara analyserar vissa aspekter av kolonialpolitiken. En detaljerad undersökning av den engelska koloniseringen av Afrika från 1961⁴ har kommit fram till ungefär samma slutsatser, vilket var oundvikligt med tanke på undersökningens begränsningar och premisser. Den sysslar väsentligen med de politiska besluten bakom de koloniala erövringarna och hävdar att kabinetsministrarna – som fattade besluten – uppträdde som skiljedomare som stod över parterna och beslutade om det var fördelaktigt och nödvändigt att annektera afrikanska territorier. Det kriterium de tillämpade var enligt författarna lika enkelt som betydelsefullt, det byggde på en traditionell uppfattning att

1961, s. 195

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Robinson, R. E., Gallagher, J. och Denny, A., *Africa and the Victorians* (London 1961).

världsstrategin rörde sig om nödvändigheten av att skydda vägarna till Indien. Den engelska målsättningen i Afrika var alltså negativ: den var inte att bygga upp ett afrikanskt imperium, den byggde inte på faktiska eller potentiella ekonomiska intressen. För att skydda de engelska positionerna i Fjärran Östern, erövrade den härskande oligarkin territorierna i Afrika. Agitatoriska slagord och argument om ekonomiska fördelar användes för att försvara beslut som fattats på dessa grunder. För historikern gäller det att undersöka varje intervention och erövring ur detta snäva perspektiv. Författarna drar slutsatsen att 'alla teorier om imperialismen som grundas på föreställningen om en enda avgörande orsak är alldeles för enkla för den komplicerade historiska verkligheten bakom Afrikas delning. Ingen rent ekonomisk tolkning är tillräckligt omfattande eftersom den inte tar hänsyn till de subjektiva faktorernas betydelse ...', i detta fall framför allt 'den politiska byråkratin'.⁵

Hur nyttiga de nya informationerna i ett sådant arbete än är, har inga reella analytiska framsteg gjorts, och 'teorin' om imperialismen har inte vederlagts. Och de här författarna lämnar faktiskt frågan öppen eftersom de anser att expansionen i Afrika är ett direkt resultat av ett redan existerande imperialistiskt intresse i Indien. Det är uppenbart att en fullständig analys av den engelska imperialismen under denna period måste ta hänsyn både till Indien, som dessa författare kallar 'det informella imperiet',⁶ och till de nya territorier som annekterades och som hade föga eller ingen ekonomisk betydelse på den tiden men som senare blev privilegierade marknader och investeringsområden för den engelska imperialismen. Det väsentliga här är att begreppet 'imperialism' inte kan inskränkas till koloniala annexioner. Vi medger gärna att många områden annekterades av säkerhets- eller försiktighetsskäl, att kolonialismen hade en egen rörelseenergi och att det i fråga om annexionerna inte fanns någon klar gränslinje mellan 'frihandelsimperialismen' och imperialismen efter 1870. Men det sopar inte bort de problem som Lenin och andra marxister försökte lösa i sina teorier om imperialismen: teorier som gick långt utöver kolonialannexionerna och kolonialpolitiken i allmänhet. Man kan faktiskt säga att kolonialpolitiken ibland föll utanför 'imperialismens' ram, om man ger termen den innebörd som den har hos exempelvis Lenin. Hur som helst passar även kolonier som erövrats av 'säkerhets' skäl uppenbarligen in i de ekonomiska intressenas' mönster – behovet av att försvara vägen till Indien är i sig självt ett starkt 'ekonomiskt' skäl för annexioner, med tanke på den avgörande roll som Indien spelade för Englands ekonomiska och politiska ställning före 1914. Även 'rent' politiska åtgärder måste sättas in i ett större sammanhang. De kan inte förstås och bedömas om de studeras separat. Som vi har sett var Staley i sin tidigare undersökning noga med att påpeka att hans forskningsresultat inte nödvändigtvis kullkastade den materialistiska historieuppfattningen.

En annan skribent har nyligen medgett att man måste skilja mellan imperialism och kolonialvälde. Imperialismen är enligt honom förenlig med olika former av politiskt beroende eller 'med inget politiskt beroende alls'. Men han tror inte att imperialismen har ekonomiska rötter, för honom förblir den ett politiskt fenomen som vilar på våld, och han jämför den 'inte bara med organiserad kapitalistisk imperialism utan också med ett folks maktutövning över ett annat och med exploateringen av de erövrade och underkuvade ...'⁷ Han anser att 'imperialismen i marxistisk mening är på väg att försvinna' och vill använda termen för att beskriva ett maktförhållande. Men frasen 'ett folks maktutövning över ett annat' definierar inte det fenomen som marxisterna vill inkludera i denna term. Detta vaga kriterium täcker en enorm mängd situationer

⁵ Ibid. s. 471

⁶ Robinson, R. E. och Gallagher, J., 'The Imperialism of Free Trade', i *Economic History Review*, årg. VI, 1953, ss. 1-15

⁷ Shaw, A. G. L., 'A revision of the meaning of imperialism' i *Australian Journal of Politics and History*, årg. VII, nr 2, november 1961

och gör, hur som helst, imperialismen primärt till ett politiskt fenomen. I själva verket kan ett folk i dagens värld inte dominera ett annat folk. Det är förvånande att seriösa teoretiker ger termen 'imperialism' denna vida och praktiskt taget meningslösa innebörd. Men Strachey gör det upprepade gånger när han diskuterar imperialismen. Han talar om imperialismen som 'ett folks herravälde över ett annat' och anser följaktligen att det politiska begreppet suveränitet är väsentligt för frågan – när det passar hans argumentering.⁸ Även om han medger att 'ett outvecklat land kan bli föremål för imperialistisk kontroll och exploatering utan att det kvarhålls som eller förvandlas till en direkt och formell koloni' hävdar han att när koloniallandet inte längre utövar 'effektiv suveränitet' försvinner 'imperialismen'.⁹ Det politiska oberoendet är alltså början till slutet för 'exploateringen'. Strachey försöker finna en aforistiskt tillspetsad definition av imperialismen. Han förstår inte alls den omfattande innebörd den hade för Lenin. Det är lättare att vederlägga något annat – och att vederlägga det med den egna definitionen som måttstock: 'om vi ger termen imperialism dess vanliga och säkerligen riktiga (sic) innebörd, d.v.s. ett lands (öppna eller dolda) herravälde över ett annat, finns det i dag föga substans i den kommunistiska tesen' (om den imperialistiska utsugningen).¹⁰ Strachey säger att han inte vill tänja termens innebörd alltför mycket eftersom den då 'upphör att ha någon klar innebörd'. Han tycker tydligen att det är mycket lättare att vederlägga den definition av imperialismen han själv väljer än marxisternas. Sådana polemiska metoder dömer sig själva.

Även om Strachey är beredd att i stort sett acceptera vad han kallar Hobson–Lenins förklaring för perioden fram till 1914, hävdar han att det politiska trycket från arbetarna efter det första världskriget har åstadkommit en högre levnadsstandard i hemlandet, inte till följd av imperialismen utan som ett alternativ till den. Eftersom denna period av stigande realinkomster i industriländerna har åtföljts av en slappnande kontroll över kolonierna har imperialismen upphört eller reducerats till en exploatering av tidigare kolonier. Denna uppfattning är en del av en mera allmän teori – med många ekon från de marxistiska revisionisterna i början av 1900-talet – som hävdar att kapitalismen, i stället för att utvecklas efter de linjer som den marxistiska teorin räknade med, har genomgått en mutation som har gjort det möjligt för den att övervinna de flesta av sina förmenta motsättningar. Kvarstående anomalier kan alltså avlägsnas på samma sätt, genom en gradvis fortgående process som äger rum under demokratiskt tryck.

Vi kan säga att det i botten av Stracheys invecklade och sofistikerade diskussion finns ett fundamentalt dilemma: hur har de stigande reallönerna under kapitalismen varit möjliga trots avkoloniseringsen? Eftersom han inte tillhandahåller någon ekonomisk modell för den kapitalistiska utvecklingen som helhet under 1900-talet utan bara tar upp och försöker förklara olika isolerade sidor av dess utveckling är det svar han ger ensidigt och felaktigt. Man kan, på ett mycket konsekventare sätt, förklara den moderna kapitalistiska utvecklingens olika fenomen på basis av marxistiska modeller och i linje med Lenins teori om imperialismen. Så torde exempelvis en närmare analys av orsakerna till kapitalismens ekonomiska expansion efter andra världskriget visa att den ökande konsumtionen inte har varit ett alternativ till den imperialistiska expansionen, ett alternativ som möjliggjorts genom 'en omfördelning av nationalinkomsten som möjliggjort ökade investeringar i hemlandet på en lägre vinstnivå'. Denna ökade konsumtion har i stället blivit möjlig tack vare en rad faktorer som har skapat förutsättningar för det som marxisterna kallar 'utvidgad reproduktion'. Denna expansion beror på systemets förmåga att skapa nya möjligheter att utvinna och realisera mervärde i en sådan skala att profitkvotens tendens att

⁸ Strachey, J., *The End of Empire* (London 1959), passim

⁹ Ibid., s. 198

¹⁰ Ibid., s. 191

sjunka neutraliseras. Det finns inga belägg för Stracheys uppfattning att kapitalisterna har föredragit att investera hemma därför att inkomsterna hemma har stigit, eller att de har gått med på att acceptera lägre profiter än de kunde ha fått på investeringar utomlands. Inkomsterna har stigit därför att nya möjligheter till lönsamma investeringar har öppnats. Till följd därav har efterfrågan på arbetskraft varit hög. Dessa gynnsamma förhållanden för kapitalet har också gett arbetskraften en bättre position (även om omfördelningen av inkomsterna till dess förmån är tvivelaktig). Förbättringen av levnadsstandarden, som är begränsad till industriländerna under de bägge senaste decennierna, har varit relativt blygsam. Arbetarna har kunnat förbättra sin ställning därför att systemet medgav sådana förbättringar. Industriländerna har kanske haft mindre behov av kapitalexport än tidigare (den engelska kapitalexportens höga nivå före 1914 var när allt kommer omkring onormal), men även ett litet flöde kan vara nödvändigt för att lätta trycket på profitnivån hemma.

Det kan knappast på allvar hävdas att arbetarnas villkor förbättrats genom att överskottskapital medvetet använts för detta ändamål och att Hobsons eller Lenins teorier därmed skulle ha vederlagts. Stora mängder överskottskapital har naturligtvis gått till rustningarna. Kapitalexporten har fortsatt från de länder där investeringsobjekten hemma har varit otillräckliga. Under senare år har dessutom trycket på profitnivån lett till ett lägre investeringstempo och till minskad efterfrågan på arbetskraft. Teorin att kapitalismen fundamentalt har förändrats tycks därför vara ohållbar. Därmed undermineras också den viktigaste grundvalen för Stracheys angrepp på den marxistiska teorin om imperialismen, ett angrepp som har sin styrka i en omsorgsfull sammanställning av data och inte i en allsidig undersökning av de förändringar som kapitalismen genomgått under senare tid. Som vi har sett använder han en annan och vidare definition av imperialismen än Lenin med tyngdpunkten på kolonialismen, och han tycks i likhet med Schumpeter och andra vara ute efter en allmän teori som kan appliceras på alla tider och alla samhällssystem.¹¹

II

De kritiker av den leninistiska teorin som vi hittills har refererat till, har opererat från helt motsatta filosofiska utgångspunkter. En del av dem som uppger sig applicera marxismen på fenomenet imperialism har också kommit med kritik. En viktig gren av denna kritik kommer från Rosa Luxemburgs lärjungar. Som vi har visat hade både Lenins och Luxemburgs bidrag till marxismen sina begränsningar, men som vi redan påpekat skulle det, med all reverens för Luxemburgs insikter, vara ytterst vilseledande att försöka tolka den moderna kapitalistiska utvecklingen med hennes metoder. Hennes ensidiga framhävande av frågan om mervärdets realiserande och tvånget att söka nya, icke-kapitalistiska sektorer där detta kan ske, leder till att alltför stor vikt läggs vid en enda sida av en komplicerad och mångsidig process.¹² För Luxemburglärjungen Sternberg är imperialismen primärt den avancerade kapitalismens reaktion på kriserna. Teorin kan alltså ifrågasättas om man kan visa att den intensiva kampen om kolonierna inte var ett resultat av de periodiska kriserna.¹³ Det är alltså fråga om ett alltför

¹¹ Även om han medger att Lenins förklaring är giltig för perioden 1870-1914 och även i någon mån för en senare period hävdar han att 'imperialismen är lika gammal som den mänskliga civilisationen själv', s. 123. Lenin avstod från en allmän teori om imperialismen för att kunna definiera och förklara vad han betraktade som den moderna kapitalismens 'sista stadium'. Se kap. 4, not 20 i föreliggande arbete.

¹² De moderna varianterna av denna teori har inte studerats här. Se exempelvis Sternberg, F., *Capitalism and Socialism on Trial* (London 1951).

¹³ O. Neisser hävdar sålunda att eftersom de utländska investeringarna inte ökade under de periodiska kriserna bidrog inte 'imperialismen' till att övervinna överproduktion och kriser. 'Economic Imperialism Re-considered' i *Social Research*, bd XXVII, 1960, ss. 63-82, och kommentarer av Schatz i *Social Research*, bd XXVIII, ss. 355-358.

mekaniskt och direkt samband. Samtidigt förnekar man att de fenomen i de avancerade kapitalistiska länderna som Lenin utgick från, nämligen monopol och koncentration, har något samband med imperialismen – huvudsakligen därför att England släpade efter på den punkten.¹⁴

De så kallade marxister som inte betraktar imperialismen som en enhetlig utveckling som är karakteristisk för en hel epok av kapitalismen utan som en serie separata delar, inte som ett internationellt fenomen utan som något som kan appliceras på enskilda – mer eller mindre 'imperialistiska' – länder, har godtagit en del av den kritik av Lenins teori, som framförs av hans motståndare, och kommit med en del egna bidrag. Som vi har sett hävdade inte Lenin att han hade gett en fullständig bild av imperialismen, han var noga med att skilja mellan vad han menade med imperialismen och tidigare innebörder hos termen, och han förutsåg att den oundvikligen skulle förändras och utvecklas. Samtidigt försökte han frilägga de element som hade den största allmängiltigheten. Vi måste därför skilja mellan en modifikation eller utvidgning av Lenins teori och en analys som går åt motsatt håll, som utgår från andra premisser och använder andra metoder.

Lenins kritiker tycks inte kunna låta bli att göra en kort och enkel parafras på *Imperialismen*, som de sedan griper sig an med att krossa. De går igenom boken bit för bit och utdelar plus och minus efter eget gottfinnande.¹⁵ Ingen kan exempelvis förneka att monopolen och kapitalkoncentrationen har fått enorma proportioner under de senaste decennierna, även om det står kritikerna fritt att förneka att detta hade något att göra med 'imperialismen som kapitalismens sista stadium'. Det *Finanskapitalet* som Lenin övertog från Hilferding är som vi har sett mera kontroversiellt. Detta fenomen har utan tvekan haft olika proportioner i olika kapitalistiska länder. Det är inte svårt att visa att den engelska industrin länge fortsatte att finansiera sig själv och därför inte behövde förlita sig på bankkapital, och att det kapital som mobiliserades av bankerna kanaliserades till icke-industriella ändamål.

Man har gjort gällande att de trender som i dag kan urskiljas inom kapitalexporten inte bekräftar Lenins teori om imperialismen. Det är riktigt att för Englands del förhållandet mellan ny kapitalbildning utomlands och den totala ackumuleringen är mindre nu än under perioden före 1914. Men på den tiden var den engelska kapitalexporten onormalt hög, jämfört med alla andra kapitalistiska länder. Den hade samband med bristen på nya investeringsmöjligheter i ett gammalt moget land med en privilegierad, i kolonierna fortfarande monopolistisk, ställning inom världshandeln. Världsmarknaden och Englands relationer till den har förändrats i hög grad under de senaste femtio årens krig, omvälvningar och ökande industrialisering. Det viktiga är att de engelska kapitalisterna fortfarande investerar utomlands i stor skala och att den engelska kapitalismens totala intressen i andra länder fortfarande är mycket betydande. I alla kapitalistiska länder leder dessutom kapitalets jakt efter investeringar oundvikligen till ett kapitalutflöde till lönsammare investeringssfärer. Det privata kapitalutflödet från USA har exempelvis ökat väsentligt efter andra världskriget.

Det viktiga med kapitalexporten, när vi studerar den i relation till den kapitalistiska reproduktionsprocessen, är inte dess absoluta storlek eller ens dess relativa omfattning, utan att den möjliggör utvinning och realiserande av mervärde i utvidgad skala. Det råder föga tvivel om att trots rustningarna och de andra investeringsmöjligheter som staten numera ställer till förfogande,

¹⁴ Det förefaller uppenbart att Marx ansåg att de strukturella förändringar inom kapitalismen som är förknippade med koncentration och monopol var oskiljaktigt förenade med hans analys av kapitalismens 'rörelselagar'. Så är exempelvis produktionens koncentration till ett mindre antal stora enheter klart förknippad med profitkvotens tendens att sjunka, se *Kapitalet*, bd III, s. 215 (eng. uppl.).

¹⁵ Kidron, M., 'Imperialism, Highest Stage But One', *International Socialism*, nr 9, sommaren 1962

så är vidmakthållandet av profitnivån i England, och andra stater, intimt förknippad med investeringsmöjligheterna i andra länder. Men, säger kritikerna, många av dessa möjligheter finns i andra avancerade eller tämligen utvecklade länder.¹⁶ Naturligtvis, och det var likadant på Lenins tid. När allt kommer omkring söker sig det kapital som strömmar ut från ett land till ett annat land där profitnivån är högre. Det säger sig självt att denna goda cigarr inte finns i de minst utvecklade områdena och att profitnivån är beroende av områdets resurser och dess relationer till världsmarknaden. Det är därför ingen tillfällighet att kapitalet strömmar till områden med oljefyndigheter och omsorgsfullt undviker underutvecklade länder som bara kan erbjuda jordbruksprodukter, som måste konkurrera på de redan mättade marknaderna i Europa och Amerika. Olika profitnivåer bestämmer investeringsflöden och inte olika utvecklingsnivåer. Kapitalet strömmar sålunda från det 'övermogna' USA till mindre mogna sektorer i den engelska, västtyska eller japanska ekonomin. Ingenting av detta 'vederlägger' på minsta vis Lenin, det kompletterar i stället hans teori om den ojämna utvecklingens betydelse för kapitalismen. Investeringsflödena strömmar från högt utvecklade till mindre utvecklade områden och fortsätter på så sätt att spela en funktionell roll, d.v.s. de tenderar att utjämna profitkvoten i det kapitalistiska systemet som helhet och att hålla den på en högre nivå än som annars hade varit möjligt.

Genom att koncentrera uppmärksamheten på förändringarna förbiser man helt att de modifieringar av kapitalismens lagar som Lenin började skönja i *Imperialismen* inte har förändrat dessa lagar på något fundamentalt sätt. Och det har inte heller de förändringar av senare datum, t.ex. rustningarna, som dessa kritiker riktar uppmärksamheten mot. En av dem medgav generöst att 'Lenin inte kunde ha förutsett ... den roll som den permanenta rustningsekonomin spelar för den mogna kapitalismens stabilisering ...'¹⁷ Författaren hävdar med andra ord att den så kallade 'permanent rustningsekonomin' – ett begrepp som svävar i luften, en deus ex machina som hjälper kapitalismen att överleva – har blivit ett substitut för imperialismen. Men kan man skilja den höga rustningsnivå som är normal i dagens avancerade kapitalistiska länder från imperialismens allvarliga världskris? Varför är sådana rustningar nödvändiga? Avsikten är uppenbarligen inte att stabilisera ekonomin. De är nödvändiga för att skydda den kapitalistiska världsmarknaden mot det icke-kapitalistiska blocket, och för att hindra delar av den att gå över till fiendeläget. Den så kallade 'permanent rustningsekonomin' är direkt och funktionellt relaterad till imperialismen.

Man får en skev och ensidig bild av imperialismen om man koncentrerar sig på en sida av den, investeringsflödena, och förbiser de relationer som, oavsett politiskt oberoende, baseras på att kapitalet ägs av medlemmar av den härskande klassen i kapitalistiska stater i andra delar av världen. Att kapitalströmmarna ändras på grund av en massa tekniska och ekonomiska omständigheter är inte så underligt, men sådana iakttagelser förklarar ingenting samhälleligt sett. Och det gör inte heller ett uppbåd av siffror som inte analyseras teoretiskt. Det avgörande är exempelvis inte hur mycket kapital som exporteras, vilka områden det söker sig till, vilka aktiviteter det investeras i eller hur mycket eller vad som importeras från de underutvecklade länderna. Detta är tekniska frågor som bara utgör analysens råmaterial. Det kan mycket väl hända att en mycket mindre volym av utländska investeringar kan ha en mer avgörande effekt på det exporterande landets ekonomi i dag än låt oss säga före 1914. Den växande handeln mellan industriländerna själva minskar inte, utan kan skärpa kampen mellan dem om marknader på andra håll. Den relativa volymen av viss import från de underutvecklade länderna kan förefalla mindre än tidigare, men deras beroende av olja, tenn, gummi, uran, oljefrön, jordnötter o.s.v. visar inga

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid., s. 19

tecken på att minska. För hundra år sedan kunde det amerikanska inbördeskriget stänga den största engelska industrin på den tiden, ett inställande av bomullsimporten i dag skulle inte få några ekonomiska effekter – det behöver inte tilläggas att detsamma inte kan sägas om oljan, som utgör det lukrativaste utländska investeringsobjektet för kapitalet i industriländerna. De avancerade kapitalistiska länderna har blivit mer beroende av världsmarknaden än någonsin tidigare.

Den ojämna utvecklingen i den kapitalistiska sfären har blivit ännu mer utpräglad än tidigare. De utländska investeringarna avsåg inte att framkalla en allsidig ekonomisk utveckling i 'låntagar'-länderna och, som även mycket ortodoxa ekonomer har visat, var de på många sätt utländska bara till namnet. Detta bristande intresse för utvecklingen var ett väsentligt inslag i kolonialismen som förvred eller försenade de ekonomiska framstegen i u-länderna.

Även om koloniala annexioner och kapitalexport pågick sida vid sida under ett visst utvecklingskede – annexionerna hjälpte de dominerande ekonomiska intressena i det avancerade landet att få ut det som passade dem i området – var politiskt herravälde aldrig nödvändigt, och det var inte heller alltid ett resultat av eller ett förspel till ekonomisk imperialism. Tyskland hade få kolonier före 1914, och de områden som annekterats hade knappast någon ekonomisk betydelse. Efter 1918 hade Tyskland inga kolonier. USA kan knappast kallas för kolonialmakt, de områden som annekterades i samband med spansk-amerikanska kriget 1898 var små och ekonomiskt betydelselösa. Om kolonier är en förutsättning för benämningen 'imperialistisk' var inget av dessa länder imperialistiskt, åtminstone efter 1918. Men en undersökning av och tillämpningen av Lenins definition på deras relationer till det kapitalistiska globala systemet – och den roll de spelade som de två industriellt mest avancerade kapitalistiska länderna under det tjugonde århundradet som de i hög grad satte sin prägel på – visar hur omöjligt det är att inte tala om tysk eller amerikansk imperialism. Men om termen begränsas till erövring eller innehav av kolonier kan man inte göra det. Man kan inte heller betrakta kapitalexporten i och för sig som ett bevis på imperialism när man studerar ett visst land. Det fanns perioder då dessa länder, och även England, upphörde eller praktiskt taget upphörde att vara nettoexportörer av kapital – men de upphörde för den skulle inte ens temporärt att vara imperialistiska (en del andra aspekter av imperialismen accentuerades just under sådana perioder).

III

När vi har studerat olika teorier om imperialismen har vi understrukt att en sådan teori ska förklara de dominerande dragen i den kapitalistiska utvecklingens senaste epok. Vi har vidare sagt att denna epok har manifesterat sig på olika sätt i olika sektorer av det kapitalistiska globala systemet. Samtidigt har vi, i linje med den materialistiska historieuppfattningen och med den marxistiska politiska ekonomins principer, avvisat snävare definitioner av imperialismen liksom alla teorier som hävdar att dess ursprung är politiskt eller att den inte är organiskt förknippad med den kapitalistiska utvecklingens processer. Samtidigt som vi betraktar Lenins teorier om den moderna kapitalismen som de användbaraste och mångsidigaste, har vi understrukt begränsningarna i hans arbete *Imperialismen* och behovet av att integrera vad som förefaller giltigt i andra marxisters bidrag i en mera omfattande teori. Värdet av historiska studier av olika aspekter av imperialismen har också understrukt samtidigt som vi kritiserat vad som ter sig begränsat och ovetenskapligt i deras metoder. Framför allt har vi pekat på behovet av en allmän teori, men om teorin ska utvecklas och förbättras måste den prövas på konkreta fakta, historiska och samtida. Vi gör inte anspråk på att kunna ge några bidrag till detta arbete. Imperialismen behöver historiker som närmar sig uppgiften i denna anda.

Under tiden ska vi anföra ytterligare några skäl till den ståndpunkt som vi har intagit i detta

arbete som, det är vi rätt säkra på, inte har 'bevisat' något. Det är ibland svårt att veta vad motståndarna till den marxistiska teorin om imperialismen skulle godta som 'bevis' i detta sammanhang. Verkligheten är alltid föremål för skiftande bedömningar, och på det här området lägger ingen av sina förutfattade meningar eller fördomar, även om han påstår motsatsen. I det sociala skeendets labyrinter kanske ett orsakssammanhang som inte existerar för en iakttagare betraktas som självklart av en annan. Vi måste också inse att det i det kapitalistiska samhället finns eller byggs upp ett starkt motstånd mot de idéer och slutsatser som inkluderas i den marxistiska teorin om imperialismen och i marxismen som helhet. Därför avvisas de ofta rent känslomässigt.

Stalinismens praktiska och teoretiska effekter har dessutom gett stöd åt denna inställning, genom det avståndstagande eller förakt som de har skapat inom stora skikt av den bildade allmänheten. Hur dogmatiska många av Lenins epigoner än har varit, får man inte förbise att deras motståndare inte haft någonting bättre att komma med än motsatta dogmer och antaganden. Hur ska man annars förklara seriösa historikers och andra forskares beredvillighet att acceptera att det var 'demokratin' demoniska krafter, eller statsmännen eller eldslukande propagandisters dravel som var de drivande krafterna bakom kapprustning, krig, kolonialism och andra aspekter av 'imperialismen'? Hur kan de 'bevisa' dessa påståenden? Det kan de inte. Men det låter mycket djupsinnigt när man ber marxisterna 'bevisa sin teori' om imperialismen genom att visa 'att den innehåller en adekvat tolkning av en viss kategori politiska och administrativa beslut' och att 'grupper av kapitalister har spelat en ledande roll vid dessa beslut.'¹⁸ Om man inte kan övertyga någon om kapitalismens centrala roll under den epok som marxisterna kallar för imperialismens epok såvida man inte kan visa att alla betydelsefulla politiska och administrativa beslut fattades av en grupp kapitalister, kommer man aldrig att övertyga någon. Men teorin hävdar inte detta. Den utgår inte från att de politiska relationerna under imperialismen är glasklara, att vissa affärs- eller finansgrupper ligger bakom alla beslut på toppnivå, eller att människorna kan förutse konsekvenserna av sina handlingar.

Den härskande kapitalistklassens strukturerade beskaffenhet nödvändiggör en viss autonomi hos dem som är de politiska förvaltarna av dess (långsiktiga) intressen. I sin dagliga verksamhet är inte politikern underkastad samma lagar som affärsmannen. Han kan se längre och ha andra uppfattningar än affärsmannen. Han måste balansera stridiga intressen inom den sektion av samhället (den härskande klassen) vars inkomster härrör från mervärde. Under vissa omständigheter kan han vara rätt oberoende i förhållande till den. Men detta oberoende är nödvändigtvis mycket relativt både på kort och framför allt på lång sikt. Den engelske kabinetsministern i slutet av 1800-talet, som representerade den gamla jordägande oligarkin och föraktade industrins uppkomlingar som högljutt krävde tillgång till marknader bortom havet, hade en stor, men icke desto mindre begränsad handlingsfrihet när han 'regerade' den rikaste kapitalistiska staten. Den handlingsfriheten innebar inte att han kunde forma de ekonomiska krafterna efter behag, direkt eller indirekt var han tvungen att foga sig efter dem.

Vad 'imperialismen' beträffar fanns det naturligtvis ett arv från en tidigare 'merkantilistisk' epok, men den koloniala administrationen och den ekonomiska exploateringen anpassades snabbt till den avancerande kapitalismens behov. Denna gammaldags imperialism var sig själv nog, den behövde varken ideologi eller folkligt stöd. Oberoende av den antikoloniala opinionen inom medelklassen växte det engelska imperiet under hela 1800-talet – genom sin egen inneboende kraft men också genom beslut som fattades av ekonomiska, politiska, administrativa och religiösa intressen. En fullständig sociologisk undersökning av imperialismen måste studera talrika

¹⁸ Koebner, R., 'The Concept of Economic Imperialism' i *Economic History Review*, årg. II, nr i, 1949, s. 5

kategorier och utforska relationerna mellan olika intressen. Kolonialadministratörer, kolonialdepartementet och militären utgjorde ett 'etablissemang' som med starka band var knutet till den gamla oligarkin och som hade uppenbara intressen av att behålla gamla kolonier och förvärva nya. Ute på fältet fanns köpmännen, koncessionsinnehavarna, järnvägsbyggarna, plantage- och gruvägarna, kolonisterna och missionärerna – mer eller mindre direkt knutna till något skikt av borgerligheten i hemlandet. Deras intressen kolliderade ofta men deras uppehälle och välfärd var beroende av kolonial expansion och utveckling. Hemma i England fanns bank- och finansintressen, som kanaliserade medel- och överklassens besparingar till lönsamma investeringar i kolonierna (lönsamheten betingades av Englands relation till världsmarknaden), och industrin som var beroende av importerade råvaror och som behövde marknader för sin växande produktion om profiterna skulle kunna hållas uppe. Produktionen, handeln och ackumuleringen styrde systemet som helhet och stakade ut de gränser inom vilka överbyggnadens krafter – politik, makt, prestige, religion, ideologi etc. – kunde operera. Somliga intressen drog åt ett håll, andra åt ett annat: kolonier som inte hade något ekonomiskt värde förvärvades, administratörer med lite vidare vyer kunde ibland hålla tillbaka kapitalister som var ute efter snabba vinster, en del sektioner av medelklassen bekämpade den koloniala expansionen.

Denna korta skiss antyder hur en studie av imperialismen hela tiden måste relatera till synes disparata krafter och studera dem i ljuset av en vägledande teoretisk hypotes, baserad på en analys av hur ekonomin fungerade. Den skulle åtminstone visa att 'imperialismen' inte var ett folks herravälde över ett annat: den härskande klassen i England och den härskande klassen i kolonierna var och en densamma.

IV

Om man hävdar att 'imperialismen' inte var ett nödvändigt stadium i den kapitalistiska utvecklingen, föreställer man sig alltså att den kolossala utveckling av produktivkrafterna som ägde rum på 1800-talet kunde ha fortgått utan uppkomsten av en världsomspännande ekonomi dominerad av de ledande kapitaliststaterna. Man föreställer sig då att den tidiga industrikapitalismen på något sätt kunde ha permanentats, utan fusioner och monopol, som en samling separata ägarfinansierade företag. Man hävdar då att det inte fanns något samband mellan staternas politik och de dominerande ekonomiska intressena inom dem. Man utgår då från att de mäktiga ekonomiska krafter som frigjordes av kapitalismen hölls i schack av statsmän, demagoger och ideologer. Man hävdar då med Schumpeter, den mest klarsynte och konsekvente representanten för denna skola, att 'imperialismen' var en atavistisk kvarleva främmande för kapitalismens sanna natur och ett förräderi från borgerlighetens sida.

Om vi förkastar dessa föreställningar står vi där med nästan lika många problem som förut – till att börja med den oklarhet som vidlåder själva termen. Det torde vid det här laget ha framgått att vi när vi granskat de olika teorierna om imperialismen har försökt klarlägga de drivkrafter, som har frambringat kapitalismen och som ligger bakom dess växlande former. Men innebörden av dessa förändringar, som under perioden efter det andra världskriget delvis betingas av att kapitalismen inte längre är ett obesträtt världssystem, kan inte bedömas om vi inte håller den teoretiska analysen av imperialismen i minnet. 'Avkoloniseringen' exempelvis, varigenom de forna kolonierna blivit oberoende stater, innebär inte att grundläggande ekonomiska relationer har förändrats fundamentalt. Imperialismen var inte primärt en fråga om 'imperier' i betydelsen territoriella besittningar. De som har visat att det inte fanns något klart samband mellan erövringen av kolonier och investeringar eller ekonomiska fördelar, har inte torpederat teorin om imperialismen, de har bara missförstått den.

Den kontinuerliga investerings- och ackumulationsprocess som är oskiljaktigt förknippad med kapitalismen kunde inte ha fortgått utan nya investeringsområden, marknader och råvarukällor. En sådan process kunde inte inskränkas till några få områden eller länder, den tenderade att bli världsomfattande – d.v.s. kapitalismen utvidgades till alla delar av världen. De äldre ekonomiska formerna upplöstes vid kontakten med de nya krafter som infördes utifrån, kapitalets sociala makt utvidgades geografiskt med hjälp av icke-ekonomiska tvångsåtgärder. Men eftersom kapitalismens ekonomiska krafter växte fram inom nationalstaternas gränser smälte de samman med tidigare existerande politiska och sociala krafter, som också hade tenderat att slå under sig andra områden och folk. De gamla metoderna för utplundring och erövring blandades med de nyare formerna för metodisk exploatering. Men man kan inte sätta likhetstecken mellan politiskt herravälde och ekonomisk exploatering. Man behöver inte förutsätta att alla annexioner hade direkta ekonomiska orsaker, inte ens indirekta. Å andra sidan drogs många områden som bevarade sitt politiska oberoende in i den imperialistiska exploaterings kraftfält.

Skilda mönster framträdde alltså, om man anlägger ett globalt perspektiv. Kapitalet kunde strömma från de rikare kapitalistiska staterna till mindre utvecklade i en kosmopolitisk investeringsprocess. Formellt självständiga stater, som de latinamerikanska, kunde i praktiken vara helt i händerna på utländskt kapital. Områden som annekterats kunde ha ringa ekonomiskt värde men hölls kvar av prestigeskäl eller för att någon annan makt inte skulle lägga beslag på dem. Andra områden kunde utvecklas för att de skulle leverera råvaror till industrin, t.ex. malajiskt eller liberianskt gummi eller livsmedel till stadsbefolkningarna i Europa och Nordamerika. Nya former av ekonomiskt beroende skapades och åtföljdes ibland men inte alltid av politiskt beroende. Effekterna på de berörda länderna varierade i hög grad allt efter situationen, resurserna och den sociala utvecklingens nivå. I somliga fall påverkades samhället bara marginellt av kontakten med världsmarknaden, och den stora massan av invånarna fortsatte att leva inom ramen för den förkapitalistiska ekonomins rutiner.¹⁹ Jordbruket kunde ligga kvar i den lokala befolkningens händer, och deras produkter förmedlades till världsmarknaden av utländska handelsbolag, vilket var fallet i många delar av Västafrika. Men den jordbruksproduktion som var betydelsefull för världsekonomin kunde bedrivas på plantager med lokala lönarbetare, det var exempelvis fallet med te- och gummiodlingen i Indien, Ceylon och Malacka. Både lokalt och utländskt kapital kunde investera i sådana företag. Men gruvdrift och oljeborrning krävde massiva kapitalinsatser – som bara mer eller mindre stora internationella bolag var mäktiga – och en disciplinerad arbetsstyrka under deras kontroll och ledning. Behovet av arbetskraft ledde ofta till användningen av importerad, kontraktbunden arbetskraft – en knappast beslöjad form av livegenskap – eller till införandet av kontantskatter för att tvinga ut stamfolket eller byborna på arbetsmarknaden, och till direkt tvångsarbete i extrema fall. Vittgående sociala förändringsprocesser sattes i gång när kapitalet hävdade sin dominans mot en oundviklig bakgrund av spänningar och våld. Kolonialismens missförhållanden påminde alltså om och överträffade missförhållandena under den fas av ursprunglig ackumulation som föregick industrikapitalismens utveckling i industriländerna.

Det var kapitalet som en främmande kraft som ofta kunde lita till utomekonomiska metoder som

¹⁹ Lord Hailey skriver : 'På sätt och vis är den utveckling som har ägt rum i gruvdistrikten och i de av européer koloniserade områdena i Afrika en expansion av den europeiska ekonomiska tillväxtens geografiska gränser snarare än en organisk process i de afrikanska ekonomierna.' Han medger också att 'de stora områden som ligger utanför denna tillväxts kraftfält har stagnerat eller i vissa avseenden rentav deklinerat'. *An African Survey* (rev. uppl. London 1957), s. 1354. Lönsamheten har varit de utländska kapitalisternas enda ledstjärna. 'Den traditionella roll som de industrialiserade länderna tilldelade folken i andra delar av världen var råvaruleverantörens.' Kan man hävda att några fundamentala förändringar har ägt rum, ekonomiskt sett?

spelade den centrala rollen. De lokala kapitalisternas spelrum var i allmänhet begränsat, eftersom hemmamarknaden utvecklades långsamt och majoriteten av befolkningen fortfarande i större eller mindre omfattning befann sig på ett förkapitalistiskt stadium. Och även när det fanns ett affärsliv dominerades det ofta av immigrantgrupper (t.ex. syrier i Västafrika, kineser i Sydostasien, indier i Öst- och Sydafrika). Kapitalet – som markerar imperialismens intåg – representeras framför allt av mäktiga storföretag som ofta opererar i internationell skala. Den koloniala exploateringsens verkliga instrument är inte staterna utan dessa jätteföretag, av vilka somliga dominerar hela länder och som drar i trådarna bakom den politiska scenens kulisser. Det finns gott om exempel: United Fruit Company i Centralamerika, Union Minière i Belgiska Kongo, Firestone Rubber i Liberia, Unilever i Västafrika, oljebolagen i Latinamerika och Mellersta östern, Bookers i Britiska Guayana, Anglo American i Rhodesia, Consolidated Goldfields i Sydafrika. Det internationella kapitalets strupgrepp på världsekonomin representeras av sådana koncerner.

De har inte dragit iväg till de underutvecklade länderna i filantropiska syften utan därför att de har sett en chans till lönsamma investeringar. De är inte intresserade av hur deras verksamhet påverkar invånarna i de områden där de opererar. Deras målsättning är inte en allsidig ekonomisk utveckling. Den aktivitet som äger rum i och runt de företag som ägs av utländskt kapital saknar ofta ett organiskt samband med den lokala ekonomin. En överdriven utveckling av vissa sektorer – som kanske hänsynslöst konsumerar en råvarukälla – befrämjar inte en allsidig ekonomisk tillväxt, den kan i vissa fall rentav framkalla stagnation och tillbakagång inom ekonomin som helhet. Underutvecklingens problem som numera diskuteras så livligt är därför inte nödvändigtvis 'naturliga' problem. De är i stor utsträckning en konsekvens av dagens och gårdagens imperialism. Anledningen till att dessa problem blivit så aktuella under senare år är att motståndet mot det utländska kapitalet växer i dessa länder och att en mera artikulerad arbetarklass håller på att växa fram. Den så kallade 'nykolonialismen' har insett att de gamla kontrollmetoderna inte längre fungerar. Man måste komma fram till en ny balans om dessa områden ska kunna hållas kvar inom den kapitalistiska världsmarknaden.

V

Ur en synvinkel är imperialismen en utvidgning av den kapitalistiska exploateringen till nya områden. 'Exploatering' är ett känsloladdat ord som ofta används och definieras på ett mycket lösligt sätt. Det koloniala och halvkoloniala samhällets natur gör det svårt att undvika en sådan term som även har använts av många icke-marxistiska kritiker av imperialismen.

Det existerar vanligen stora skillnader i fråga om makt, välstånd och sociala villkor mellan representanterna för de härskande staterna och folkets stora massa. Den genomsnittliga levnadsstandarden är låg, de sociala villkoren underutvecklade och ofta osäkra, hunger, sjukdom och analfabetism utbredda. Västerländsk företagsamhet behöver naturligtvis inte vara orsaken till sådana förhållanden. De förändringar de åstadkommer kan åtföljas av ökad per capitakonsumtion framför allt av fabricerade varor, då patriarkaliska relationer och stamväsendet lämnar rum för marknadsekonomi. Men sådana förändringar innebär traditionella livsstilars undergång, kulturell rotlöshet och proletarisering. Förhållandena under den tidiga industrialiseringen i Europa upprepas: låga löner, långa arbetsdagar, svåra arbetsförhållanden och trångboddhet. Rasdiskrimineringen växer med den förhärskande sociala ojämlikheten. Fackföreningarna arbetar under stora svårigheter. Repressionen är aldrig långt borta.

Det är inte dessa förhållanden, som är så typiska för kolonisationen, som utgör den imperialistiska exploateringen även om de ofta åtföljer den. En del av dessa förhållanden kan

förändras utan att någon fundamental skillnad åstadkoms. Reformen kan genomföras av den koloniala administrationen, de stora företagen kan sätta i gång långtgående sociala projekt av paternalistisk karaktär, politiskt oberoende kan uppnås och regeringen övertas av den lokala härskande klassen utan att området lämnar imperialismens kraftfält och utan att exploateringen minskas.

Vi måste tillägga att den innebörd vi ger termen 'exploatering' baseras på den marxistiska värdeteorin: exploatering föreligger alltså när arbetarna producerar mera värde än de får ut i löner och när ägarna av produktionsmedlen tillägnar sig mervärdet. Kapitalistiska relationer resulterar alltid i exploatering. Exploateringen i de underutvecklade länderna – i kolonier, halvkolonier och 'avkoloniserade' områden – skiljer sig inte i grunden från exploateringen i industriländerna. Men eftersom det mervärde, som tillfaller den härskande klassen (mervärdets recipienter) i industriländerna ökas genom vad de får från dessa områden där exploateringsvillkoren är fördelaktigare, kan de tillmötesgå de krav på högre löner och sociala förmåner som arbetarna i industriländerna ställer. Den exploaterade klassens materiella nivå är olika i de bägge fallen därför att det inte finns någon fullständig kommunikation mellan dem och därför att de spelas ut mot varandra. Men därav följer inte att arbetarna i de underutvecklade länderna är mera exploaterade, graden av exploatering betingas inte av materiell levnadsstandard. De indiska industriarbetarna exempelvis – som utgör en minoritet av befolkningen – har relativt höga löner som gör det möjligt för dem att köpa sådana varor som symaskiner och cyklar, men de är ändå mer exploaterade än Indiens en miljon tiggare. De lägsta skikten ('trasproletariatet' som Marx kallade dem) är kanske kapitalismens eller imperialismens hårdast drabbade offer, men eftersom de inte bidrar till mervärdet kan de inte exploateras i vetenskaplig mening.

Resultatet av den imperialistiska penetrationen i de underutvecklade länderna är alltså mycket motsägelsefullt. Det finns många exempel på kombinerad utveckling: avancerade industrier sida vid sida med primitivt snusk, högt utvecklade kapitalistiska relationer tillsammans med kvarlevor av feodalism och stamvälde. Det tjänar inte mycket till att diskutera om kapitalismen haft positiva effekter i de mindre utvecklade områdena. Den har sannolikt påskyndat övergången till den moderna världen för den stora majoriteten av världens befolkning som annars fortfarande skulle ha levat under de gamla förhållandena. Men detta innebär inte något försvar för imperialismen.

Det progressiva i denna process har inte varit industriländernas eventuella civilisatoriska insatser utan helt enkelt det förhållandet att de har frambringat en väldig armé av proletärer och bönder som är motståndare till kolonialismen och allierade till arbetarklassen i industriländerna. Samtidigt avslöjar denna process kapitalismens oförmåga att tillgodose dessa folks nyväckta krav på materiella och kulturella förbättringar. Nöden bland de så kallade 'underprivilegierade' i de underutvecklade länderna är skriande. Även om kapitalismen har möjliggjort ett relativt välstånd för en minoritet av arbetarna i industriländerna har den påtagligt misslyckats i global skala – och detta misslyckande är i dag en av kapitalismens stora svagheter. Det ekonomiska strupgreppet om de områden där mervärde kan utvinnas och realiseras friktionsfritt och i utvidgad skala har inte minskat, men på det politiska området har stora taktiska förändringar ägt rum. Man har dragit sig tillbaka från ohållbara positioner. Den politiska makten har överlämnats till den framväxande borgarklassen, och nya, självständiga stater har uppkommit. Men om vi tittar på de stora utländska företagens aktiviteter i dessa områden är de lika betydelsefulla som tidigare. Nya privata investeringar äger rum när de är lönsamma. U-hjälp sätts in för att stötta upp ekonomin i livsodugliga stater som sett dagens ljus efter 'avkoloniseringen'. De nya stater som inte kan klara sig utan monopolkoncernernas fortsatta närvaro, tycks inte kunna skaffa fram eget kapital i en

sådan omfattning att de kan bygga upp en balanserad industriell ekonomi. Deras beroende av världsmarknaden minskar inte utan tilltar, och ekonomiskt oberoende är en hägring.

VI

Perioden efter andra världskriget har uppvisat en påfallande kontrast mellan kapitalismens uppenbara försvagning som globalt system och den expansion som dess avancerade sektorer kunnat glädja sig åt. Å ena sidan har kapitalismen befunnit sig i en fas av 'utvidgad reproduktion' med stora möjligheter till utvinning och realiserande av mervärde och med en mer eller mindre proportionell tillväxt av systemets olika komponenter. Efterfrågan på arbetskraft har varit hög ('full sysselsättning') och arbetarklassen i industriländerna har uppenbarligen gjort viktiga materiella landvinningar under denna period. Men å andra sidan har kapitalismen måst möta utmaningen från ett konkurrerande globalt system med snabbare tillväxttakt och göra en rad politiska eftergifter åt sina forna kolonier och underlydande områden. Ur denna situation växte det kalla kriget fram och en hög rustningsnivå som erbjöd nya möjligheter att realisera mervärde, och som hjälpte till att hålla uppe profitnivån i ekonomin som helhet även i de länder som inte kapprustade. Samtidigt har trycket från de nationella självständighetsrörelserna framtvingat en rad anpassningar från de imperialistiska makternas sida. Även om de lärt sig läxan vid olika tidpunkter och på olika sätt har de nu (bortsett från Portugal) insett att enda sättet att hålla kvar kolonierna inom kapitalismens kraftfält är att överlämna den politiska suveräniteten till den lokala härskande klassen. En temporärt framgångsrik anpassning har sålunda ägt rum.

I efterkrigsvärlden har också 'kapitalexportens' relativa storlek och inriktning förändrats.²⁰ Kapitalexportens absoluta storlek säger mycket litet, om den inte relateras till hela den kapitalistiska utvecklingen under en viss tid. Under somliga perioder har kapitalexporten från de kapitalistiska länderna antagit exceptionella dimensioner, vilket var fallet i England 1875-1914. Men teoretiskt sett är det avgörande inte kapitalexportens absoluta eller relativa storlek utan dess kvalitativa betydelse för systemets fortsatta expansion. Nu som på Lenins tid är kapitalexport oundgängligen nödvändig för mervärdets avsättning och kapitalisering och den möjliggör en direkt kapitalbildning i de mindre utvecklade länderna under de stora multinationella företagens kontroll. En sådan kapitalbildning figurerar naturligtvis inte i betalningsbalansen och är mycket svår att skatta. Det finns föga tvivel om att den har ökat avsevärt under de bägge senaste decennierna.

Industrins växlande behov i industriländerna till följd av den tekniska utvecklingen under 1900-talet och de förändringar i konsumtionsmönstret som betingats av den stigande levnadsstandarden har åstadkommit stora förändringar i kapitalinvesteringarnas inriktning. I stort sett har kapitalflödena kastats om från de huvudsakligen agrara och minst utvecklade områdena – som också är de sämsta exportmarknaderna för de avancerade industriländerna – till de länder där malmer, olja och andra mineral kan exploateras eller som redan har en någorlunda utvecklad 'infrastruktur'. Denna omkastning som har ogynnsamma effekter för de länder som redan har en mycket låg inkomst per capita, har emellertid påskyndat utvecklingen i några av de mindre och svagare kapitalistiska länderna, t.ex. Italien, Spanien, Irland och Grekland. Den har också åtföljts av växande kapitalströmmar mellan den avancerade kapitalismens huvudländer och USA:s framträdande som den viktigaste kapitalkällan. Handelsförbindelserna och investeringsflödena visar hur nära beroende de olika delarna av det kapitalistiska världssystemet är av varandra. Samtidigt har dessa relationer förändrats och förändras fortfarande, den kapitalistiska

²⁰ Se Jeffries, P., 'New Trends in Imperialism', *Labour Review*, årg. VII, nr 3, 1962; Kemp, T., 'What is Imperialism?', *ibid.*; Kemp, T., 'The Course of Capitalist Development', *Labour Review*, årg. VI, nr 2, 1961.

utvecklingen är som alltid ojämn och full av motsägelser. Ett nycklexempel på detta är de ökande klyftorna mellan per capitainkomsten i industriländerna och u-länderna. Till följd därav ökar de sociala spänningarna i u-länderna. Det är svårt eller omöjligt för de nya härskarna att tillgodose massornas stigande förväntningar eller att förhindra en försämring av levnadsstandarden. Följaktligen blir de nya 'avkoloniserade' länderna mera beroende av den kapitalistiska världsekonomin. Deras härskare möter allt större svårigheter när de försöker balansera mellan massornas krav och de utländska affärsintressena vars kapital de är beroende av.

I industriländerna har lagarna för den kapitalistiska utvecklingen inte upphävts utan snarare demonstrerats av trenderna under de senaste decennierna. För att systemet ska kunna operera krävs numera att statliga organ aktivt deltar vid fattandet och ibland vid verkställandet av ekonomiska beslut. I ett samhälle där de viktigaste produktionsmedlen fortfarande är privatägda och där lönsamheten är ledstjärnan måste sådana ingripanden spela en underordnad roll. Syftet med dem är att bevara den essentiella kapitalistiska relationen, nämligen den mellan köpare och säljare av arbetskraft. Till syvende och sist måste allt annat underordnas kapitalets behov, även om kapitalet som social makt måste skyddas mot enskilda kapitalisters övergrepp, som Engels en gång formulerade saken. Vår tids reglerade kapitalism är en produkt av kapitalismens lagar och av dess politiska och ekonomiska representanters försök att neutralisera deras effekter. Resultatet har inte blivit att motsättningarna eliminerats utan att nya motsättningar skapats. Statens integration i ekonomin har inte hejdat monopolens tillväxt och den ökande koncentrationen av den ekonomiska makten. Den byråkratiseringsprocess som de statliga ingripandena har gett upphov till har accelererats av rustningsprogrammen som samtidigt har spelat en kanske nödvändig roll för den kapitalistiska expansionens vidmakthållande. Den förbättring av real-lönerna som har ägt rum i ett antal industriländer är inte något centralt i denna process utan en biprodukt av den. De utmärkande dragen för denna epok, som Lenin ställde samman och tolkade i linje med den marxistiska teorin, kan lämpligen sammanfattas under rubriken 'imperialism'. Om teorin ska kunna berikas måste man hela tiden hålla i minnet hur komplexa och mångsidiga de fenomen är som den termen försöker innesluta.